ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
XIX. Dizi — Sa. 10

SELÇUKLULAR DEVRİNDE

DOĞU ANADOLU'DA TÜRK BEYLİKLERİ

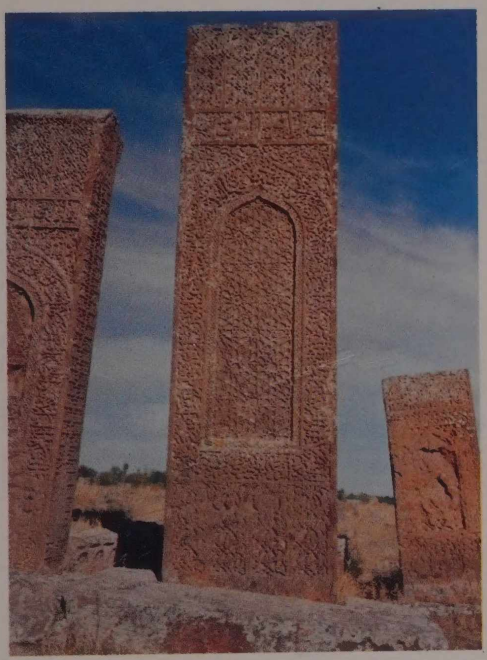

FARUK SÜMER

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1990

SELÇUKLULAR DEVRİNDE

DOĞU ANADOLU'DA TÜRK BEYLİKLERİ

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

X IX Dizi — Sa. 10

SELÇUKLULAR DEVRİNDE

DOĞU ANADOLU'DA TÜRK BEYLİKLERİ

FARUK SÜMER

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1990

ISBN 975-16-0242-4

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ VII

I. BÖLÜM: MENGÜCÜKLÜLER 1

A. KEMAH-ERZİNCAN KOLU 5
B. DİVRİĞİ KOLU 10
SANAT ESERLERİ 12
SOYKÜTÜĞÜ 14
RESİMLER

II. BÖLÜM: SALTUKLULAR 15

1. Beğliğin kurucusu Saltuk 22
2. Ebû'l-Kâsım 22
3. Ali 23
4. Ziyâ'ed-dîn Gazi 23
5. II. İzzeddin Saltuk 29
6. Nâsireddin Muhammed 33
7. Mama Hâtun 35
8. Melik Şah 37

SANAT ESERLERİ 43

SOYKÜTÜĞÜ 45
RESİMLER

III. BÖLÜM: AHLAT ŞEHRİ VE AHLATŞAHLAR 47

A. AHLAT ŞEHRİNİN TARİHİ 47
1. Emeviler-Abbâsiler Devri 47
2. Selçuklular Devri 52
3. Moğol-Türkmen Devri 56
4. Osmanlı Devri 62

SANAT ESERLERİ 65

B. AHLATŞAHLAR 67
1. Sökmen el-Kutbî 68
2. İbrahim 70
3. Ahmed 70

4. II. Sökmen 71
5. Seyfeddin Bek Temür 77
6. Bedreddîn Ak Sunkur Hezâr Dînârî 80
7. Kutluğ 81
8. El-Melikü'l-Mansûr Muhammed 81
9. İzzeddîn Balaban 82

SOYKÜTÜĞÜ 85
RESİMLER
HARİTA
KAYNAKLAR VE İNCELEMELER 89
DİZİN 93

ÖNSÖZ

Selçuklular devrinde Doğu Anadolu'da dört beylik vardı. Bunlar Mengücüklüler (Erzincan-Şebin Karahisar-Divriği yöreleri), Saltuklular (Erzurum-Bayburt bölgesi), Ahlat Şahlar (Vangölü çevresi) ve Dimlaçlılar yahut Toğan Arslan oğulları (Bitlis-Erzen yöresi) idiler. Bu beyliklerin yaşadıkları zamanda Güney Doğu Anadolu'da da iki beylik görülür: Artuklular (başlıca Mardin-Hısnkeyfa yöreleri) ve Yınallılar (Diyarbakır şehri ve dolayları). Bu sonunculara belki Kızıl Arslanlılar da (Siirt yöresi) ilave edilebilir.

1092 yılında Melikşah'ın ölümü üzerine Selçuklu hânedanı arasında başlayarak 12 yıl kesilmeksizin süren mücadele ile bunun sonucunda imparatorluğun eski kudretine yeniden kavuşamaması beyliklerin ortaya çıkmalarının başlıca âmili olmuştur. Adları geçen beylikler tarihleri boyunca birbirinden farksız bir siyaset uygulamışlardır. Yani Müslüman ve Müslüman olmayan tebaalarını adâletle idare etmişler ve ülkelerini içtimaî eserler ile süslemişlerdir. Yersarsıntıları, Moğolların ve bilhassa Safeviler'in tahribatı olmasa idi bize onlardan çok daha fazla eser gelecekti. Başlıcalarını câmi, medrese, hamam, han, zâviye, köprü ve türbelerin teşkil ettiği bu ictimaî eserlerin aynı zamanda yüksek sanat değeri taşıdıklarını da biliyoruz.

Selçuklular devrindeki Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da görülen beyliklerin tarihleri, aşağı yukarı bir asır sürmüş ve XIII. yüzyılın birinci yarısının ortalarında beyliklerden çoğu ortadan kalkmıştır. Bu beylikler için tehlike birbirlerinden değil, dışarıdaki büyük devletlerden gelmiştir. Bu devletler de Türkiye Selçukluları ile Eyyubiler idiler. Bunlardan Selçuklular Mengücüklüler ve Saltukluların, Eyyubiler de Yınallılar ile Ahlatşahların varlıklarına son verdiler. Artuklular ile Dimlaç Oğulları varlıklarını Moğol devrinden sonra da sürdürdülerse de eski ehemmiyetlerini koruyamadılar.

Doğu ve Güney Doğu Anadolu beyliklerinin Türkiye'nin yaratılmasındaki rolleri mühimdir. Şimdi Doğu ve Güney Doğu Anadolu'yu ziyaret edenler her yerde onlara ait muhteşem eserler ile karşılaşırlar. Bu eserler aynı zamanda bölgelerin en eski ve en değerli İslâmî yâdigârlarının büyük çoğunluğunu meydana getirirler.

Bu kitap ortak hususiyetleri yukarıda tanıtılmış olan bu beyliklerden Mengücüklüler, Saltuklular ve Ahlatşahlar ile ilgili üç incelemeden müteşekkildir. Bunlardan Mengücüklüler 1957 yılında İslâm Ansiklopedisi'nde

yayınlanmıştı[1]. Fakat günümüze kadar bu hânedan hakkında kayda değer yeni bir bilgi elde edilmedi.

Saltuklular hakkındaki makale 1971 yılında yayınlanmıştı[2]. Bununla berabar geçen 17 yıl içinde bu hânedana dâir de her hangi bir kayda rastgelememiş bulunuyorum.[3]

Ahlatşahlar ile ilgili makale, Ahlat şehrinin İslâm devrindeki tarihini anlatan bir makale ile birlikte 1982 yılında yazılmıştı. Her iki makale yine birlikte 1986 yılında yayınlandı.[4]

Türk Tarih Kurumu Bilim Kurulu'nun üç incelemenin bir kitap halinde yayınlanması kararı şu müsbet sonuçları vermiştir:

1- İncelemeler dikkatlice gözden geçirilmiştir.

2- Birçok yeni bilgiler eklenmiş, birçok değişiklikler ve bazı düzeltmeler yapılmıştır.

3- Birinci bölüm yani Mengücüklüler'in büyük bir kısmı yeniden yazılmıştır.

4- Birinci ve İkinci bölümler'deki birçok meselenin üzerinde yeniden durulmuştur. Bununla ilgili olarak meslektaşlarımızın görüşleri hakkında düşüncelerimiz ifade edilmiştir. Bundan maksat, sadece gerçeklerin ortaya çıkmasını arzu etmektir. Bu, yapılmaz ise, şüphesiz, hangi görüşün doğru olduğunu anlamak çok güç olurdu.

5- Ve nihayet bu üç incelemenin bir kitap halinde yayınlanması ile dizin ilave edilmesinin faydalanmayı çok kolaylaştıracağı da şüphesizdir.

Sözlerime son vermeden önce şu hususu da ifade etmek isterim. Eserin güzel bir şekilde çıkması için Kurumumuz Başkanı Sayın Prof. Dr. Yaşar Yücel yakından ilgilendiği gibi, Yayın Müdürü Sayın Serap Çapanoğlu ve diğer Sayın görevliler de büyük bir gayret göstermişlerdir. Kendilerine içten gelen teşekkürlerimi sunarım.

Faruk SÜMER

[1] *Mengücükler*, İslâm Ansiklopedisi, 1957, VII, s. 713-718.

[2] *Saltuklular, Selçuklu araştırmaları dergisi*, Ankara, 1971, s. 391-432.

[3] Merhum O. Turan, 1973 de yayınlanan *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi* adlı eserinde bizim makaleden söz dahi etmemiştir. Mamafih bu hususun adı geçen makalemizin görülmemiş olması ile ilgili bulunması herhalde imkânsız değildir.

[4] *Ahlat şehri ve Ahlatşahlar*, Belleten, 1986, L, Sayı 197, s. 447-494.

I. BÖLÜM

MENGÜCÜKLÜLER

Mengücüklüler, bilindiği üzere, Erzincan, Kemah, Şebin Kara Hisar ve Divriği şehirlerinin bulunduğu bölgeyi idare eden bir hânedandır. Yine Mengücüklüler, çağdaşı olan Doğu Anadolu'daki diğer hânedanlar arasında en az bilgiye sahip bulunduğumuz bir hânedandır. Öyleki beylik yapmış hânedan mensuplarının bile eksiksiz ve doğru bir soykütüğünü meydana getirmek mümkün olmamıştır.

Mengücüklü hânedanının hangi boya mensup olduğunu bilmediğimiz gibi[1], bir tahminde bulunmak da mümkün değildir. Bu sebeble Yazıcıoğlu Ali Efendi'nin Mengücüklü Fahreddin Behram Şah'ın Selçuklu hükümdarı Rükneddin Süleyman'ın 1202 yılındaki Gürcistan seferine, Salurlar ve Bayındırlar ile katıldığına dâir sözleri[2] sadece bir yakıştırma olarak kabul edilmelidir. Fakat Divriği yöresine yerleşen Türklerden çoğunun veya mühim bir kısmının Salurlar'dan olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Divriği'de Mengücüklüler'den Ahmed Şah'ın câmiinde iki başlı bir kartal (yahut doğan) kuşu ile bir başlı diğer bir kuş görülür. Bu kuşlar her halde süs olmayıp Ahmed Şah'ın hükümdarlığını gösteren timsallerdir.[3] Yani bu kuş

[1] Mengücük, anlaşılacağı üzere, Türkçe mengü (<Menggü <benggü) kelimesi ile -cük (veya -cek) ekinden meydana gelmiştir. Mengü'nün manası ebedî, sonsuz demektir. Abbâsiler devrindeki kumandanlardan Afşin'in (ölm. 841) kayınbiraderi Mengü Çor, Alp Arslan'ın torunu Mengü Bars (1106 da hapsedildi) ve yine Selçuklular zamanındaki emirlerden Mengü Bars (ölm. 1129), son Harizimşah Celâleddin Mengü Birti, Moğol kağanlarından Mönge (ölm. 1259), Altın Ordu hükümdarlarından Mengü Timur (ölm. 1280 ?) ve İlhanlılar'dan Abaka'nın kardeşi Mengü Timur (ölm. 1281) bu adı taşıyan en tanınmış şahsiyetlerdir. -Cuk ekine gelince bunun da küçültme ve sevgi ifade eden isimler yaptığını biliyoruz. Bu ekin eski Türkçede ve eski Anadolu Türkçesinde sadece yuvarlak şekilleri (yani -cuk, -cük) kullanılıyordu. Bu sebeble ismin Mengücik şeklinde yazılması (O, Turan, *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*, İstanbul, 1973 s. 55.79) doğru değildir. Buna karşılık ismin sonundaki ekin yine küçültme ve sevgi ifade eden, -cek eki olması ihtimali de (çok kuvvetli olarak) vardır. Çünkü bu ek bütün kaynaklarda ünsüz olarak (yani c.k şeklinde) yazılmıştır.

Bununla ilgili yeradlarına gelince zamanımızda Çemişkezek'e bağlı Mengücek adlı bir köy olduğu gibi (Dahiliye Vekâleti, *Köylerimiz*, İstanbul, 1933, s. 549), Kayseri yöresindeki Karadayı köyü yanında Mengicek adlı bir yer de vardır. Bunlardan başka Bengü (Samsun, Bafra) ve Bengü Belen (Sinop, Boyabad) adlı köyler de görülmektedir (Köylerimiz s. 100).

[2] *Tevârih âl-i Selçuk*, yayınlanan M.TH. Houtsma, Leide, 1902, III, s. 153-160,

[3] Van Berchem-H. Edhem, Materiaux pour un *corpus inscriptionum arabicorum*, Asie Mineure, III, Cairo, 1910, s. 75-76; E. Diez, *Türk sanatı*, tercüme.O. Aslanapa, İstanbul, 1946, s. 261-262. Bu kuşların, kuş manalı unvanlarla (mesela tuğrul) ilgili olacağı düşünüldüğü gibi (Corpus, s. 75-77), çift başlı kuşun

Oğuz boylarına ait ongunlardan biri değildir. Esasen Oğuz boylarının tarihleri boyunca ongun sahibi oldukları üzerinde sağlam bir bilgi yoktur.

Kemah şehrinin Karasu kıyısında bazıları tamamen harap olmuş bir çok türbe vardır. Bunlardan biri Melik Gazi adını taşıyor. Bu türbe de bir kitâbe görülür. Kitâbedeki sözler, denildiğine göre, 15 Ramazan 587 tarihli (6 Ekim 1191) ceylan derisine yazılmış bir vakfiyeden alınmıştır. Vakfiye Fahreddin Behram Şah oğlu Kemah meliki Selçuk Şah için düzenlenmiştir. Bu kitâbede Mengücük, Gazi unvanı ile anılıyor ve onun hakkında "Erzurum, Erzincan, Kemah ile Diyarbekir vilayetini alan" deniliyor[4] Divriği'deki yine aynı aileden Şahanşah'ın türbe kitâbesinde de: Mengücük, "el-Gazi, eş-Şehîd" sıfatları ile anılır ve hânedanın ilk şahsiyeti olarak gösterilir[5].

Müverrihlere gelince, bunlardan İbn-i Bibi, Mengücük'ü "Gazi" unvanı ile anarak onun Türkiye Selçuklu devletinin kurucusu Kutulmuş oğlu Süleyman'ın beylerinden biri olduğunu kaydeder.[6]

Eserini XIV. yüzyılın başlarında yazmış olan Reşideddin'e göre, Mengücük, Alp Arslan'ın Malazgird savaşında bulunmuş Artuk, Saltuk, Danişmend, Çavuldur, Çavlı (muhtemelen Çavuldur Çağa) gibi beylerinden biri olup zaferden sonra Erzincan, Kemah ve Kögonya (Şebin Kara Hisar) şehirlerini fethetmiştir.[7]

Çok sonraları Müneccim Başı da (ölümü: 1703). Alp Arslan'ın 464 (1071-1072) yılında adı geçen şehirleri Mengücük Gazi'ye temlik ettiğini söyler.[8]

Müverrihlerin nakledilen bu sözlerinin sonraki duruma bakılarak verilmiş hükümler olduğuna şüphe yoktur. Nitekim adıgeçen müverrihler Mengücük Gazi'nin tarihî şahsiyeti hakkında doğru bilgi verememişlerdir. Bu sebeple biz onunla ilgili olarak ancak şunları söyliyebiliriz; Mengücük Gazi, başında bulunduğu oymak veya topluluk ile Mengücüklü ülkesini, bilhassa Kemah-Erzincan yöresini fethetmiştir; sonra muhtemelen giriştiği bir savaşta şehid düşmüştür.

(kartal?) Selçuklu Alâeddin Keykubad'ın imi, tek başlı kuşun (doğan) da Ahmed Şah'ın imi olduğu ileri sürülmüştür (O. Aslanapa, Türk sanatı, İstanbul, 1984 s. 117).

[4] A. Kemâli, *Erzincan*, İstanbul, 1932, s. 241, ayrıca s. 65 haşiye 1.

[5] Corpus, s. 66.

[6] *El-Evâmirul-Alâiyye fîl-umuril Alâiyye*, yayınlayan N. Lugal-A.S. Erzi, Ankara, 1958, I, s. 14, Houtsma yayını Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure, Leide, 1908, IV, s. 2.

[7] Câmiüt-tevârih. Zikri-i tevârih-i âl-i Selçuk, yayınlayan A. Ateş, TTK, Ankara, 1960, s. 33-39. Kaynakta (Câmiut-tevârih) Saltuk, Danişmend, Artuk, Mengücük ve Çavuldur beylerin fethettikleri yerler zikrediliyor, fakat Çavlı'nınki zikredilmiyor. Bu, muhtemelen, Çavlı'nın Çağa olacağını ve Danişmendnâme'de olduğu gibi, Çağa'nın da Çavuldur ile ilgili olduğunu gösterir: Çavuldur Çağa (Çaka) yani Çavuldur boyundan Çağa, Salur Kazan, Buğdüz Emen, Arab Abdullah gibi.

[8] Câmiü'd düvel, Süleymaniye Esad Ef. Ktp, nr. 2102, yap. 393b. XVI. yüzyılın İranlı tarihçileriden Gaffarî İbn-i Bibi'den faydalanarak Mengücük Gazi ile Fahreddin Behram Şah hakkında bilgi vermiştir (*Cihanârâ*, Tahran, 1343, s. 134). Müneccim Başı da aynı kaynaktan faydalanmıştır. Her ikisi de İbnü'l-Esir'deki Fahreddin Behram Şah ile ilgili haberden bahsetmemişlerdir.

Kemah'da Kara Su kıyısında bulunan Melik Gazi türbesi[9] Mengücük Gazi'ye ait olabilir. Bu türbenin alt katında bir mumya ile içinde kemikler bulunan dört tabut mevcut idi. Evliya Çelebi de türbeyi Melik Gazi Sultan adı ile anar ve onun bir ziyaret yeri olduğunu yazar.[10]

Simbat vekayinâmesinde Tuğrul Bey'in kumandanlarından birinin Kemah ve Argını yörelerine gelerek buralarda geniş ölçüde yağma ve tahrip hareketlerinde bulunduğu ve eline sayısız tutsak geçtiği yazılmaktadır.[11] Tuğrul Bey'in bu kumandanının Mengücük Bey olması muhtemeldir. Mengücük Gazi'nin ölüm tarihi de belli değildir.[12] 1118 yılında İbn Mangoug (Mengücük Oğlu) şeklinde oğlundan söz ediliyor. Gösterilen yılda Mengücük Oğlu Malatya bölgesini yağmalamıştır. Bunun üzerine Malatya'yı oğlu Tuğrul Arslan adına idare eden Selçuklu sultanı Kılıç Arslan'ın (ölm. 1107) karısı, Urfa kontu Josselin'den yardım istemiştir.[13] Bu hareketin, Mengücük Oğlunun 1113 de Tuğrul Arslan'ın atabeyi ve annesinin kocası olmuş bulunan Artuklu Belek'e karşı duyduğu kızgınlıktan ileri geldiği anlaşılıyor. Belek ancak 1120 yılında Mengücük Oğlunun üzerine yürüdü. Belek'e karşı koyamıyacağını gören Mengücük Oğlu, yardım almak için Bizans imparatorunun Trabzon vâlisi Konstantin Gabras'ın yanına gitmişti.

Komşu Türk beylerinin muhtemel hücumlarına karşı emrinde mühim bir kuvvet bulunduran Gabras, Megücük Oğlu'nun isteğini kabul ettiği için her ikisi de askerleri ile Belek'in karşısına çıktılar. Belek de Danişmend oğlu Gazi'yi ittifakına aldı. Mengücük beyi ile Trabzon vâlisinin Belek ve Gazi'ye galib gelmeleri mümkün değildi. Çünkü bu sonuncular zamanın en muktedir kumandanlarından idiler. Nitekim Erzincan yakınındaki Sirman mevkiinde yapılan savaşta Mengücük Oğlu ve Gabras ağır bir bozguna uğrayıp her ikisi de tutsak düştüler[14]. Gabras 30.000 altın karşılığında kurtuldu. Mengücük Oğlu da Danişmendli Gazi'nin güveyisi olduğu için serbest bırakıldı[15]. Bu yüzden Belek ile Gazi'nin araları açıldı. Fakat bu, bir savaşa yol açmadı.

[9] A. Kemali, aynı eser, s. 330-331.

[10] *Seyahatnâme,* İstanbul, 1314 II, s. 378.

[11] Tercüme H.D. Andreasyan, yazma, TTK Kütüphanesi.

[12] O. Turan Mengücük Gazi'yi Mengücık Ahmed Gazi şeklinde yazmıştır (aynı eser, s. 57, 58, 278). Fakat ben hiç bir kaynakta Ahmed ismine rastgelemedim.

[13] Süryani Mihail (Michel le Syrien) *Chronique,* Fransızca tercüme J.B. Chabot, Paris, 1905, III, s. 204. Aynı sahifedeki 6 Numaralı haşiyede kaynağın Ermenice tercümesinde Mangoug'un, Mangoudjag şeklinde yazılmış olduğu bildiriliyor.

[14] *İbnül-Kalânisî, Zeylü tarihi Dimaşk,* yayınlayan H.F. Amedroz, Beyrut, 1908, s. 202; Azîmî, *Tarih,* yayınlayan A. Sevim, TTK, Ankara, 1988, s. 35, 43 (bu eserde savaşın vukubulduğu yer Siryân); Süryani Mihail, s. 205.

[15] Süryani Mihail, s. 205.

1142 yılında Kemah beyinin öldüğü bildiriliyor.[16] Bu, kitâbelerde geçen İshak olacaktır.[17] Onun ölümü üzerine Danişmendli hükümdarı Melik Muhammed Kemah'ı idaresi altına almıştır[18]. Melik Muhammed'in aynı yılda vefat etmesinden sonra Kemah eski sahiplerince geri alınmış olmalıdır.

Mengücüklüler tarihinin ilk devirleri üzerinde en çok bilgi Süryanî Mihail tarafından verilmektedir. Adıgeçen müellif 1151 yılında şu hâdisenin vukubulduğunu bildiriyor: "Bu yılda Ezange (Erzincan) beyi, kızı (doğrusu karısı) tarafından yay kirişi ile boğuldu. Kadın kocasının kardeşini Divriği (Dibariği)'den getirtti. O da gelip kadınla evlendi ve beyliğin başına geçti."[19] Mihail, anlaşılacağı üzere, hâdisedeki şahıslardan hiç birinin adını zikretmiyor. Başka kaynaklara gelince, onlarda bu hâdiseden bahsedilmez.

Yine Mihail'e göre 1163 yılında Danişmendli hükümdarı Yakub Arslan (doğrusu: Yağı Basan) kendisine isyan etmiş olan Kayseri hakimi ve yeğeni Zünnun'u itaat altına aldıktan sonra "Kemah'a gidip âsi emiri öldürmüştür".[20] Yukardakiler gibi bu emirin de adı verilmiyor. Öldürülen emire "âsi" denilmesi belki onun Yağı Basan'a tâbi olduğunu gösterebilir.

Eserini 1332-1333 yıllarında yazan Niğdeli Kadı Ahmed'in eski bir takvimde bulup naklettiği bir kayıttan Fahreddin Behram Şah'ın 560 (1164-1165) yılında Erzincan'da beyliğin başına geçtiğini öğreniyoruz[21]. Behram Şah'ın babasının Davud adını taşıdığı biliniyor[22].

[16] Süryani Mihail, s. 253.

[17] Kemah'da bulunan Melik Gazi türbesindeki kitâbede İshak, Mengücük Gazi'nin kardeşi şeklinde gösterilmiştir (A Kemali,aynı eser, s. 59, haşiye, 1, s. 241-242). Fakat bunu kabul etmek mümkün değildir. Divriği'deki Şahan Şah'a ait kitâbede İshak'ın Mengücük Gazi'nin oğlu olduğu açıkça ifade edilir (Corpus, s. 66). Süryani Mihail'in İbn Mangoug (Mengücük oğlu) sözü de bunu doğruluyor.

[18] Kaynakta bununla ilgili cümle aynen şöyledir; "Le même année (1142) mourut le Seigneur de Qamah et Melik Mahmoud y regnâ = Aynı yılda Kemah hakimi öldü ve Melik Mahmud orada hüküm sürdü" (Süryani Mihail, S. 253). Divriği'deki Şahanşah'ın kitâbesinde Mengücük Gazi'ye kadar yukarıdan aşağıya giden soy kütüğünde Mahmud ve ya Muhammed adı geçmediği gibi, bu isimler başka kitâbelerde ve kaynaklarda da görülmüyor. Diğer taraftan eserin yayınlayıcısı Chabot'nun belirttiği gibi (s. 253, haşiye 5), bu Melik Mahmud, Danişmend hükümdarı Melik Muhammed'i ifade etmektedir. Esasen müellifimiz Süryani Mihail, Mengücük beylerinden hiç birini melik unvanı ile zikretmediği gibi, Behram Şah müstesna, yine onlardan hiç birinin adını da yazmaz. Bütün bu hususlara rağmen O. Turan yukarıdaki Fransızca metne dayanarak Melik Mahmud'u Mengücük beyleri arasına sokmuş ve onu İshak'ın üçüncü oğlu kabul etmiştir (aynı eser. s. 60). Melik Mahmud'un Danişmendli Melik Muhammed'den başkası olmadığı kesindir.

[19] S. 297-298. Metinde *kızı* deniliyor ise de bunun bir zuhul olduğu âşikârdır. Nitekim aynı kaynağı kullanan Ebûl Ferec, beklenildiği gibi, karısı olduğunu yazıyor (*Tarih*, TTK, Ankara, 1950, II, s. 389).

[20] Bu haberi aynı kaynağın Ermenice tercümesinde görebildim: "*Aynı yılda Yakub Arslan Kayseri de isyan etmiş olan yeğeni Danun'u (Zünnun) itaat altına aldı. Sonra Kemah'a gidip orada bulunan âsi emiri öldürdü*" (*Süryani Mihail'in Vekayinâmesi, Türkçeye çeviren H.D. Andreasyan, yazma, TTK Kütüphanesi, nr. 44-2, II, s. 192).*

[21] *Culûs-ı Melik Fahreddin Behramşah be-Erzincan sene-i sittine ve hamsemie*" (*el-Veldüş-şefik*, Fatih Ktp, nr. 4519); O Turan, aynı eser, s. 61.

[22] İbn-i bibi, Houtsma yayını, s. 70; A. Tevhid, Meskükât-ı kadîme-i İslâmiyye katoloğu, İstanbul, 1321, IV, s. 76-80; Corpus, s. 104-107.

Davud kimdir? 1151 de karısı tarafından boğulan bey mi, yahut Divriği'den çağırılıp onun yerine geçirilen mi, yoksa Danişmendli Yağı Basan tarafından Kemah'da öldürülen mi? Şimdiki durumda bu soruları kesin bir şekilde cevaplandırmak mümkün değildir. Fakat şöyle bir tahminde bulunulabilir. Az yukarıdaki Niğdeli Kadı Ahmed'in kaydında Fahreddin Behram Şah'ın Erzincan'da beyliğin başına geçtiği bildirilmektedir. Buna göre Behram Şah'ın babasının, kendisinden önce aynı şehirde beylik yapan şahıs olduğunu en kuvvetli ihtimal olarak kabul etmek yerindedir. Bu şahıs ise Divriği'den çağırılan Mengücüklüdür. O halde Fahreddin Behram Şah'ın babası Davud, muhtemelen, Divriği'den çağırılan beydir. Divriği Mengücüklülerinin başı Süleyman Şah ile Davud'un kardeş oldukları vâkıası da böylece daha iyi bir şekilde izah edilmiş bulunuyor[23].

A. KEMAH-ERZİNCAN KOLU

Bu kolun ilk beyinin kim olduğu bilinmediği gibi, idare merkezinin Kemah'tan Erzincan'a ne zaman taşındığı üzerinde de kesin bir şey söylenemiyor. Ancak bu taşınmanın Kemah'ın 1142 yılındaki Danişmendli işgali ile ilgili bulunması muhtemeldir.

Fahreddin Behram Şah, şimdiki bilgilerimize göre, üçüncü Erzincan beyidir. Kendisi kaynaklarda melik (kıral) unvanı ile anılır bu unvanla para da kestirmiştir[24]. Mengücüklüler beyliğinin en tanınmış beyi odur; ünü uzun bir hayat geçirmesinden değil, sahip olduğu yüksek meziyetlerden ileri gelmiştir. Gerçekten Fahreddin Behram Şah akıllı, dürüst, şerefli, ahlâk sahibi, âdil, şefkatli ve çok cömert bir hükümdardı. Bundan dolayı her yerde kendine hürmet duyulmuştur. Selçuklu tarihçisi İbn-i Bibi, bu Mengücüklü beyinin sahip olduğu meziyetleri saydıktan sonra melikliği günlerinde Erzincan'daki düğün ve yaslara katıldığını, katılmadığı zamanlarda da para ve yemek gönderdiğini bildiriyor ve kışın kuşların ve vahşi hayvanların yemeleri için dağlara ve kırlara tahıl ve başka yiyecekler koydurduğunu yazıyor[25].

Behram Şah Selçuklu hânedanı ile dünürlük kurdu. Kendisi II. Kılıç Arslan'ın güveyisi olduğu gibi, kızlarını da bu hânedan mensuplarından bazıları ile evlendirdi.

1181 yılında Selçuklu hükümdarı II. Kılıç Arslan ile oğlu Sivas meliki Kutbeddin Melikşah arasında düşmanlık çıktı. Bunun sebebi Melikşah'ın devletin başına geçmek ihtirasını taşımasıdır. Kılıç Arslan'ın nâibi olan ve hükümdarı

[23] O. Turan hiç bir delil ve işarete dayanmadan, sanki kaynakta öyle yazılmış gibi, boğulanın Fahreddin Behram Şah'ın babası Davud, yerine geçirilenin de Divriği Mengücüklülerinin başı Süleyman olduğunu yazmıştır ki, hayret vericidir (s. 61).

[24] A. Tevhid aynı eser, s. 76-80, 522-524.

[25] *El-Evâmirul-Alâiyye*, I, s. 102-104-106, Houtsma yayını s. 21-22.

üzerinde büyük bir tesire sahip bulunan İhtiyareddin Hasan, Sultan'a oğlunun ihtirasına karşı uyanık olmasını telkin ediyordu. Bunun sonucunda baba oğul Kayseri yöresinde karşı karşıya geldiler. Fakat Melikşah'ın askerleri Kılıç Arslan'ın yaşlılığına saygı duyarak dağıldılar. Melikşah da Sivas'a döndü. Kılıç Arslan oğlunun ordusunda yeraldıkları için 4000 Türkmenin öldürülmesini emretti. Fakat bu emrin yerine getirilmiş olması çok şüphelidir.

Bu esnada Fahreddin Behram Şah İhtiyareddin Hasan'ı Erzincan'a götürmek için kayınbabası Kılıç Arslan'ı ikna etti. İhtiyareddin Hasan baba ile oğlun araları düzelinceye kadar orada kalacaktı. Birlikte yola çıktılar. Vezirin yanında akrabaları ve adamlarından müteşekkil 200 kişilik bir kafile vardı. Fakat yolda giderken ona karşı derin bir kin besleyen Türkmenler tarafından yanındakiler ile birlikte hayatına feci şekilde son verildi.[26] Türkmenler Kılıç Arslan'ın, oğlunun taraftarlığını güden 4000 Türkmen'in öldürülmesi emrini İhtiyareddin Hasan'ın telkini ile verdiğine inanıyorlardı.

Behram Şah'ın bu meselede kayınbiraderinin tarafını tutmuş olduğu görülüyor. Hatta arabuluculuk işini Melikşah'ın isteği üzerine yapmış olması muhtemeldir. Çünkü, Melikşah Sivas meliki olarak Behram Şah'ın komşusu idi.

Fahreddin Behram Şah'ın daha sonraki Selçuklu sultanları ile olan münasebetleri de iyi geçmiştir. O, bunlardan Rükneddin Süleymanşah'ın 1202 yılındaki Gürcü seferine katılmış, Selçuklu ordusunun Avnik yakınlarında yenilmesi üzerine (evâil-i Zilkade: Temmuz sonları) tutsak düşmüştür[27]. Fakat Gürcüler faziletli bir hükümdar olduğunu bildikleri için ona saygı ile davranmışlar ve serbest bıraktıklarında kurtuluş akçası da almamışlardır[28].

Fahreddin Behram Şah, kızı Melike Hatun'u 1213 yılından önce Erzurum meliki Selçuklular'dan Muğisiddin Tuğrul Şah ile evlendirdiği gibi[29], diğer kızı Selçuk Hatun'u da Selçuklu hükümdarı İzzeddin Keykâvus'a vermişti. Bu kızına Selçuk Hatun denilmesi annesinin Selçuklu hânedanına mensup olmasından ileri gelmiştir[30]

[26] Süryanî Mihail, s. 405; İmâdeddin-i İsfahanî, el-Fethü'l-kussî, yayınlayan C. Landberg, Leiden, 1888, s. 451.

[27] İbn-i Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, I, s. 102-108, Houtsna yayını, s. 21-23.

[28] *Histoire de la Géorgie*, Petersburg, 1849, I, s. 462-463.

[29] Bu, Bayburd hisarındaki 610 (1213) bir kitâbeden anlaşılıyor (A. Şerif Erzurum tarihi, *İstanbul, 1936, s. 55). O Turan, Melike Hatun'un Tuğrulşah'ın değil oğlu Cihanşah'ın karısı olması gerektiğini söylüyor ve: "zira Tuğrulşah onun dayısıdır diyor" (s. 63, haşiye 27). Bu görüşü tasdik etmek güçtür. Çünkü bu kız başka bir kadından doğmuştur. Onun için Selçuk Hatun* değil, *Melike Hatun* unvanını taşıyor. Bundan başka Bayburt hisarı üzerindeki kitâbeler Tuğrulşah'a ait olup bunlardan hiç birinde Cihanşah'ın adı geçmiyor (gösterilen yere bk).

[30] İbn-i Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, I, s. 240, Houtsma yayını s. 67. İlhanlılardan Şehzade Argun ile evlendirilen bir Selçuk prensesine de Salçuk Hatun veya Selçuk Hatun denilmişti.

Fahreddin Behram Şah, büyük Sultan Alâeddin Keykubad'ın hükümdarlığının ilk yıllarını da gördükten sonra 1225 yılında hayata gözlerini yumdu[31]. Mahallî rivayete göre Erzincan civarındaki Aşağı Ula köyü yakınında bulunan kitâbesiz türbe Fahreddin Behram Şah'a aittir. Fakat bu rivayetin doğruluğu şüphe ile karşılanabilir[32]

Fahreddin Behram Şah'ın altmış yıl süren meliklik devrinde Mengücüklü ülkesinin geniş ölçüde imar gördüğü ve halkın refah seviyesinin çok gelişmiş olduğu şüphesizdir. Bunun sonucunda bilhassa Erzincan büyük bir gelişme göstererek Anadolu'nun her bakımdan en başta gelen şehirlerinden biri durumuna yükselmiştir. Behram Şah'ın Erzincan'da tesis ettiği bir medrese XVI. yüzyılda da varlığını koruyordu. Behram Şah gibi faziletli bir hükümdarın sadece halkın sevinç ve dertleri ile ilgilenmeyip ilim adamları ile şâir ve ediplere de değer verdiği biliniyor.

Nitekim büyük şâir Genceli Nizamî Mahzenül-esrar adlı eserini Fahreddin Behram Şah adına yazmıştır[33]. Mengücük beyi de ona armağan olarak 5000 altın, 5 yüğrük katır, donatımlı 5 at, hil'at ve elbise göndermiştir. Onun bu cömertliğinin hatırası her tarafta takdirle karşılanmış ve eserini 579 (1280-1281) de yazan Selçuklu müverrihi İbn-i Bibi'ye kadar ulaşmıştı[34].

Fahreddin Behram Şah'ın üç kızından başka üç oğlunu da tanıyoruz: Selçuk Şah, Davud, Muzaffereddin Muhammed. Bunlardan Selçuk Şah babasının zamanında Kemah'ı idare ediyordu[35]. Onun ne zaman öldüğü ve yerine oğlunun geçip geçmediği bilinemiyor. Bilinen husus Kemah'ın, babasının yerine Erzincan'da tahta geçen II. Davud'un hakimiyetinde bulunduğudur. Muhammed'e gelince o da Karahisar (Şebin) hakimi idi[36].

[31] Anili Samuel, Tables Chronologiques, M. Brosset, Collections D'historiens Armeniens, St. Petersburg, 1876, II. s. 471; İbnül-Esîr, *el-Kâmil*, Tornberg yayını XII, s. 478.

[32] Çünkü, hükümdarların türbeleri oturdukları şehirlerde olur. Sonra türbe kitâbesizdir. Fahreddin Behram Şah gibi bir hükümdarın türbesinde kitâbe bulunmamasını kabul etmek çok güçtür. Behram Şah'ın türbesinin Erzincan'ın dışında bulunması için de bir sebeb yoktur. Bununla beraber bu rivâyet belki doğru olabilir.

[33] Mahzenül-esrar, Tahran, 1313, s. 31-35.

[34] İbn-i Bibi, el-Evâmirül-Alâiyye, I. s. 104, Houtsma yayını s. 22.

[35] Selçuk Şah'a bu ad Selçuk Hatun gibi annesi Kılıç Arslan'ın kızı olduğu için verilmiş olmalıdır. Kemah'da Sultan Melik türbesi kitâbesinde onun hakkında: " Mefhar-ı âl-i Selçuk ve âl-i Mengücük = Selçuk ve Mengücük hânedanlarının övüncü" deniliyor.

[36] Bizans Komnen hânedanından Andronicos, İmparator Manuel Komnen ile bozuşarak Kudüs kralının yanına gitmiş, oradan da Haleb'e uğrayıp Zengiler'den Nureddin Mahmud'un yanında kaldıktan sonra Gürcistan'a yollanmış, en sonunda 1190 yılında Kara Hisar (Kögonya = Kolonia) beyine konuk olmuştur. Türk beyi ona sıcak bir konukseverlik gösterdikten başka, Trabzon sınırında bir de hisar vermiştir. Kaynakta bu türk beyinin Saltuklu hânedanından olduğu yazılmıştır. Fakat Minorsky, haklı olarak, bu beyin Mengücüklüler'den olduğunu açıklamıştır (bk. V. Minorsky, *Khakânî and Andronicos*, BSOAS, XI, 1943-1956, s. 550-578). Kolonia'daki Türk beyi'nin Muzaffereddin Muhammed olması imkânsız değildir. Bununla beraber Andronicos'u konuklayan Fahreddin Behram Şah da olabilir.

Fahreddin Behram Şah'ın oğlu ve halefi Alâeddin Davud Şah tahsilli bir hükümdardı; Farsça biliyordu. İbn-i Bibi Davud Şah'ın ilmin her dalını sevdiğini, mantık, ilâhiyat, tabiiyat, riyaziyat ilimleri ile yıldızlar ilmine vukufu olduğunu bildiriyor[37]. Devrin en tanınmış âlimlerinden Bağdadlı Abdullatif'in bir müddet Davud Şah'ın sarayında yaşaması ve eserlerinden bazılarını Davud Şah adına yazması bu Mengücüklü hükümdarının ilme karşı duyduğu yakın alâkının en güzel örneklerinden birini teşkil eder.

Fakat Davud Şah, yine İbn-i Bibi'ye göre, kendini günah sayılan şeylere kaptırmış, tecrübelilerin ve iyi niyetli görüş sahiplerinin sözlerine aldırmayarak bildiği gibi hareket etmiştir.

Bununla ilgili olarak beylerinden bir kaçını öldürtmüş, bazılarını da hapsettirmişti. Aynı âkibete uğramaktan korkan bazı beyler de kaçıp Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubad'a sığınmışlar ve meliklerinin kötü hareketlerinden şikâyette bulunmuşlardır. Sultan bu beyleri iyi karşıladığı gibi, hapiste bulunanların da kendisine gönderilmesini Davud Şah'tan istemiştir. Mengücüklü hükümdarı ilk önce bu beylerin itaatsızlık gösterdikleri ve düşmanları ile sözbirliği ettikleri için layık oldukları cezayı bulduklarını söyleyerek Keykubad'ın isteğini reddetmek istemiş ise de sonru bu hareketinin doğuracağı tehlikeyi anlayıp, Selçuklu sultanının arzusunu yerine getirmiştir. Keykubad bu beylere, Selçuklu emiri Kemâled-din Kâmyâr'ın delaleti ile bol gelirli iktalar vermiştir. Buna gören Davud-Şah'ın geri kalan beyleri de onun emirlerini dinlememeğe başlamışlardı. Mengücüklü meliki gittikçe büyümek istidadını gösteren bu meseleyi kökünden halletmek için Sultanı ziyarete karar vermiş ve yanına kıymetli armağanlar alarak Kayseri'ye gelmiştir. Davud Şah, Keykubad'dan iyi bir kabul görmüş ve bir müddet Kayseri'de kalarak ağırlandıktan sonra kendisine bir ahidnâme verilmiştir. Bu ahidnâmeye göre, Mengücük meliki Sultana sadakat ile bağlı kaldığı müddetçe onun alâka ve yardımına mazhar olacak idi. Erzincan'a dönen Davud-Şah aynı müellife göre Selçuklu hizmetine girmiş olan emirlerin ülkesinin elinden alınmasına Keykubad'ı kandıracaklarına inanıp, bunu önlemek için ahidnâme hilafında bazı çarelere baş vurmuştur. O, bir taraftan Selçuklular'dan Erzurum meliki Muğised-din Tuğrul Şah oğlu Cihan Şah'a Keykubad'a karşı birleşmek teklifinde bulunmuş olduğu gibi, diğer taraftan da Cezire-Ahlat meliki Eyyûbiler'e mensup el-Eşref'ten ve Celâled-din Harizm Şah'tan yardım ve himaye istemiştir. Hatta yine aynı eserde onun Alamut hâkimi Alâeddin Nev Müsülman'a Kemah kalesinin mühimmat ve erzakı ile birlikte terki karşılığında Keykubad'ın öldürülmesini teklif ettiği yazılmış ise de, buna inanmak güçtür. Davud Şah bu teşebbüslerinden bir netice çıkmadığını görünce tekrar Keykubad ile an-

[37] Houtsma yayını, s. 142, 150.

laşmak yolunu aramış oğullarını rehine olarak ona göndermiş, fakat bu hareketi ülkesini elinden almağa karar vermiş olan Selçuklu sultanını bu fikrinden döndürememiştir. Aynı zamanda kendisi hakkında iyi düşüncelere sâhip olmayan akrabası Erzurum meliki Cihanşah'ı ortadan kaldırmağı tasarlayan Keykubâd Davud Şah' ile ilgili olan maksadını gizleyerek seferin Erzurum üzerine yapılacağını bildirip Mengücük melikinden kendisine katılmasını istemiştir. 625 (1228) yılında Sivas'tan yola çıkan Keykubad Davud Şah'ı yakalatmış ve hiç bir mukavemet göstermeyen Erzincan'ı ele geçirmiştir. Kemah kalesi Selçuklular'a kapılarını açmak istememiş ise de Keykubad'ın Davud Şah'a baskı yapması üzerine teslim olmuştur. Keykubad'ın seferini öğrenen Cihan Şah'a gelince o, vakit geçirmeden derhal Melik Eşref'i metbû tanımış, Eyyublu Melik Eşref de Cihanşah'ı Selçuklu sultanına karşı müdafaa etmeğe karar vermişdir[38].

Bu esnada Eyyûbiler ile bozuşmak istemeyen Keykubad kumandanlarından Er-Tokuş'u Davud Şah'ın kardeşi Muzaffer ed-din Muhammed'in elinde bulunan Karahisar (Şebin) üzerine gönderdikten sonra Kayseri'ye döndü[39]. Keykubad'ın bu Erzincan seferinin 1228 yılının son aylarında yapıldığı anlaşılıyor. Abdul-latif Bağdadî, 17 Zilkâde 625 (18 Ekim 1228) de Erzincan'ı terketmiş ve 11 Safer 626 (9 Ocak 1229)'da döndüğü zaman artık hâmisini orada bulamamıştır[40]. Keykubâd Davud-Şah'a Akşehir ve Ilgın (Âb-i Germ)'ı dirlik olarak vermiş ve sâbık Erzincan meliki maiyyeti ile burada yaşamıştır. O Keykubad'a gönderdiği bir şiirinde hayatının mahrumiyet ve sıkıntı içinde geçtiğinden şikâyet etmektedir[41]. Fakat Davud Şah'ın ölüm tarihine dâir bilgi yoktur.

Karahisar hâkimi Muzaffereddin Muhammed'e gelince, o Keykubad'ın gönderdiği Er-Tokuş'a karşı kalesini müdâfaa etmek teşebbüsünde bulundu ise de halkın sadâkatine güvenemediğinden ve ihtimal sonuna kadar dayanamayacağını da anlamış bulunduğundan sultanın kendisine bir dirlik vermesine mukabil kaleyi teslim edeceğini bildirdi. Bu teklif kabûl edilmiş ve bâzı yerler mülkiyet üzere ve Kırşehirde tımar olarak ona verilmiştir.[42]

[38] Aynı eser, s. 142-147.

[39] Aynı eser, s. 147-150.

[40] İbn Ebi Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ'fi-tabakatil-etibbâ,* Kahire, 1299, II, s. 207.

[41] İbn-i bibi, s. 150.

[42] Bu yerler Rummân, Nehri kâli,Arabissos'du (İbn-i Bibi, Houtsma yayını s. 152). Bunlardan Rummân Afşin'in kuzeyinde, Ceyhan'ın ana kolu, Hurman çayı üzerinde bulunan bir kale idi. Bu kale şimdi harap ve gayrı meskûn olmakla bareber ihtişamını koruyor. Türkler kalenin adını Hurman'a çevirmişlerdir. Bu kaleden başka Elbistan ile Tanır arasında da ayın adda bir köy vardır. Şimdi bunlara resmî dilde Yazıbelen deniliyor. Nehrikâli'yi halkımız Nergile şeklinde söylemektedir. Bu Elbistan şehrinin güneyinde küçük bir yörenin adıdır.

Arabissos (Efsûs), Afşin şehrinin eski adıdır. Türkler Afşin'den önce şehre Türkçe Yarpuz adını koymuşlardı. Yedi Uyurlar'ın (Eshabul-Kehf) Anadolu'daki en tanınmış mağaraları Afşin'in 6 km kuzey batısında bulunmaktadır.

Muzaffer ed-din Muhammed çoluk çocuğu ile hayatının sonuna kadar Kırşehir'de oturdu ve burada bir medrese yaptırdı[43]. Yine bu şehirde bulunan türbesi ise Türk çadırı örneğine göre yapılmış kümbedlerin en güzel bir örneği olarak dikkati çekmiştir[44]. Muzaffer ed-din Muhammed Alâed-din Keykubad'ın halefi zamanında yaşamıştır. Hattâ medresesinde evvelce mevcut bulunan bir kitâbeye göre[45] II. İzzed-din Keykâvus'un ilk saltanat yılında da hayatta idi. Ahlâkının temizliği ve seciyesinin yüksekliği hakkında kızını nikâh ile isteyen Giyâseddin Keyhusrev'e, bu hükümdarın ahlâki düşkünlüğü yüzünden: "O bizim soyumuza güveyi olmağa lâyık değildir" diyerek red cevabı verdiği, ancak vaki israrlara dayanamayarak buna rızâ gösterdiği anlatılır[46]. Aynı müverrihe göre Muzaffer ed-din Muhammed ve oğulları, Kırşehir'de Selçuklu sultanlarından hürmet ve itibâr görerek yaşamışlardır[47].

B. DİVRİĞİ KOLU

Bu kola mensup Mengücük beylerinden tarihlerde bahsolunmaz. Bunların mevcudiyeti, bu şehirde yaptırdıkları hayır müesseselerinin tetkikinden anlaşılmıştır. Bu koldan ilk Divriği Mengücük beyi İshak'ın oğlu ve Mengücük'ün torunu olan Süleyman'dır. Kendisine âit herhangi bir eser görülmemiş olup, ne zaman öldüğü de belli değildir. Eserlerine rastlanan ve hattâ sikkeleri de bulunmuş olan oğlu Şahan Şah'tır. Şahan Şah Divriği hisarındaki câmiin de (Kale câmii) bânisidir. Bu câmii, kitâbesinden anlaşıldığına göre, 576 (1180-1181)'da yaptırmış olup yine orada kendisini: "el-emîr el-isfahsâlâr el-ecell Seyf ud-dünyâ ve'd-dîn Ebû'l-Muzaffer Şahan Şah b. Süleyman b. Emîr İshak Husâm Emîr el-mü'minîn" ibâresi ile tanıtmaktadır. Şahan Şah kasabanın ortasında kendisine bir de türbe yaptırmıştır ki, bu eseri halk arasında Sitte Melik adı ile anılmaktadır. Bu türbenin kitâbesinin tarihi 592 (1196)'dir. Gerek bu kitâbedeki sözlerden gerek ona âit sikkelerden Şahan-Şah'ın ölümünün 593 (1197)'ten sonra olduğu anlaşılıyor. Gerçekten bu sikkelerden birinde, metbuu olarak, II. Kılıç Arslan'ın adı bulunduğu hâlde ikincisinde 593'te Selçuklu tahtına geçen Rükneddin Süleyman-Şâh'ın adı yazılıdır. Şahan Şah bu türbe kitâbesinde büyük unvan ve lakaplar ile vasıflandırılmaktadır. Bunlara bakarak hüküm vermek icâp ederse O Divriği'de sakin bir hayat geçirmeyerek Hıristiyanlar ile mücadelede bulunmuştur (kâtil al-kafara ve'l-müşrikîn). Yine orada Şahan Şah kendisini yoksulların ve zavallıların desteği, öksüzlerin ve mazlumların babası olarak gösterir. Kitâbede o zamanlar bütün Türk sultan ve melikleri tarafından kullanılan *alp, kutluğ, uluğ, tuğ-*

[43] İbn-i Bibi, Houtsma yayını, s. 152-153.
[44] E. Diez, *Türk sanatı*, İstanbul, 1946, s. 84.
[45] M.TH. Houtsma, *La Dynastie des Benu Mengucek*, Revue Orientale, Paris, 1904, s. 280.
[46] İbn-i Bibî, s. 153.
[47] Gösterilen yer.

rul tiğin, cebûye v.b. gibi unvan ve lakaplar da bulunmaktadır. Fakat bu kitâbenin asıl önem taşıması, İshak'ın babası olarak Mengücük Gazi'nin zikredilmesinden ileri gelmektedir. Bu zikredilme bizi sonu gelmez münakaşalardan kurtarmıştır.

Şahan Şah'ın Süleyman ve İshak adlı iki oğlunu tanıyoruz. Süleyman'ın adı sadece kitâbelerde geçmektedir. Kendisine âit bir âbideye rast gelinmemiştir. Diğer oğlu İshak, 645 (1247)'te tanzim edilen Karatay vakfiyesindeki şâhidler arasında görülmüştür[48]. Divriği'deki meşhur Ulu câmii yaptıran Mengücük beyi, Şahan Şah'ın torunu ve Süleyman'ın oğlu Ahmed Şah'tır. Bu eserin inşa tarihi 626 (1228-1229) olup, kitâbelerden birinde metbuu Selçuklu sultanı Alâ ed-din Keykubad'ın da adı geçmektedir[49]. Ahmed Şah câmii, bilhassa kapıları bakımından san'at tarihi mütehassıslarının alâkasını çekmiştir[50]. Ahmed Şah'ın câmiine bitişik bir darüşşifâ vardır ki, bu yapı da Fahred-din Behram-Şah'ın kızı Turan Melek tarafından yaptırılmıştır. Mahallî rivâyete göre, Turan Melek Ahmed Şah'ın zevcesidir. Ahmed Şah'ın yaptırmış olduğu câmiin minberi de onun adını ve 638(=1240-1241) tarihini taşımaktadır. Yine Ahmed Şah'ın hisar kapılarından birini 634 (1236-1237)'de, diğerini de vakfiyesini tanzim ettiği yılda (641) yaptırmış olduğu görülüyor.

Bu Mengücük melikinin 641'den sonra hangi yılda öldüğü bilinemiyor. Kendisine oğlu Salih halef olmuştur. Bu husus Salih'in hisar burclarından birinin üzerine koydurduğu kitâbeden anlaşılıyor. Bu kitâbenin tarihi 650 (1252)'dir. Selçuklu devleti bu tarihten 9 yıl önce kudretli ve müstakil bir devlet olmaktan çıkarak Moğollar'ın metbuluğunu kabul etmiş idi. Melik Sâlih Divriği Mengücüklülerinden bizce mâlum olan en son beydir. Kendisinin ne zaman öldüğü, halefi olup olmadığı ve daha umumî olarak Divriği Mengücüklüleri'nin ne zaman ve ne gibi bir hâdise ile ortadan kalkmış olduğunu bilemiyoruz. 676 (1277) yılında Memlük sultanı Beybars'ın Anadolu seferi dolayısı ile bu ülkeye gelen Moğol hükümdarı Abaka Divriği'ye de uğramış ve şehir eşrafının kendisini istikbâl ederek iyi bir şekilde konuklamasına rağmen surların yıktırılmasını emretmiş idi[51] Bu emrin yerine getirilip getirilmediği bilinmiyor. Yalnız bu şehrin anılan tarihte artık Mengücüklüler'in idaresinde olmadığını gösteriyor.

Mengücüklüler Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî-Karahisar gibi fethettikleri şehirler ile iktifâ ederek bunlara yenilerini katmak gâyesini taşımamışlardır. Tarihlerde onlardan pek az bahsedilmesinin sebebi budur. Buna karşılık onlar ülkelerinin imarına çalışmışlar ve bunun ile alâkalı olarak her biri aynı zamanda birer san'at âbidesi olan hayır müesseseleri vücuda getir-

[48] O. Turan, *Celaleddin Karatay, vakıfları, vakfiyeleri, Belleten, sayı 45, s. 107.*

[49] Corpus, s. 90, Haşiye 2).

[50] E. Diez, aynı eser, s. 67, 100.

[51] İbn-i Bibi, Houtsma yayını, s. 318.

mişler, âlim ve şâirleri himâye etmişlerdir ki, bu âilenin başlıca hususiyeti de budur. İşte bundan dolayı M. Th. Houtsma onları, siyâsi faâliyetleri ile kendileri için kitaplar yazılmış ve tarihlerde kendilerine çok daha fazla yer ayrılmış olan komşularından daha önce tedkik edilmeye lâyık bulmuş idi[52]. Erzincan'da bu âileye ait eserlere rastgelinmemiştir. Bu keyfiyet yukarıda kaydedildiği gibi, bu şehrin zaman zaman yer sarsıntılarına uğramış bulunması ile alâkalıdır. Şehrin civarındaki harâp ve kitâbesiz olan kümbed belki Mengücüklülerden birine aittir.

İlk Mengücük beylerinin merkezleri ve asıl oturdukları şehir Kemah idi. Bu şehrin 500 m. kuzey batısında birbirine yakın, ekserisi yıkıntı hâlinde kitâbesiz veya kitâbesi ele geçmemiş bir çok türbe vardır ki, bunların Mengücüklü beylerine âit olduğu ve bu mevkiin (Sultan Melek semti) onların âile mezarlığını teşkil ettiği anlaşılıyor. Erzincan, Melik Fahred-din Behram Şâh'tan itibâren mühim bir şehir hâline gelmiştir. Mengücüklüler'den sonra Selçuklu idâre adamları arasında bir çok Erzincanlı görülüyor ki, bu husus Behram Şah ve halefinin himmet ve gayretleri ile Erzincan'da başlayan ilim ve kültür faaliyetlerinin tabiî bir neticesidir.

SANAT ESERLERİ

Erzincan şehrinde bize hiçbir Mengücüklü eseri gelmemiştir. Daha önce de belirtildiği üzere, bu hususun Erzincan'da sık sık vukua gelen şiddetli yer sarsıntıları ile ilgili olduğu şüphesizdir. Değilse Fahreddin Behram Şah gibi akıllı, iyilik sever, varlıklı bir insanın 60 yıldan fazlü süren melikliği devrinde Erzincan'ın câmi, medrese, hamam gibi aynı zamanda sanat değeri olan eserler ile süslenmemiş olduğu düşünülemez. Kara Hisar'da da Mengücüklü eserlerine rast gelinememiştir. Kemah'da ise ancak bir kaç türbe vardır.

Bu durumda Mengücüklülere ait yâdigârları Divriği'deki eserler temsil etmektedir. İki câmi ile bir hastahâne, bu eserlerin başlıcalarını teşkil ederler. Bu câmilerden biri hisar (-içkale) da bulunmakta ve bundan dolayı *Kale câmii* adını taşımaktadır. Kale câmii dikdörtken bir alana inşa edilmiş, tonozlu ve yanlarda dörder pandantif kubbesi olan bir yapıdır. Taçkapıda taş ve tuğladan süslemeler görülür. Kale câmii, daha önce kaydedildiği gibi, Mengücüklü Süleyman oğlu Şahan Şah tarafından 576 (1180-1181) yılında yaptırılmıştır.

Ulucâmi adını taşıyan diğer câmi, hisara yakın bir yerde inşa edilmiştir. Bu câmide 16 dan fazla tonoz görülür. Mihrabın üzerinde de bir kubbe vardır. Taçkapılardaki süslemeler görenleri hayranlık içinde bırakacak bir güzelliktedir. Ulu câmi Şahan Şah'ın torunu Ahmed Şah tarafından 626 (=1228-1229) yılında yaptırılmıştır. Ulu Câmiin inşası şehirdeki Türk nüfusu-

[52] Adı geçen makale.

nun çok artmış olduğunu gösteriyor. Bir taraftan tabiî çoğalma, diğer taraftan Moğol istilası yüzünden Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya vukubulan göçler, bu artışın başlıca âmillerini meydana getirirler. Bu göçler Türkiye'ye her bakımdan bir hareket ve canlılık vermişlerdir.

Hastahâne (=dârüş-şifâ) Ulu Câmi'ye güney'den bitişik olarak inşa edilmiştir. Onu da inşa ettiren Turan Melek Hatun'dur. Bu hatun Erzincan-Kemah hükümdarı Fahreddin Behram Şah'ın kızı ve anlaşıldığına göre Ahmed Şah'ın da karısıdır[53].

Divriği'de Mengücüklüler'e ait bir medreseye rast gelinmemesi hayret vericidir. Herhalde bu hususta sadece Ulu Câmi'den faydalanılmıyordu.

Bu bölüme son vermeden önce şehirdeki türbeler hakkında da bir iki söz söyliyelim. Bu türbelerden biri, daha önce de bahsedildiği gibi, Şahan Şah'a ait olup 592 (=1195-1196) yılında inşa edilmiştir. Şahan Şah'ın türbesi'ne halk arasında Sitte Melik adı veriliyor. Bu isim Şahanşah'ın hatununun kocasından sonra bu türbeye gömülmesinden çıkmış olabilir. Böyle ise doğrusu *belki Sitt Melike* yahut *Sitti Melike* olabilir. Türbenin Şahan Şah'a ait olduğunu gösteren kitâbeden başka, uzun bir kitâbe de vardır. Şahan Şah bu kitâbede kendisini tanıtıyor[54].

Ulu Câmie bitişik bir şekilde üstü kubbeli bir türbe de görülür. Ahmed Şah ile Turan Melek'in bu türbede yattıkları anlaşılıyor.

Divriği'deki türbelerden biri Hacı Uruz Aba (? yahut Ruzbe?) oğlu büyük Hâcib Kameriddin'e (ölümü: 592=1196), diğeri de yine hâciblerden Sırâceddin Dündar'ın oğlu Nureddin Salih'e (ölümü: 638=1240-1241) aittir[55].

[53] Kitâbede: تورآن ملك yazıldığı için Fahreddin Behram Şah'ın kızının adını Turan Melek okudum. Birinci isim tur-(dur-) fiilinden yapılmış olmalıdır. Türkler bu adı (yani Turan=Duran) bütün tarihleri boyuncu kullanmışlardır. Anadolu'da şimdi de konulmaktadır. Yenisey kitâbelerinde de bu isme rast gelinir. Fakat bu ismin Turan ülkesinden gelmiş olduğu da ileri sürülebilir. Bu takdirde Turan Melik, Turan melikesi, Turan hükümdarı manasına gelir.

[54] Şahan Şah, Mengücüklü hânedanının Divriği kolunun en dikkate değer simasıdır. Divriği'deki en eski câmii o yaptırdığı gibi, sikke kestiren biricik Divriği Mengücüklü beyi de odur. Şahan Şah türbedeki uzun kitâbesinde kendi hakkında "***halkın tacı,*** İmamın arkası, dinin yıldızı, ümmetin pırıltısı, Gazilerin sığınağı, kâfirleri yok eden "ve bunlar gibi daha bir çok sözler söyledikten sonra yine kendisini güçsüzlerin ve yoksulların sığınağı, öksüzlerin, zulüm görmüşlerin babası, zâlimlere de adâlet gösteren şeklinde tanıtıyor. ŞahanŞah yine kendisini bunu takiben alp, kutluğ, uluğ, cebuga ve tuğrul tiğin gibi türkçe ünvanlar ile anıyor. Değerli araştırıcılar Max van Berchem ile Halil Edhem bu unvanların: Gök Türkler'in Orhun âbidelerine kadar gittiğini belirtmişler, cebuğa'nın da yabgu (-beygu=kıral) ile ilgili olduğunu meydana koymuşlardır (s. 66, 68 ve haşiyeleri). Bu büyük Mengücüklü hükümdarı Mengücüklü hânedanının övüncü olduğunu söylüyor ve ünlü dedesinin adını da zikrediyor: "Mefharu âli Mengücük Ebu'l-muzaffer Şahan Şah b. Süleyman b. İshak b. Gazi Mengücük zahîru emîri'l-mü'minîn halledallahu devletehu". Eğer Şahan Şâh'ın bu açıklaması olmasa idi Kemah kitâbesinin telkini ile İshak'ın Mengücük'ün kardeşi olduğu ileri sürülecekti.

[55] Aynı eser, Divriği'deki Mengücüklü eserleri için şu çalışmalara bk. Corpus.... s. 55 ve devamı; A. Gabriel, Monuments Tures d'Anatolie Paris, 1934, II, s. 169 ve devamı; O. Aslanapa, Türk sanatı, İstanbul, 1984, s. 111-119.

MENGÜCÜKLÜLER SOYKÜTÜĞÜ

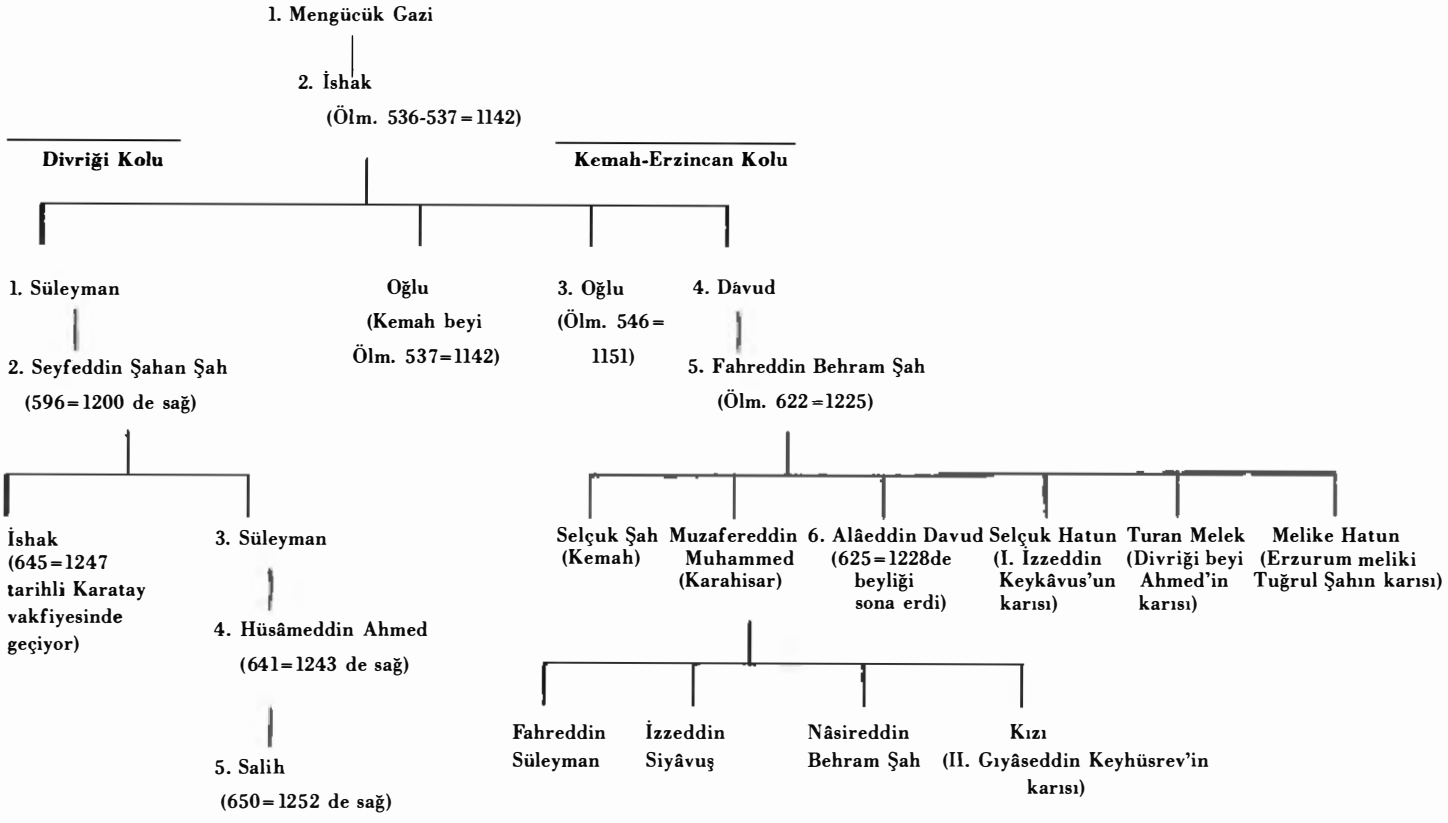

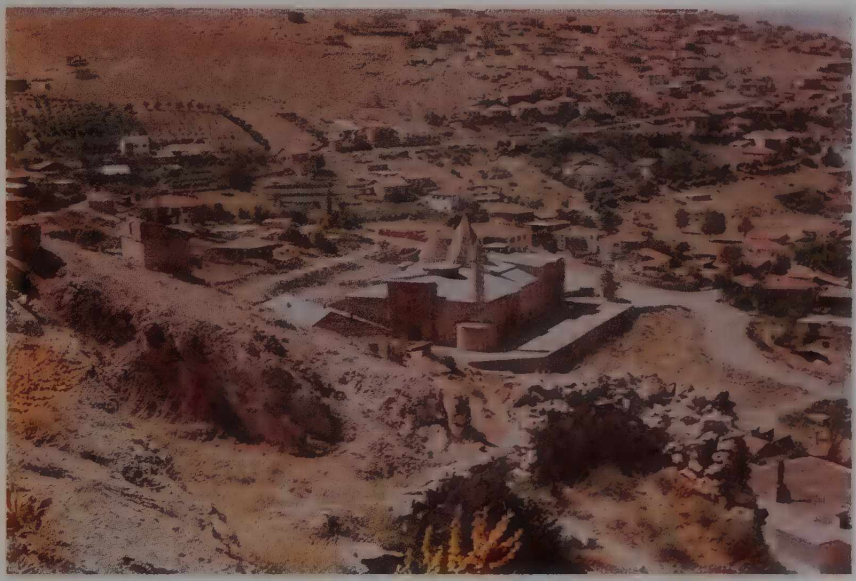

Ulu Câmii ve Darüş-şifa (Divriği)

Ulu Câmii ve Darüş-şifa (Divriği)

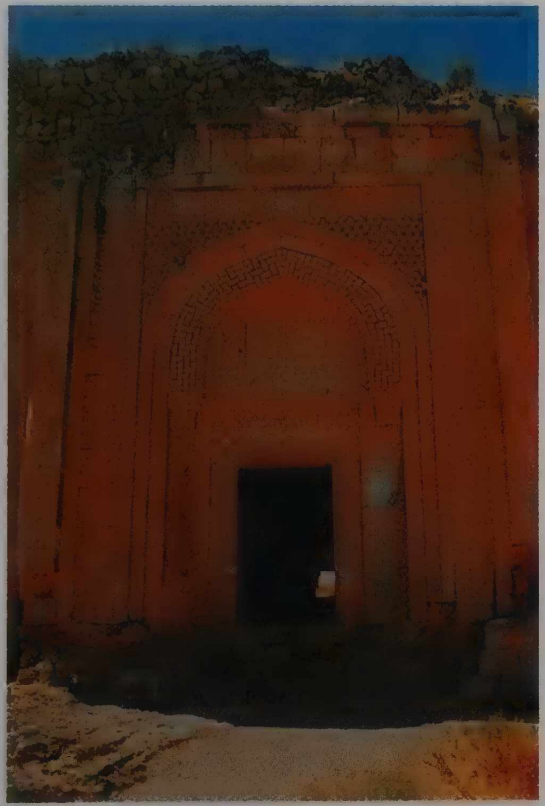

Kale Câmii (Divriği)

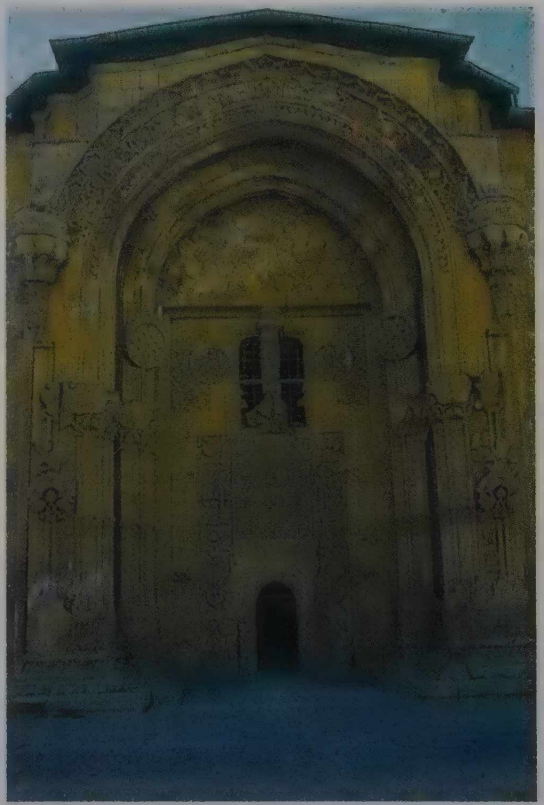

Darüş-şifa'nın Taç Kapısı (Divriği)

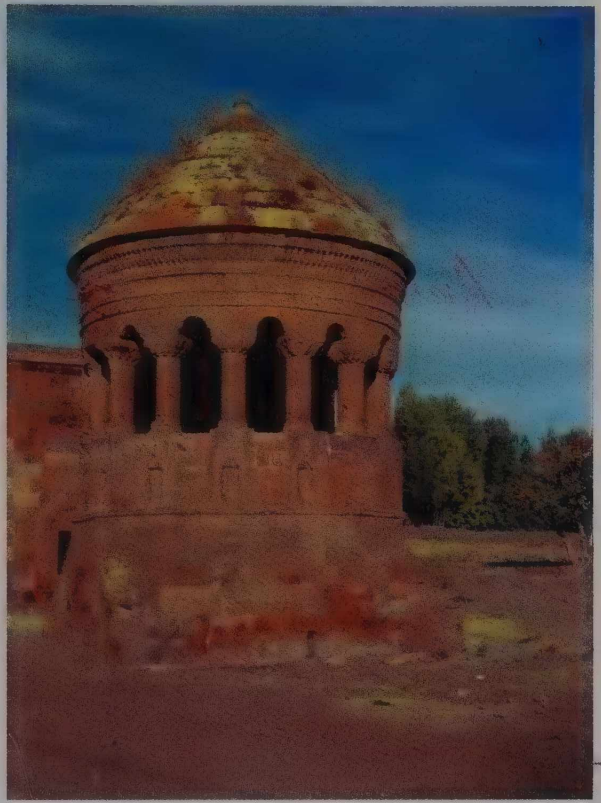

Bayındır Bey Kümbeti

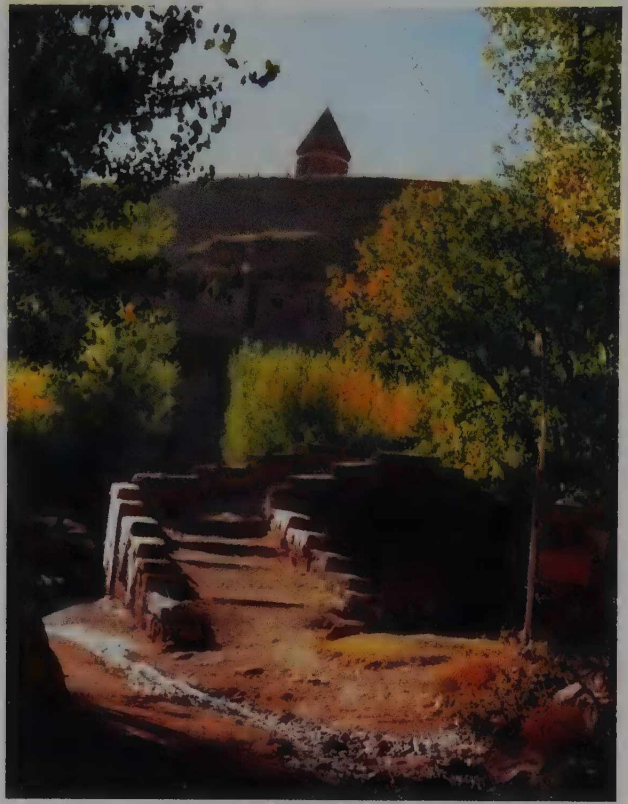

Bayındır Bey Köprüsü

II. BÖLÜM

SALTUKLULAR

Erzurum bölgesinde bir asırdan fazla varlığını devâm ettiren *Saltuklular* hakkında bu güne değin ancak iki kitâbe elde edilebilmiştir. Bunlardan biri *Erzurum*'da *Tepsi Minare*'nin üzerinde[1], diğeri de *Erzurum*'un doğusundaki *Pasin Ovası*'nda, *Aşağı Micingird köyü*'nde, bir evin duvarında bulunmaktadır. Aslında köyün yanındaki *Micingird Kalesi*'ne âit olan bu kitâbede bilhassa yaptıranın adı iyice okunamamakta, yazılış tarihi de eldeki fotoğraflardan bizce hiç anlaşılmamaktadır[2].

Sikkelere gelince, *Saltuklular*'dan ancak İ z z e d d i n S a l t u k ile oğlu M u h a m m e d ' e âit bakır paralara rastgelinmiştir[3].

Bu hânedan ile ilgili resmî mektup, vakfiye, temliknâme ilâh..... gibi hiçbir vesika bize kadar gelmemiştir.

Bizim bildiğimize göre umumî tarih yazan müelliflerden G a f f â r î (öl. 972=1564-65) eserinde bu hânedana da ayrı bir bölüm tahsis etmiştir. Adı geçen müellif *Saltuklular*'a dâir verdiği kısa bilgilerin bir kısmını İ b n u ' l - E s î r 'in tarihinden, bir kısmını da menşei bizce meçhul bir eserden (muhtemel olarak tarihî bir takvimden) almıştır. *Saltuklular*'ın son beğinin kim olduğunu, Selçuklu hükümdarı R ü k n e d d i n S ü l e y m a n Ş a h'ın *Saltuklular*'a ne zaman son verdiğini, Gürcüler ile hangi yıl, hangi ayda ve nerede savaştığını ancak G a f f â r î 'nin bu meçhul kaynaktan yaptığı nakillerden öğreniyoruz.

Bitlis hâkimi Ş e r e f H a n ' ın (öl: 1005=1596'dan sonra) *Saltuklular*'a dâir verdiği bilgiler tamamen G a f f â r î 'den alınmıştır.

Saltuklular ile çağdaş vekâyinâmelerde bu hânedan hakkında pek az ve kifayetsiz bilgilere rastlanır. Bu vekâyinâmelerin başında İ b n u ' l - E z r a k 'ın *Tarih Meyyâfarikin* adlı eseri gelir ki, *Saltuklular*'ın tarihi için bu eserden

[1] Bu kitâbenin metni ileride verilmiştir.
[2] Bu kitâbenin metni de ileride gösterilmiştir.
[3] Bunlar üzerinde ileride durulmuştur.

hiç faydalanılmamıştır. Vâkıa İbnü'l-Ezrak da bu hânedan hakkında az ve kifayetsiz bilgiler verir ise de bunlar doğruluğundan şüphe edilmiyen ve aynı zamanda bazıları başka yerlerde bulunmayan mühim kayıtlardır. *Kitâbu'l-inbâ*'dan hânedanın daha 516 (1123) tarihinde *Saltukoğulları* adı ile tanınmış olduğunu öğreniyoruz. Halbuki bugüne değin hânedanın adını İzzeddin Saltuk'dan (öl: 1168) aldığı sanılıyordu.

XII. yüzyılın tanınmış müelliflerinden *İsfahanlı İmâddin'in bir kaydı, Saltuklu* tarihinin karanlık bir noktasını aydınlatmıştır. Bu kayda göre İzzeddin Saltuk'un *kızlarından* Mama Hâtun'un 587 (1191) tarihinde *Erzurum* melikesi olduğu anlaşılıyor. Bu suretle *Tercan*'daki *Mama Hâtun* kervansarayının kime ait olduğu ve ne zaman yaptırıldığı da tesbit edilmiş bulunuyor. İbn Vasıl'ın *Müferricu'l-kurûb*'unda rastladığımız bir kayıd ise Mama Hâtun'un on yıl sonra da, yâni 597 (1201) de hâlâ beğliğin başında bulunduğunu gösteriyor.

İbnu'l-Esîr'e gelince, bu müellif de *Saltuklular*'a dâir bazı mühim bilgiler vermiştir.Ebu'l-Ferec ve işaret edildiği gibi, Gaffârî bunlardan faydalanmışlardır.

Ermeni müverrihlerinin eserlerinde *İslâm* kaynaklarında bulunmayan mühim haberlere rastlamayı ümit edebilirdik. Lâkin onlarda *Saltuklu* tarihinin herhangi bir noktasını aydınlatacak kayıtlar görülemiyor.

Gürcü kaynaklarına gelince, bunlarda *Gürcüler*in en yakın komşuları hakkında dolayısiyle verilen bilgiler ehemmiyetli sayılmıyacağı gibi, aynı zamanda kifayetsiz kayıtlardan ibarettir.

Saltuklular, Erzurum bölgesine *Türklük* vasfını kazandırmış ve bununla ilgili olarak birçok tarihî eserler bırakmış bir hânedandır. Bu eserler eskidenberi seyyahların dikkatlerini çekmişti. İşte bu eserlerden dolayı bundan 120 yıl önce, *Fransız* şarkiyâtçılarından Defrémery *Saltuklular* hakkında bir çalışma yapmıştır[4]. Adı geçen müellif bu çalışmasında o zaman daha basılmamış bulunan İbnu'l-Esîr ile ona dayanan Ebu'l-Fidâ ve İbn Haldun'un eserlerindeki bilgileri, *Şerefnâme*'deki bir parçayı ve Reşidüddin'deki küçük bir kaydı neşr ve tercüme etmiş, fazla olarak *Gürcü* kaynaklarındaki bazı bilgileri de bunlara eklemiştir. Ancak Defrémery'nin bu çalışması, anlaşılacağı gibi, müstakbel incelemelere malzeme teşkil edecek bir toplama mahiyetinde idi. Fakat bu güne değin *Saltuklular* hakkında ne

[4] Fragments de géographes et d'historiens, JA, 1849, XIII, s. 491-498.

Batı'da, ne de bizde ilmî ihtiyaca cevap verebilecek bir inceleme yazısı vücuda getirilmiştir.

Bu sebeple E. de Zambaur ve H. Edhem tarafından *Saltuklular*'a dâir verilen isim ve tarihler eksik olduğu gibi bazı yanlışları da ihtiva ederler. Zambaur'un verdiği cetvel aynen şöyledir[5].

131 — Salduquides à Erzerum

env. 496 'Ali İ. Abilqasim

env. 548 'İzzaddîn İ. 'Alî

560 Nâsiraddîn Muhammed İ. Saldûq; Vassal des Seldjoucides.

env. 580 Malikschah İ. Muhammad.

env. 590 'Alâaddîn İ. Malikschah; détroné 598 par Ruknaddin Sulaiman II.

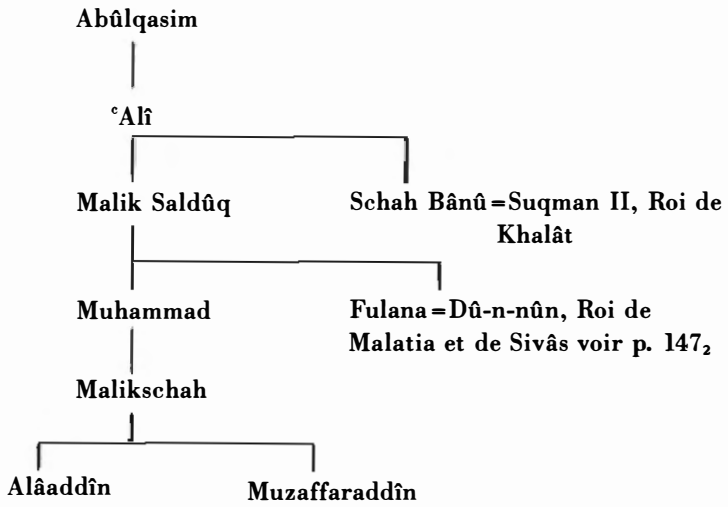

Aşağıda görüleceği üzere Saltuk, 543 (1147-48) de beğliğin başında bulunuyordu. Ahlat Şah'ın karısı Şah Bânû, Saltuk'un kız kardeşi değil kızıdır. Nâsireddin Muhammed'in beyliğin başına geçmesi 563 (1168) yılındadır. *Selçuklu* hükümdarı Rükneddin Süleyman tarafından beyliği elinden alınan Melik Şah'dır ve onun Alâeddin adlı bir oğlu yoktur. Muzafferiddin'e gelince, o Saltuk'un torunu idi. Melik

[5] *Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, I. partie*, Hanovre, 1927, s. 145.

Şah'ın takriben de olsa 580 (1184-85)'de beğ olması mümkün değildir. Muhammed'in ne zaman öldüğünü bilmediğimiz gibi, Melik Şah dan önce 587-597 (1191-1201) yılları arasında Erzurum bölgesi Saltuk'un kızı Mama Hâtûn'un elinde idi. Buna göre 590 (1193-94) tarihlerinde beğliğin başında Alâeddin adlı bir *Saltuklu* beğinin bulunduğu ifadesi, kuvvetli bir delil olmadıkça kabul edilmez. İbn Bîbî'nin Rükneddin Süleyman Şah tarafından hapsedilerek beğliğine son verildiğini söylediği Alâeddin son *Saltuklu* beği olduğunu kesin olarak bildiğimiz Melik Şah'ın lâkabı olabilir. Son olarak Saltuk'un güveyisi olan *Danişmendli Zünnûn'un Malatya'da hükümdarlık etmemiş olduğunu da kaydedelim.*

Düveli İslâmiye'ye gelince, burada İzzeddin Saltuk'un beğliğe geçiş yılı olarak 540 (1145-1146) tarihi gösteriliyorsa da, kaynak verilmiyor. Aynı beğin ölüm tarihi olarak zikredilen 570 (1174) yılının doğruluğuna inanmak mümkün değildir. Çünkü ileride görüleceği gibi, İzzeddin Saltuk'un ölüm tarihini kesin olarak biliyoruz. Melik Şah'ın yakalanıp *Saltuklu* beğliğinin sona ermesine dâir verilen 597 ve 598 tarihlerinden ikincisinin doğruluğunda tereddüde hacet yok idi[6].

Ailenin adı, bizzat kendilerine ait olan kitâbe ve paralarda Salduḳ (سلدق) şeklinde geçmektedir. Gürcü ve Ermeni tarihlerinde de bu ada Saltuḳ veya Salduḫ tarzında rastlanır. Bu misaller ismin XI. ve XII. yüzyıllarda t'nin sedalısı "d" ile de yaygınca söylendiğini gösteriyor. İslâm müverrihlerine gelince, bu isim onlarda daha ziyade eski yazılış şekli ile Saltuḳ (سلتق) şeklinde dir; bazılarında da Ṣaltuḳ (صلتق) şeklinde yazılmış olduğu görülür. *Salduk* veya Saltuk'un *Türkler* arasında nâdiren kullanılan isimlerden biri olmadığını biliyoruz. Meşhur Saru Saltuk ile Osman Gazi'nin silâh arkadaşlarından Saltuk Alp'dan başka *Kara Koyunlu Kara Yusuf'un oğullarından Irak* hâkimi İsfahan Mirza'nın emirlerinden birinin de Saltuk adını taşıdığını misal olarak kaydedelim[7].

Saltuk'un *"bırakmak", "koyuvermek"* demek olan "sal-" fiilinden -duk eki ile yapılmış bir ad olduğu görülüyor. Bu ek ile başka fiillerden de bunun gibi adlar yapıldığını biliyoruz, Tapduk, Bulduk gibi. Böylece Salduk *(Saltuk) "bıraktık" "koyuverdik"* mânasına geliyor. Bunun *Türkler*'de çocuğun yaşamasını sağlamak için konulan isimlerden biri olması ihtimali vardır.

Makalede *Salduk* ve *Saltuk*'dan ikincisi tercih edilmiştir. Bu da ikincisinin tarihçiler arasında daha yaygın olması ve şimdi-belki de- daha kolay telâffuz edilmesinden ileri gelmiştir.

[6] *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul, 1927, s. 227-228.

[7] Ebu Bekri Tihranî, *Kitab-i Diyarbakriyya*, yayınlayanlar: N. Lugal - F. Sümer, T.T.K., Ankara, 1962, I, s. 133.

Doğu ve *Güney-Doğu Anadolu*, bu ülkenin diğer bölgeleri gibi, *Selçuklu* hükümdarı Alp Arslan oğlu Melik Şah (1072-1092) devrinde kesin bir şekilde fethedilmişti Mükrimin Halil Yinanç'a göre[8] *Erzurum* bölgesi 1080 yılında Emîr Ahmed tarafından açılmıştı. Rahmetli Hocam bu husta *Gürcü* kaynağına dayanmakta ise de, orada adı geçen *Türk* beğinin *Kars*'ı zaptedip *Gürcü* kıralı Giorgi'yi ağır bir yenilgiye uğrattığından ve *Gürcistan*'a yaptığı başarılı akınlardan bahsedilir. Hattâ Ahmed Beğ, bu esnada (1080 yılı) buyruklarındaki oymaklar ile *Anadolu*'ya gitmekte olan Iasi ve Bucgub (Boucghub) adlı beğlere *Gürcistan*'ın nüfusu az ve buna karşılık zengin bir ülke olduğunu söyliyerek onları, *Anadolu*'ya gitmekten vazgeçirmişti[9].

Bu güne kadar *Saltuklular*'dan bahseden tedkikçiler tarafından *Saltuklular*'ın bilinen en eski şahsiyetinin Ebû'l-Kâsım olduğu ve ailenin de adını 563 (1168) yılında ölen İzzeddin Saltuk'dan aldığı kabul edilmişti. Halbuki XII. yüzyılda yazılmış olan *Kitabu'l-İnbâ*'da bulunan bir kayıt bu ailenin daha 516 (1123) yılında *Saltuk Oğulları* (Benû Saltuk) olarak tanındığını ve ailenin ilk ceddinin Saltuk ,olduğunu göstermektedir. Bu kayda göre 516 (1123) yılında büyük düşmanı *Hille* hükümdarı Arab Dubeys b. Sadaka'nın hücumunu önlemek için *Abbasî* halifesi el-Müsterşid-Billâh'ın etraftaki emîrlerden yardım istemesi üzerine, Ak Sunkur oğlu Zengî, Toğan Arslan, Saltuk oğulları, Buka oğulları, Kıfçak ile kardeşleri Bağdad'a gelmişlerdi[10]. Bunlardan Toğan Arslan *Bidlis* ve *Erzen* emîri olup, Türkmen beğlerinden Dimlaç'ın oğullarından biridir. *Buka oğullarının* nerede oturdukları meçhuldür. Bununla berabar bu ailenin dirliği-

[8] *Türkiye tarihi, Selçuklular devri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Zümresi Neşriyatı, İstanbul, 1944, s. 111.

[9] *Histoire de la Géorgie*, fransızca tercüme M. Brosset, St. Pétersbourg, 1848, I, s. 346.

[10] وحين انقطعت اخباره (اى السلطان محمود السلجوق) عن العراق لإيغاله في بلاد الكرج وجد دبيس فرصة فهجم على الحلّة ودخلها من طريق الشام وملكها واجتمع عليه في اسبوع واحد من الاعراب ما لا يحصى عدده وخاف المسترشد بالله من مثل نوبة البساسيرى فنفذ قسيم الدولة آق سنقر البرسقى لدفعه قبل أن يستفحل أمرُه فسار اليه في خمسة آلاف لابس فهزمهم دبيس ونهبهم وعادوا عراة حفاة الى بغداد فحينئذ امرالخليفة بمكاتبة الأطراف واستدعى اصحابها فقدم عليه السعدية من واسط وزنكى بن آق سنقر من البصرة وطغان آرسلان من ديار بكر وبنى (بنو) صلتق وبنى (بنو) بوقة وقفجاق التركمانى واخوته واجتمع ببغداد اثنا عشر ألف فارس وظهر الخليفة بنفسه يوم الجمعة بعد الصلاة وهواليوم الرابع والعشرون من ذى الحجّة سنة ستّ عشرة وخمس مائة وعزل وزيره جلال الدّين واستوزر قوام الدّين احمد بن نظام الملك وغيّر لقبه وجعله نظام الدّين وسار الى الحلّة والعساكر في جملته وكسردبيس وفرق جمعه وقتل على دم واحد ستّة آلاف بدوى ومضى دبيس على وجهه آخذاً طريق الشام وكان قد خرج مع الخليفة من بغداد نحو من ثلاثين ألف شابّ بعضهم بالسّلاح و بعضهم رماة البندق و بعضهم بايديهم (*Kitābu'l-inbā'*, Leiden, 1973, s. 214-215)

nin *Âzerbaycan* veya *Errân*'da olması pek muhtemeldir. *Buka oğulları*'ndan ancak M u h a m m e d ' i tanıyoruz ki, o *Selçuklu* sultanı M u h a m m e d T a p a r ' ın emîrlerinden olup, *Hillc* hükümdarı D u b e y s 'in babası S a d a k a ' nın 501 (1107) yılındaki tenkil hareketine katılmıştı[11]. Emîr K ı f ç a k ' a gelince, onun en kudretli *Türkmen* beğlerinden biri olarak *Şehrizor* bölgesini idare ettiğini biliyoruz. Kendisinden sonra oğul ve torunları *Türkmenler* arasında nüfuz ve itibarlarını devam ettirerek *Şehrizor ve ona komşu yerlerde yaşamışlardır*[12] Halîfenin yardıma çağırdığı beğlerden çoğunun *Türkmen* menşeli olması dikkate değer. *Bağdad*'a gelen *Saltuk oğulları*'ndan biri G a z i olabilir.

Verilmiş olan şu izahattan sonra ailenin ilk ceddinin, beklenildiği gibi, S ■ l t u k B e ğ olduğu meydana çıkıyor. *Erzurum* bölgesinin de bu beğ tarafından fethedildiğini kabul etmek tabiîdir. Bununla beraber kitâbelerde ve İ b n u ' l - E s î r ' de ailenin en eski ceddi olarak E b û ' l - K â s ı m zikrediliyor. Bu durumda S a l t u k ' un E b û ' l - K â s ı m ' ın asıl adı olduğu kuvvetle hâtıra gelmekte ise de bu hususta kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

1092 yılında büyük ve kudretli *Türk* İmparatorluğunun başında bulunan *Selçuklu* M e l i k Ş a h ' ın vefat etmesi üzerine, *Türk* tarihinde daima görüldüğü üzere, hânedan azası arasında saltanat mücadeleleri başgösterdi. Bu mücadeleler esnasında *Türkmen* beğlerinin daha ziyade *Suriye* ve *Filistin* hükümdarı M e l i k Ş a h ' ın kardeşi T u t u ş ' un etrafında toplanmış oldukları görülüyor. Bunlar başlıca, *Antakya* vâlisi M u h a m m e d oğlu A l p o ğ l u Y a ğ ı s ı y a n , başta Sökmen ve İl G a z i olmak üzere büyük kumandan A r t u k B e ğ ' in oğulları, A b a k ' ın oğulları Y u s u f ve Y a k u b , Y ı n a l (İnal) oğlu İ b r a h i m , D i m l a ç o ğ l u T o ğ a n A r s l a n , K ı z ı l A r s l a n ve diğerleri idiler. T u t u ş *Diyarbekir* bölgesini kesin bir şekilde fethettiği zaman (487=1094) bu beğlerden bazılarına orada dirlikler vermişti. Y ı n a l (İnal), oğlu İ b r a h i m *Âmid* (Diyarbakır), D i m l a ç oğlu T o ğ a n A r s l a n *B i d l i s* ve *E r z e n* , *K ı z ı l A r s l a n İs'ird* (Siird), *Tanze,Bahmerd*'e, Şaruh (شاروه) *Hâni*'ye hâkim oldular. T u t u ş ' un rakibi. B e r k Y a r u k ' un kuvvetlenmesine meydan vermesi sebebiyle *Rey* civarında yenilip öldürülmesinden (488=1095) sonra bu beğler umumiyetle taht müddeisi olarak B e r k Y a r u k ' un karşısına çıkarılan *Errân* meliki M u h a m m e d T a p a r ' ın taraftarları arasında yer aldılar.

[11] وانفذ السّلطان (اى محمّد تبر) في جمادى الاولى الى واسط الأمير محمّد بن بوقا التركانى .*(İbnu'l-Esîr, el-Kâmil,* Kahire, 1301, X, s. 186)

[12] Bu ünlü *Türkmen* ailesi *hakkında:* F. S ü m e r, *Oğuzlar,* Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi yayınlarından, Ankara, 1967, s. 126, 127.

Berk Yaruk ile Tapar arasında beş savaş vukubuldu. Bunlardan en sonuncusu 496 Cumâdelâhiresinde (Mart-Nisan 1103) *Hoy* önünde yapıldı. Tapar'ın ordusunda, *Ahlat* hâkimi Sökmenel-Kutbî, *Haçlılar*'a karşı *Antakya*'yı yiğitçe müdafaa etmiş olan Yağı Siyan'ın oğlu Muhammed ve yine *Haçlılar*'ın *Antakya Şarkıları*'nda yani destanların da (Les Chansons d'Antioche) adı geçen Kızıl Arslan (Le Lion Rouge) gibi beğler vardı. Tapar bu karşılaşmada bozularak *Ahlat'a gitti. Kendisi orada iken Erzurum* (Erzen er-Rûm) hâkimi Emîr Ali katına geldi[13] Emîr Ali, kitâbe ve İbnu'l-Esîr'deki bir kayıttan anlaşıldığı üzere Ebu'l-Kâsım'ın oğlu idi. Ertesi yıl (497=1104)Berk Yaruk ile Tapar arasında barış yapıldı. Buna göre, *Harizm, Horasan* Tapar'ın öz kardeşi Sancar'a ait olacak, *iki Irak, Fars, Huzistan* Berk Yaruk'un, *Âzerbeycan, Errân Doğu* ve *Güney-Doğu Anadolu, el-Cezîre, Suriye* de Tapar'ın hâkimiyeti altında bulunacaktı. Böylece *Türk* İmparatorluğu parçalanmış olmakla beraber ülkelerin harablığına ve halkın perişan olmasına sebep olmuş bulunan uzun mücâdele de (12 yıl) sona ermişti. Fazla olarak Berk Yaruk'un çok geçmeden ölümü üzerine (498=1104) onun ülkeleri de Tapar'ın idaresine geçti.

Şimdi bu devirde *Doğu ve Güney - Doğu Anadolu*'nun siyasî tablosunu çizerek asıl konumuza girelim.

Yukarıda *Suriye* ve *Filistin* hükümdarı Tutuş'un zaptettiği *Diyarbekir* bölgesinde, buyruğundaki *Türkmen* beğlerinden Yınal oğlu İbrahim'e *Âmid*'i (Diyarbakır), Dimlaç oğlu Doğan Arslan'a *Erzen, Bidlis,* Kızıl Arslan'a da *İs'ird, Tanze* ve *Bahmerd*'i, Şaruh'a[14] (شاروخ) *Hâni,* ve *Mûsa*'ya da *Hısn Keyfâ*'yı dirlik olarak verdiğini söylemiştik. Bir adı da *Hısn Ziyad* (Ziyad Kalesi) olan *Harput* da yine *Türkmen* beğlerinden Çubuk (yahut Çapak) oğlu Muhammed'in elinde bulunuyordu. 495 (1102) yılında *Hısn Keyfâ Artuk Beğ*'in oğullarından eski *Kudüs* valisi Sökmen'in, *Mardin*'de eski *Bağdad* vâlisi (şahne) Sökmen'in kardeşi İl-Gazi'nin eline geçtiği gibi, *Ahlat, Erciş, Zâtu'l-Cevz* (Âdilcevaz), *Muş, Malazgird, Bargiri, Van* da Sökmenel-Kutbî'nin idaresi altına girmişti.

Bu zamanlarda *Doğu* ve Güney - Doğu Anadolu nüfusu çok, bilhassa yiyecek maddeleri bol ve ucuz olan bölgeler idiler. *Türkler*'in gelişi bu bölgelerin iktisadî hayatına çok daha fazla bir canlılık getirmiş, bölgeler her bakımdan mühim gelişmeler göstermişlerdir. Bunun en mühim delili, şüphesiz zamanımıza kadar gelmiş olan o bölgelerdeki içtimaî eserlerdir.

[13] وسار (ای محمّد تبر) منها الی خلاط و اتّصل به الأمیر علیّ صاحب أرزَن ألروم .(İbnu'l-Esîr, El-Kâmil, x, 361)

[14] Bu ismin aslı bence mechuldür. Diyarbekir bölgesindeki ilk Artuklular hakkında: Cl. Cahen, *Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides,* JA, 1935, CCXXVII, s. 219-276.

Doğu ve *Güney - Doğu Anadolu, Selçuklu* imparatorluğunda en fazla hânedanların zuhur ettiği veya beyliklerin kurulduğu bölgeler olarak tanınırlar. *Selçuklu* imparatorluğunun hiçbir bölgesinde bu kadar çok sülâlenin bir arada yaşadığı görülmemiştir. Bu keyfiyet mezkûr bölgelerin coğrafî hususiyetlerinden ileri gelmiş olduğu gibi, oraların iktisaden zengin bulunmaları ile de ilgilidir. Bu hânedanlar, umumiyetle, birbirleriyle dostça geçinmişler ve bunu aralarında dünürlük tesis etmek suretiyle sağlamlaştırmışlardır. Bunlar için tehlike içten yâni kendi aralarından çıkmamış daima dıştan komşu büyük devletlerden gelmiştir. Bölgedeki beğlikler ilk önce *Zengîler*'in tehdidi ile karşılaşmışlar ise de asıl tehlike onlara Eyyubîler'den ve *Türkiye Selçukluları*'ndan gelmiş ve bunların çoğu bu iki devlet tarafından ortadan kaldırılmıştır. Bu iki bölgeden *Doğu - Anadolu*'nun *Errân* ve *Âzerbaycan, Güney - Doğu Anadolu*'nun da *Irak* ve *Suriye* ile daha sıkı münasebetleri olmuştur.

1. Beğliğin Kurucusu Saltuk

Yukarıda zikredilen *Kitabu*'l-inbâ'daki kayıd, beğliğin kurucusunun S a l t u k olduğunu kesin olarak meydana koymaktadır[15]. *Câmiü't-tevârih*teki *Selçuklular* bölümünde ki rivayette söylendiğine göre[16], A l p A r s l a n *Malazgird zaferi*'nden sonra Bizans İmparatorunun barış şartlarını yerine getirmemesi üzerine, buyruğunda bulunan A r t u k , S a l t u k (سلتق), M e n g ü c ü k , Ç a v u l d u r , Ç a v l ı ve D â n i ş m e n d gibi beğlere *Anadolu*'da fetihlerde bulunmlarını emretmiş ve onlara fethettikleri yerlerin kendilerine ve oğullarına ait olacağını söylemiştir. Bunun üzerine, S a l t u k *Erzurum* şehri ve bölgesini, M e n g ü c ü k *Erzincan, Kemah, Kögonya* (Şarkî Kara Hisar), D a n i ş m e n d *Kayseriyye* (Kayseri), *Sivas, Develi, Tokat, Niksar, Amasya, Ç a v u l d u r Maraş, Sarus* (Sarız), A r t u k B e ğ *Mardin, Âmid, Mincigird (?), Malatya* ve *Harput* şehirlerini zaptetmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere, *Reşideddin Selçuknâmesi*'ndeki bu rivayet sonraki duruma bakılarak söylenmiş sözlerdir[17].

2. Ebû'l-Ḳâsım

Adı, kitâbelerde ve İ b n u ' l - E s î r 'de verilen kısa neseb zincirinde ailenin başı olarak geçmektedir. Hiçbir kaynakta onunla ilgili bir habere rastgelinmemiştir.

[15] Türk beylerin in adları olan Bizans kaynaklarındaki Samut, Ermeni kaynaklarında görülen Samuth ve İbnü'l-Adîm'de geçen Sandak'ın Saltuk olduğu kesin bir şekilde ifade edilmiştir (O. Turan, Doğu Anadolu'daki Türk devletleri tarihi, s. 4-5). Fakat bunu tasdik etmek asla mümkün olamaz. Esasen Ermeni kaynaklarında Saltuk adının Salduḳ şeklinde geçtiği ■ yukarıda kaydedilmişti.

[16] *Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk.* s. 33-39.

[17] Merhum O. Turan Alparslan'ın Saltuk Bey'e Erzurum bölgesini ikta ettiğini ileri sürmüştür (aynı eser, s. 3). Fakat adı geçen Türk hükümdarının ■■ Saltuk ve ne de diğer beylere Anadolu'da dirlik verdiği■ dâir hiçbir del il ve işaret yoktur.

3. Ali

Bu *Saltuklu* beğinin 496'da (1103) *Erzurum* hâkimi bulunduğu ve aynı yılda *Ahlat*'da *Selçuklu* M u h a m m e d T a p a r 'ın katına geldiğini evvelce söylemiştik. Kendisi hakkında başka hiçbir bilgiye sahip değiliz[18].

4. Ziyâ'ed-dîn Gazi

G a z i bugüne kadar bu adiyle meçhul kalmış bir *Saltuklu* emîridir. *Erzurum*'daki *Kale Câmii* ve *Tepsi Minare*'yi yaptıran Saltuklu emîri budur. *Tepsi Minare*'nin üzerinde bulunan kitâbe en doğru olarak merhum İ . H . K o n y a l ı tarafından okunmuş görünüyor. *Tepsi Minare* kitâbesinin, adı geçen müellif tarafından okunan şekli şudur:

اقبال لمولانا ضياء الدّين قطب الاسلام نصير الدّولة ظهير الملّة شمس ال
[....] والأمراء اينانج بيغو الب طغرلبك ابى المظفّر غازي بن ابى القسيم[19]

Fâtih Kütüphanesi'nde E b û B e k r R e b î ᶜ b . A h m e d e l - A ḫ a v e y n e n - N a c c â r î tarafından yazılmış *Kitabûl'-hidâye fi't-tıbb* adl bir eser vardır[20]. Bu eserin ilk sahifesinde kimin için istinsah edildiğine dâir bir kayıt görülmektedir ki, aynen şöyledir:

لخزانة الأمير الاسفهسلار الأجلّ السّيد ضياء الدّين قطب الاسلام نصير الدّولة وظهير الملّة فخر الامّة شمس الملوك تاج الامراء اينانج بيغو الب طغرل بك أبى المظفّر غازى بن ابى القاسم سيف أمير المؤمنين اطال الله في العزّ الدائم بقائه قمع اعداه بحقّ وآله

Bu temellük kaydı ile Tepsi Minare'deki kitâbenin bir yerini tamamlamak mümkündür. Böylece (شمس) kelimesinden sonra (الملوك وتاج) ibaresinin bulunacağı anlaşılıyor. Kitâbede E b û ' l - K â s ı m 'dan sonra okunmıyan yerler var ise de bunlar belki de bizim kayıttaki ibareler ile tamamlanabilir.

[18] Yine O. Turan, Ali'nin Erzurum hükümdarı olduğunu söylüyor (s. 4, 6). Fakat Ali böyle bir vasıflandırmayı tasdik ettirecek hiçbir hususiyete sahip değildir. O bir Selçuklu valisidir. Bu sıfatla sadece emîr = beğ unvanını taşır. Ali'nin [illegible] öldüğü de belli değildir. Bu sebeple Ali'nin 24 yıl beyliğin başında bulunduğu (1102-1124) sözleri de (aynı eser, s. 8-9) kabul edilemez.

[19] *Erzurum tarihi*, Erzurum Tarihini Araştırma ve Tanıtma Derneği Yayınları, sayı: 2, İstanbul, 1960, s. 137.

[20] Nr. 3646, yap: 1 a. Eserin sonundaki istinsah kaydı da şudur (yap: 272 b):
شدكّاب هداية استاذ أبوبكر ربيع بن احمد المعروف باخوين النّجارى بردست سرف ..... المعروف بخليفة
درشهردوين درماه محرّم بسال يانصد وده ازهجرت ..... ز زامپار ازماه خرداد ماه الملكى

Tepsi Minare kitâbesinde İ. H. Konyalı'nın ve diğerlerinin yanıldıkları husus şudur ki, orada geçen kitâbe sahibine ait unvanların onun ismi sayılmasıdır. Halbuki, *Saltuklular* ile komşu *Artuklular* gibi, beğliklere ait kitâbelere şöyle bir bakılsa idi bunların devrin başlıca *Türk* hânedanlarınca kullanılmış unvanlar olduğu görülecekti. Şimdi bu unvanları kısaca gözden geçirelim:

Beygu, X. yüzyılda Seyhun (*Sir-Derya)* boylarında yaşıyan *Oğuzlar*'ın kırallarına ait bir unvan. *Beygu*'nun, *yabgu*'nun harf değişmesine uğramış şekli (yer değiştirme) olduğunu sanıyoruz. *Selçuklular* henüz *Buhara* dolaylarında iken (1035 den önce) başlarında bulunan Mûsa oğlu Yusuf, *İnanç Beygu* unvanını taşıyordu. *Selçuklular Horasan*'a geldikleinde, Yusuf'un babası Mûsa'nın da *beygu* unvanını taşıdığını biliyoruz. Alp Arslan 458 (1065/66) yılında emîrlerden birini *Mâzenderan'a* tâyin etmişti ki, bu da *İnanç Beygu* unvanını taşıyordu[21]. Berk Yaruk devrindeki emîrlerden Âhır Beğ'in de (bu da belki emîr âhûr karşılığı) *İnanç Beygu* ünvanını taşıdığı görülüyor[22]. *Anadolu*'ya gelince, yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, *Âmid*'deki *Yınal oğulları*'ndan İbrahim oğlu İl Aldı *İnanç Beygu, Kutluğ Beğ; Artuklular*'dan Kara Arslan oğlu Muhammed ve onun oğlu Mahmud da *Alp, Kutluğ Beğ* unvanları yanında bu unvanı da taşımışlardı[23]. Kitâbede geçen *Tuğrul Beğ*'e gelince bu da bir unvandır.

Gök Türk, Uygur ve *Kara Hanlı* gibi, *Orta Asya*'daki *Türk* devletlerinde hükümdarlık veya başka yüksek mevkilere geçen hânedan mensupları ile kumandan ve devlet adamlarının elde ettikleri mevkileri ile mütenasip olarak unvanlar aldıklarını ve hattâ onların bu unvanlar ile anılıp asıl adlarının unutulduğunu biliyoruz. *Gök Türk* kitâbelerinde kağanlar hemen münhasıran unvanları ile anılmışlar, beğler de hem adları, hem de unvanları veya onların bir kısmı da sadece unvanları ile zikredilmişlerdir. Meselâ II. *Göktürk* devleti'nin kurucusu İltiriş Kağan'ın, Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre, adı Kutluğ idi. Bilge Kağan'ın adı, Çince şekline göre Mo-ki-lien, Kapkan'ın Moço, *Uygur* hükümdarı Tengride Bolmuş, İl İtmiş Bilge Kağan'ın Mo-yen-ço (Moyun Çor veya Bayan Çor) idi. Oğulçak, Saltuk, Mûsa, Hârun, Ahmed, Nasr gibi *Kara Hanlı* şehzadeleri de hükümdar olunca Kadır Han, Buğra Han, Arslan Han, İlig Han gibi unvanlar almışlardır.

Selçuklular Orta-Doğu ülkelerine gelince, bu geleneği de getirdiler. Böylece *Selçuklu* devleti kurucuları da Tuğrul Beğ, Çağrı Beğ, Beygu ve

[21] فاقطع ماذندران للأمير اينانج بيغو (*İbnu'l-Esir*, X, s. 21).

[22] *Câmiü't-tevârih*, Zikr-i tarih-i âl-i Selçuk, s.62.

[23] Gabriel, *Voyages archéologiques dans la Turquie orientale*, Paris, 1940, I, s. 321, 324, 331, 339, 343.

Yınal gibi unvanlar taşıdılar. Gerçekte bunların adları Muhammed (Tuğrul Beğ), Dâvud (Çağrı Beğ) Mûsa (Beygu), İbrahim (Yınal) idiler. Hattâ İbrahim'in kardeşi Ertaş'ın da Yınal unvanını taşıdığı anlaşılıyor. Bunlara Çağrı Beğ'in oğullarından *Âzerbaycan* meliki Yakutî'nin *Alp Sunkur Beğ, oğlu İsmail'in İl Arslan* ve yine Çağrı Beğ'in kızı Hâtice'nin *Arslan Hâtun* unvanını taşıdıkları ilâve edilebilir. Çağrı Beğ'in kızı Hatice'ye *Arslan Hatun* unvanının verilmesi ise gayet tabiî idi. Çünkü, O, *Abbasî* Halîfesi el-Kâim Biemrillah ile evlendirilmiş ve bundan dolayı da kendisine bu unvan verilmişti. Bazı araştırıcılar Tuğrul Beğ ile Çağrı Beğ'in unvan değil, onların türkçe adları olduğunu ileri sürmüşlerse de, bu görüşe katılmağa imkân göremiyoruz. Çünkü, evvelâ bir kimsenin hem Türk adı, hem de Müslüman adı olduğu şeklinde bir gelenek asla yoktur. Sâniyen *Kara Hanlılar*'da olduğu gibi, *Selçuklular*'da ve sonra *Harizm Şahlar*'da bir çok hükümdar ve emirin hem Türkçe ada hem de Türkçe unvana sahip olduklarını biliyoruz. Bununla ilgili olarak bir iki misal verelim: *Kirman Selçukluları* devleti'nin kurucusu Kavurt Beğ'in unvanı *Kara Arslan Beğ* olduğu gibi[24], Melikşah'ın büyük kumandanlarından Onar (انر) ile Gümüş Tigin de *Bilge Beğ* unvanını taşımakta idiler[25].

Saltuklu kitâbesinde *Tuğrul Beğ*'in unvan olduğunda en küçük bir tereddüde yer vermemek için Zengîler devleti kurucusu İmâdeddin Zengî'nin, Türkçe unvanları arasında bu unvanın da kullanılmış olduğunu söyliyelim. İmâeddin Zengî'nin unvanları arasında *Tuğrul Beğ*'in kullanıldığını gösteren metin şudur:

الأمير الإسفهسلار الكبير العادل المؤيّد المظفّر المنصور الاوحد عماد الدّين ركن الاسلام ظهير الأنام قسيم الدّولة معين الملّه جلال الامّة شرف الملوك عمدة السّلاطين قاهر الكفرة والمتمرّدين قامع الملحدين والمشركين زعيم جيوش المسلمين ملك الامراء شمس المعالي أمير العراقين والشام بهلوان جهان الب غازي ايران اينانج قتلغ طغرل بك اتابك أبوسعيد زنكي بن آق سنقور نصير أمير المؤمنين [26]

[24] ولقب اوعمادالدولة ونام اوقاورد بن داود بن ميكائيل بود . امّا نقش طغرای او قره آرسلان بيك بن جغربيك می نبشتند .(Efdal-i Kirmânî, Bedâyiü'l-ezmân, Tahran, 1326, s. 3)

[25] Câmiu't-tevârih, Zikr-i tarih-âl-i Selçuk, s. 61, 62; *İbnu'l-Esir*, X, s. 32.

[26] *İbnu'l-Kalânisî, s. 284. Anlaşılacağı üzere Tuğrul Beg Kara Hanlılar'da görülen bir unvan olup buradaki beg unvanın ayrılmaz bir parçasıdır. Yani buradaki beg siyasî mevki ve derece gösteren bey değildir. Bu, Tuğrul Tigin, Kutluğ Beğ gibi iki unsurdan meydana gelmiş bir unvandır. Fakat II. Tuğrul'un (ölm. 1134) ve III. Tuğrul'un taşıdıkları, unvan değil isimdir. Esasen onların başka isimleri de yoktur. Melikşah, Berk Yaruk, Sancar'ın "Müslüman isimleri" olmadığı gibi Türkçe unvanları da mevcud değildir.*

Bu izahattan sonra kitâbeyi yazdıranın adının G a z i olduğu anlaşılmış bulunur. Esasen İ b n u ' l - E z r a k bize, *Mardin-Meyyâfârikîn* hükümdarı *Artuklular*'dan İ l G a z i oğlu H ü s a m e d d i n T e m ü r T a ş 'ın (516 - 547 = 1122 - 1152) *Erzurum* emiri G a z i 'nin kızı ile evlendiğini ve bu izdivaçtan 520 (1126)'de N e c m e d d i n A l p ı ve sonra da C e m a l e d d i n S e v t i (?) adlı oğullarının dünyaya geldiğini bildirir[27]. İ b n u ' l - E z r a k 'ın, diğer kaynaklar tarafından teyid edilen sözlerinden açıkça anlaşılıyor ki, kardeşi S ü l e y m a n 'ın 518'de (1124) ölümü üzerine sahibi bulunduğu *Mardin*'den gelerek aynı yılda *Meyyâfârikîn*'i de eline geçiren H ü s a m e d d i n T e m ü r T a ş , öbür kardeşi A y a s 'ın dul karısı ile evlenmiş ve sonra da *Erzurum* hâkimi G a z i 'nin kızı ile izdivaç etmiştir. Bu izdivaçtan 520 (1126) A l p ı adlı oğlu dünyaya gelmiştir. Buna göre *Artuklu* beği T e m ü r T a ş , *Erzurum* beğinin kızı ile 519 (1125) veya 520 (1126) yılında evlenmiştir.

Saltuklu G a z i 'ye takdim edilmiş olan Kitab, *Errân*'daki Duvin şehrinde 510 yılı Muharrem ayında (1116 Mayıs-Haziran) istinsah edilmiştir[28]. Bundan G a z i 'nin mezkûr tarihte (510 = 1116) *Duvin* şehri emiri olduğu hâtıra geliyorsa da bu hususta daha fazla birşey söylemek mümkün değildir. *Ermeni* müverrihi V a r d a n 'a göre[29] G ı z ı l adlı bir *İskit* yani Oğuz *(Türkmen) Lore*'yi aldıktan sonra *Duvin*'e savaşla girip şehrin sahibi *Şeddad oğulları*'ndan E b û ' n - N a s r 'ı öldürmüştür. E b û ' n - N a s r 'ın kardeşi M a n u ç e (Minûçihr) *İran* pâdişahından (yani Selçuklu sultanından asker alarak G ı z ı l üzerine yürümüş ve onu öldürerek *Duvin*'i *İranlılar*'a (yani Türkler'e) iade etmiştir. V a r d a n 'ın *İskit yani Oğuz (Türkmen)* emîri dediği G ı z ı l , M i n o r s k y '-nin de belirttiği gibi[30], *Siird, Tanze, Bahmerd* beği K ı z ı l A r s l a n 'dan başkası değildir. K ı z ı l A r s l a n , T a p a r ile B e r k Y a r u k arasında 496 (1102 - 1103) yılında *Hoy* önünde yapılan savaşta T a p a r 'ın beğleri arasında yer almıştı[31]. T a p a r 'ın barıştan sonra *Lore ve Duvin*'i bu beğe ikta etmiş olması muhtemeldir. K ı z ı l A r s l a n 'ın 1105'de adı geçen şehirleri alması bu husus ile ilgili olacaktır. K ı z ı l A r s l a n 500 (1106-7) yılında, *Diyarbekir* bölgesin-

[27] H ü s a m e d d i n T e m ü r T a ş 518 (1124)'de *Meyyâfârikîn*'e de hâkim olduktan sonra kardeşi A y a s 'ın dul karısı ile evlenmiş ve bundan S a f i y e H â t u n doğmuştur ki bu, T e m ü r T a ş 'ın ilk çocuğu idi. Bundan sonra şu cümle geliyor:

وبقى (اى حسام الدّين تمرتاش) مدّة وتزوّج بالخاتون بنت الامير غازي من ارزن الرّوم و وصلت الى ميفرقين و اولد منها الأمير الصّاحب نجم الدّين البي في سنة عشرين وخمسمائة ثمّ اولد جمال الدّين سوتى في سنة احدى وعشرين وخمسمائة .

[28] (Kitabın [illegible] sahifesinde). درشهر دوين درماه محرّم بسال يانصد و ده ازهجرت

[29] Türkçe tercümesi Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Tarih semineri dergisi, İstanbul, 1937, I, s. 190. O. Turan, Artuklu Hüsâmeddin Temürtaş gibi onun oğlu Necmeddin Alpı'yı da dedesi Saltuklu Gazi'nin damadı olarak göstermiştir (Soykütüğüne bk. s. 277).

[30] *Studies in Caucasian history*, Cambridge Oriental Series, N.C., London, 1953, s. 82, haşiye 4.

[31] *İbnu'l-Esîr*, X, s. 360.

deki diğer beğler gibi, *Meyyâfârikîn*'e gelen *Türkiye Selçuklu* hükümdarı Kılıç Arslan'a itaat etmişti[32]. Kızıl Arslan'ın Kılıç Arslan ile Sultan Muhammed Tapar'ın kumandanı Çavlı arasındaki savaşa katılıp katılmadığı bilinemiyor. Vardan Minuçihr'in Tapar'dan aldığı yardım kuvveti ile Kızıl Arslan'ı hangi tarihde yenip öldürdüğünü söylemediği gibi, Ermenice başka kaynaklar da Kızıl Arslan'ın Sultan tarafından öldürülmüş olduğu kaydediliyor[33]. Cl. Cahen, Kızıl Arslan'ın 1118 yılında *Duvin* önünde öldüğünü söylemektedir ki[34], bu hususta hangi kaynağa dayandığını tespit etmek mümkün olmadı. Şâyet böyle ise, şehrin mezkûr tarihe kadar Kızıl Arslan'ın elinde bulunması muhtemeldir. Bu takdirde de Gazi'nin *Duvin*'de beğlik yapması veya bir [illegible] şehri ülkesine katması pek mümkün olmaz. Şehrin sonra *Bidlis-Erzen* beği Toğan Arslan'ın eline geçtiği ve oğlu Kurtu'nun da orayı elinde tuttuğunu biliyoruz[35].

Saltuklu Gazi'nin *Duvin*'de emîrlik yapıp yapmadığı hususu ne olursa olsun kitapdaki temellük kaydının *Tepsi Minare* kitâbesi ile karşılaştırılması, her ikisinin de aynı şahıs tarafından yazılmış olduğunu gösteriyor.

Müverrih el-ʿAzîmî 526 (1131 - 32) yılı olayları arasında "*Erzen* sahibi Gazi öldü" haberini vermektedir[36]. Biz *Erzen* sahibi Gazi adlı bir emir tanımadığımız gibi, bu tarihte *Erzen* hâkiminin bundan önceki hâşiyede görüldüğü üzere, Şemsu'd-Devle Toğan Arslan olduğunu biliyoruz. Bu sebeple buradaki *Erzen*'in (ارزن) aslında *Erzen er-Rûm* (ارزن الروم), yâni *Erzurum* olması pek muhtemeldir. Tahminimiz doğru ise *Saltuklu* beği Gazi, 526 (1131 - 32) tarihinde ölmüştür[37].

[32] *Tarih Meyyâfârik*in, Kahire, 1959, s. 272.

[33] Vardan, Türk *fütühatı tarihi*, s. 190, haşiye 2.

[34] *Le Diyarbakr au temps premiers Urtuqids*, JA, 1935, s. 234. Kızıl Arslan ailesinin varlığına Atabeg İmâdeddin Zengi'nin [illegible] verdiği anlaşılıyor:

وفي سبع وثلثين وخمسمائة صعد آتابك زنكى الى دياربكر ودخل الى ولاية الأمير يعقوب بن السبع الاحمر فقصد خيزان والمعدن وايرون وبطليس وأخذ جميع الولاية وكنت بالموصل في هذه السنة

[35] İbnü'l-Ezrak'a göre (yap. 169[b]) *Duvin 515 (1121)*'de *Bidlis-Erzen* emîri Şemsüddevle Toğan Arslan'ın elinde bulunuyordu. Toğan Arslan 532 (1137) veya 533 (1138)'de ölmüş ve yerine oğlu Kurtu geçmiştir. Bu, Vardan'ın Kuz oğlu Hurt dediği (türkçe tercümesinde yanlış olarak Oğuz, s. 199) emîrdir. Minorsky buradaki *kuz* kelimesinin farsça kanbur anlamına geldiğine, haklı olarak, işaret eder (aynı eser, s. 81, haşiye 5).

[36] وممات غازي صاحب أرزن (*La Chronique abrégée d'al-Azîmî*, yayınlayan, Cl. Cahen, J.A. 1938, II-III, s. 405). Cl. Cahen, Gazi'nin lakabı olan Ziyaeddin'i ayrı bir şahıs sanmış ve Gazi'yi de onun oğlu kabul etmiştir (La Turquie pré Ottoman, İstanbul-Paris, 1988, s. 50).

[37] O. Turan, Gazi'nin 1124 yılında beyliğin başına geçtiğinden emin bulunmakta ve şunları yazmaktadır: "Bu münasebetle Tepsi Minare'nin de 1124-1131 arasında yapıldığını tesbit etmiş oluyoruz" (s. 9, haşiye 22). Fakat Gazi daha 510 (1116) da beyliğin başında bulunduğu için Tepsi Minare'nin de yine bu tarihlerde veya 1124 yılından önce yapılmış olması da şüphesiz mümkündür.

1117 yılında *Selçuklu* sultanı Muhammed Tapar öldü. Tapar'ın ölümü ile *Selçuklular*'ın şevketi ve *Türk* imparatorluğunun kudreti kırıldı. Halefi Mahmud zayıf bir şahsiyet idi. Bu sebeble *Bâtinîler gittikçe kuvvetlendikleri gibi, Bağdad Abbasî* halifesi de eski cismanî kudretini kazanmak için harekete geçti. Bunlara ilâve olarak *Gürcüler* dirayetli kıralları David'in idaresinde, *Kıpçaklar*'ı da yardımcı kuvvet olarak kullanıp, *Türkler*'e karşı hücuma başladılar. Başlıca şehirleri *Berdaa, Gence, Beylakan, Şamkur* olan *Errân* bölgesi ile onun batısındaki *Ani, Kars* ve *Duvin* şehirlerinin bulunduğu bölge, Melik Şah devrinde kesin bir şekilde *Türk* imparatorluğuna katılmış, Yağı Sıyan ve diğer *Türk* beğlerine bu yörelerde dirlikler verilmişti. Berk Yaruk 486 (1093) yılında, kardeşi Muhammed Tapar'ı melik sıfatı ile *Errân*'a göndermiş, *Gence*'ye gelen Tapar, *Errân*'da ve onun batısındaki bölgede hâkimiyetini tesis etmişti. Berk Yaruk ile Tapar arasındaki saltanat mücadelesi esnasında *Ani Şeddad oğulları*'ndan Minûçihr'in elinde olduğu görülüyor. *Kars, Sürmari* (= Sürmeli), *Duvin* ve diğer şehirler de *Türk* emirlerinin idaresinde bulunuyordu. Bu şehirlerden hangisinin *Antakya* vâlisi Yağı Sıyan'ın oğlu Muhammed'in dirliği olduğunu bilemiyoruz.

Erran ve *Ani* çevresinde daha fetihten itibaren kalabalık bir *Türkmen* topluluğu yurd tutmuştu. Bunlar yazı *Ala Gez* ve *Ağrı Dağı* eteklerinde geçirip, *Kür* boylarında kışlıyorlar ve bölgedeki şehir halkı ile ticaret yapıyorlardı.

1089 yılında *Gürcü* tahtına çıkmış olan David, Melik Şah'ın ölümü üzerine *Selçuklu* hânedanı arasında başlamış olan saltanat mücadeleleri esnasında, her yıl göndermekte olduğu vergiyi kesmiş ve 1110, 1115, 1116 ve 1118 yıllarında olmak üzere *Türkler*'e karşı yaptığı hücumlarda başarılar elde etmiş ve bir çok yerleri, bu arada *Lore* şehrini de ele geçirmişti. Fakat David asıl başarılarını Tapar'ın ölümünden sonra kazanmaya başladı. Gerçekten Tapar'ın halefi Mahmud'un zayıf bir şahsiyet oluşu, çocuk yaşta bulunan kardeşi *Errân* meliki Tuğrul'un muktedir bir atabeğe sahip bulunmaması, David'in başarılarında mühim bir âmil teşkil etmiştir. David 1120 ve 1121 yıllarında *Kür* boylarında kışlayan *Türkmenleri* ağır yenilgilere uğrattı. Bunun üzerine *Türkmenler karalar* giyerek aralarında eskidenberi büyük bir itibar sahibi olan *Artuklu* ailesinin başı *Mardin-Meyyâfârikîn* hükümdarı İlgazi'den ve *Gence*'de oturan Tapar'ın oğullarından Melik Tuğrul'dan yardım istediler. Bunun üzerine büyük bir ordu toplandı. Bu ordunun başında ismen 11 yaşında olan Melik Tuğrul vardı. Yanında atabeği Gün Doğdu, Artuk oğlu İl Gazi, güveyisi *Arab Sadaka oğlu Dubeys*, *Bidlis-Erzen* emîri Toğan Arslan ve adlarını bilmediğimiz diğer beğler bulunuyorlardı. Fakat bu ordu, *Kıpçaklar*'dan mühim bir kuvvetin de askerleri arasında bulunduğu David tarafından *Tiflis* yakınında ağır bir mağlubiyete

uğratıldı (514 = 1120). Bu başarı üzerine David ertesi yıl *Tiflis*'i ve bunu *Ani*'nin alınışı takip etti.

Tiflis savaşında Saltukoğlu'nun bulunduğuna dair bir kayıd yok ise de bunun kuvvetle muhtemel olduğunu söyliyebiliriz. Esasen İl Gazi bu sefere giderken *Erzurum*'a uğramış, veziri ile kadısı daha ileriye gitmiyerek burada kalmışlardı.

David bu zaferden sonra *Türkler*'in elinde bulunan birçok yörelere akınlar yapmış, bu arada *İspir*'e kadar gelerek *Türkmenler*'den rastgeldiğini öldürmüş veya tutsak almış, *Oltu*'yu da yakmıştı. Bu esnada Minûçihr'in ölümü üzerine yerine geçen Ebu'l-Esvar *Gürcü* kıralına karşı elinde tutamayacağını anlayarak *Ani*'yi 60,000 altın karşılığında *Erzurum* emîrine (adı söylenmiyor) satmağa teşebbüs etmiş ise de, şehirdeki *Ermeni* ileri gelenleri *Gürcü* kıralını çağırmışlar, o da mühim bir kuvvetle gelip şehri teslim almış ve Ebu'l-Esvar ile oğullarını tutsak edip götürmüştür (1123 veya 1124)[38].

1125 yılında kudretli *Gürcü* kıralı David ölmüş, yerine oğlu Dimitri geçmiştir. Dimitri babası kadar dirayetli ve savaşçı bir kıral değildi. Bu sebeple *Horasan*'da, Sultan Sancar'ın yanında bulunan *Şeddad oğulları*'ndan Fadlûn asker toplıyarak *Ani*'yi geri almış, Toğan Arslan'ın elinde bulunan *Duvin*'i zapt etmişti.

Fakat 524 (1130) yılında Toğan Arslan'ın oğlu Kurtu, Fadlûn'u ağır bir şekilde yenerek şehri geri aldığı gibi, ertesi yıl *Gürcü* kumandanlarından İvane oğlu Ebû Leys'i de aynı âkıbete uğratmıştı[39].

530 (1135-36) yılında *Erzurum*'da, ağır hasara sebebiyet veren şiddetli bir yer sarsıntısı olmuştur[40].

5. II. İzzeddin Saltuk

II. İzzeddin Saltuk'un hangi tarihte beğliğin başına geçtiği bilinemiyor. Saltuk'a ait elde bulunan paraların hepsi maalesef tarihsizdir[41]. Tarih kaynaklarında bu *Saltuklu* beğine dâir en eski bilgi 543 (1148/49) yılında başlamaktadır. İbnu'l-Ezrâk mezkûr senede İzzeddin Saltuk'un kızı, Ahlat Şah II. Sökmen'in karısının, yanında *Ahlat Şah* devleti'nin ileri gelenlerinden bazıları olduğu halde, hacc'a gitmek için *Hısn Keyfâ*'ya geldiğini ve fakat zevcinin talebi üzerine, hatunun *Hicaz'a* gitmiyerek *Ahlat*'a dön-

[38] Vardın, s. 195.

[39] Aynı eser, s. 199, 200.

[40] el-Azîmî, s. 410.

[41] *Lane Poole, Catalogue of the Oriental coins in the British Museum*, London, 1877, III, s. 112. I.-IV cildlerin ilâvesi, s. 296. Bu eserden naklen A. Tevhid, *Takvim-i meskûkât-ı kadime-i İslâmiye kataloğu, İstanbul*, 1321, IV., s. 70-71.

düğünü yazıyor[42]. Ancak İbnü'l-Ezrak *Ahlat Şah*'ın karısını niçin geri çağırdığını söylemiyor.

Elimizde İzzeddin Saltuk'a ait bazı sikkeler vardır. Tarihsiz sikkelerde:

السّلطان المعظّم مسعود بن محمّد

عزّ الدّين سلدق بن على

yazılıdır[43]. Bu yazılar İzzeddin Saltuk'un *İran Selçuklu* sultanı Tapar'ın oğullarından Mes'ud'u metbu tanıdığını göstermektedir.

549 (1154) yılında *Ani* emiri Fahreddin Şeddad, İzzeddin Saltuk'un kızını istemiş ise de *Saltuklu* beği kızını *Bidlis-Erzen* emiri Toğan Arslan'lı Fahreddevle Devlet Şah'a vermişti. Bundan bir müddet sonra Fahreddin Şeddad, İzzeddin Saltuk'a haber gönderip, *Ani*'yi *Gürüler*'e karşı koruyamıyacağını söyliyerek gelip şehri satın almasını ve kendisinin de hizmetinde bulunacağını bildirmişti. Bunun üzerine İzzeddin Saltuk şehri tesellüm etmek üzere *Ani*'ye geldi ise de Fahreddin Şeddad, *Ani*'ye takriben bir günlük mesafede bulunan *Gürcü* kıralı Giorgi'ye bunu haber verdi. Bunun üzerine Giorgi askerini toplıyarak sabahleyin Saltuk'a hücum edip, pek çok *Türk* öldürdükten sonra bizzat *Erzurum* beğini, maiyyetinden bir kısmını ve askerinden bir bölüğünü tutsak aldı. Bunu haber alan *Güney-Doğu Anadolu* ve *Suriye* hükümdarları teşebbüse geçerek 100.000 altın karşılığında Saltuk'un serbest bırakılmasını temin ettiler. Ülkesine dönen Saltuk para toplıyarak maiyyet ve askerlerinden tutsak alınmış olanları kurtardı[44]. İzzeddin Saltuk'un tutsak alınışı birçok kaynaklarda akisler yapmıştır. İbnü'l-Esîr bu hâdiseyi 548 (1153) yılında kayd etmekte ise de[45], İbn Hamdun[46]ve *Ani*'li Samuel[47] İbnu'l-Ezrak'ın verdiği 549 (1154) tarihini doğrulamışlardır[48].

[42] و صلت الخاتون بنت عزّالدّين سلتق صاحبة اخلاط الى حصن كيفا طالبت الحجاز فانزلها فخرالدّين قرا ارسلان واحترم في اكرامها (İbnu'l-Ezrak, yap. 180 b).

■ Gösterilen yerler.

[44] İbnu'l-Ezrak, yap. 188 b.

[45] XI, s. 190. Aynı müverrih bu hadiseyi 556 (1161) yılı olayları arasında yeniden anlatır (XI. s. 280). Bu hata Saltuk'un kızı ve Ahlatşah'ın karısı Şah Bânûvân'ın ■■■ bir kardeşi olan Bedreddin'in aynı yılda (yani 556 da=1161) vuku bulan Ani savaşında tutsak düşmesinden ileri gelmiş olacaktır.

[46] *Tezkire*, Topkapı Sarayı, III. Ahmed, nr. 2948, yap. 183[b].

[47] *Collections d'historiens Armeniens*, fransızca tercüme M. Brosset, Petersbourg. 1876, II, s. 464-465.

■ Gürcü kaynağında bu olay çok kısa olarak anlatılmıştır (*Histoire de la Géorgie*, I, s. 481-2); Minorsky, aynı eser s. 86-87.

556 (1161) yılında *Ani*'nin *Gürcüler* tarafından zaptedilmesi üzerine komşu *Türk beğleri* birleşerek *Gürcüler*'in üzerine yürüdüler. Bunlar başlıca *Ahlat Şah* II. Sökmen, İzzeddin Saltuk, Toğan Arslan oğullarından Fahruddevle Devlet Şah, *Kars* ve *Sürmari* hâkimleri idiler. *Mardin - Meyyâfârikîn* hükümdarı Necmeddin Alpı da onlara katılmak üzere *Mardin*'den yola çıkmıştı. Fakat beğler, *Artuklu* hükümdarını beklemeden *Ani*'ye gelip şehri kuşattılar (Şaban = Ağustos 1161). Bunu haber alan *Gürcü* kıralı Giorgi ordusu ile şehri kurtarmaya koştu. Karşılaşma vukubulacağı sırada İzzeddin Saltuk, evvelce tutsak iken Gürcü kıralı ve oğulları ile savaşmıyacağına, asker göndermiyeceğine dair and içtiğini söyliyerek bir ata binip kaçmış ve bu, *Türk* ordusunun ağır bir mağlubiyete uğramasına sebep olmuştu. O derece ki *Gürcüler* zengin bir ganimetten başka 9000 esir almışlar, pek çok kimseleri de öldürmüşlerdi. *Ahlat Şah* Sökmen ancak 400 atlı ile ülkesine dönebilmiş, hâtunu *Şah Bânûvân*'ın ana bir kardeşi Bedreddin de esir edilmişti. Mağlûbiyeti *Malazgird*'e geldiği sırada haber alan Necmeddin Alpı müttefiklerini dahi beklemeksizin *Meyyâfârikîn*'e geri dönmüştü (556 Şaban = 1161 Temmuz-Ağustos)[49]. Tutsak alınan Bedreddin, Şah Bânûvân'ın ana bir kardeşi idi[50]. *Urfalı* Mateos'un eserine zeyl yazan Papaz Grigor, *Ahlat Şah*'ın, kaynatası "Adraddini" büyük bir ordu ile *Gürcistan'a gönderdiğini, bu ordunun Gürcüler* tarafından mağlûbiyete uğratıldığını bildirir[51]. En güvenilir kaynağımız İbnu'l-Ezrâk, *Ahlat Şah*'ın kaynatasının İzzeddin Saltuk olduğunu söylediğine göre, Papaz Grigor'un bu adla (yani Adraddin) İzzeddin'i kastetmiş olması çok daha muhtemeldir. Bu defa esir düşen *Ahlat Şah*'ın karısı Şah Bânûvân Hâtun'un ana bir kardeşi Bedreddin'in *Saltuklu* hânedanına mensup bulunması kat'i değildir.

İzzeddin Saltuk'un kızları güzellikleri ile ün salmış olmalıdırlar ki, *Türkiye Selçukluları* sultanı II. Kılıç Arslan da Saltuk'a güveyi olmak istemiş ve bu, Saltuk tarafından kabul edilmişti. Esasen görmüş olduğumuz gibi *Ahlat Şah* Sökmen ve *Bidlis-Erzen* hâkimi Toğan Arslan oğlu Fahruddevle Devlet Şah onun güveyileri idiler. Fakat Kılıç Arslan'ın giriştiği bu teşebbüsün siyasî bir izdivaç olduğu muhakkaktır. 560 (1164/5) yılında, Saltuk Beğ kızını zengin çeyizi ile Kılıç Arslan'a gönderdi ise de, *Selçuklu* hükümdarının düşmanlarından Danişmend oğlu Yağı Basan gelin alayının önünü kesip, Saltuk'un kızını ele geçirdi ve onu *Kayseri*

[49] İbnü'l-Ezrak, yap. 191[a]; İbnü'l-Esîr, XI. s. 278. Bu sonuncu müellif de Ahlatşah'ın 400 atlı ile döndüğünü yazar.

[50] فاسر بدرالدين اخوالخاتون صاحبة اخلاط لامّها (İbnu'l-Ezrak, yap. 191[b]). O. Turan Bedreddin'i Saltuklu hânedanından sayıyor (s. 2). Fakat Bedreddin'in babası başka bir hânedan veya aileden de olabilir.

[51] *Urfalı Maetos vekâyinâmesi*, türkçe tercümesi H.D. Andreasyan, T.T.K., Ankara, 1962, s. 329-330. Papaz Grigor'un *Ahlat Şah*'ın kaynatası ile kaynını birbirine karıştırmış olması muhtemeldir.

meliki yeğeni Z ü n n û n ile evlendirdi. Onun bu hareketi K ı l ı ç A r s l a n ile aralarında savaş çıkmasına sebep oldu[52]. Savaştan sonra gelinin K ı l ı ç A r s l a n'a gönderilmeyip, Z ü n n û n'un nikâhı altında kaldığı anlaşılıyor.

Tarihî eserlerde yani vekayinâmelerde kendisinden en fazla bahsedilen İ z z e d d i n S a l t u k 563 yılı Receb ayında (Nisan 1168) vefat etmiş ve yerine oğlu M u h a m m e d geçmiştir[53].

II. S a l t u k, tebaasına karşı şefkatli ve âdilâne idaresi ile Ermeni müverrihi V a r d a n tarafından öğülür. Adı geçen müverrih bu hususta aynen şunları söylüyor: "Ahlat-Şah, S a l d u k'u kendisine damad edindi ve onunla beraber memleketi sulh ve adâlet içinde yaşatmağa niyet etti. Aynı zamanda Atabeg Y e l d e g ü z (= İl Deniz) dahi bu hayırlı fikirleri beslerdi. Bu üç hükümdar Hıristiyanları sever ve memleketlerini imar ederlerdi. Bu sebeple Halkın hürmet ve minnetini kazandılar"[54].

"A h l a t ş a h, S a l t u k'u kendisine damad edindi" sözü doğru olmayıp, bilâkis gördüğümüz gibi, A h l a t ş a h, S a l t u k'un güveyisi olmuş idi." şeklinde olacaktır.

İ z z e d d i n S a l t u k'un ülkesine hangi yörelerin dahil bulunduğu hakkında malûmat yoktur. Bununla beraber *Saltuklu* beğliği ülkesinin *Tercan*'dan başlayıp *Tahir Gediği*'ne veya daha ileriye kadar uzandığı ve *Erzurum*'dan başka *Bayburd, Avnik, Micingird, İspir, Oltu* şehir, kasaba ve kalelerini içine aldığı söylenebilir[55]. Hattâ 1579 yılında *Kars* kalesi ve hisarının yeniden inşası esnasında ele geçen bazı kitâbeler, İ z z e d d i n S a l t u k'un bir ara *Kars*'ı

[52] في هذه السنة كانت الفتنة بين قلج آرسلان بن مسعود بن قلج آرسلان صاحب قونية ومايجاورها من بلد الرّوم بين ياغى بسان بن دانشمند صاحب ملطية ومايجاورها من بلد الرّوم وجرى بينهما حرب شديدة و سببها انّ قلج آرسلان تزوّج انبة الملك صلتق (صليق metin) بن على بن ابى القاسم فسيّرت الزوجة الى قلج آرسلان مع جهاز كثير لا يعلم قدره وآغار ياغى ارسلان صاحب ملطية عليه واخذ العروس ومامعها واراد ان يزوّجها بابن اخيه ذى النون ابن محمّد بن دانشمند فامرها بالردّة عن الاسلام ففعلت لينفسخ النكاح من قلبح ارسلان ثمّ عادت الى الإسلام فزوّجها من ابن اخيه فجمع قلج آرسلان عسكره وسار إلى ابن دانشمند فالتقيا واقتتلا فانزم قلج ارسلان والتجأ الى ملك الرّوم

(İbnü'l-Esîr, XI, s. 317. Ayrıca Süryanî Mihail, *Vekâyinâme,* H.D. Andreasyan, T.T.K. s. 189-190. Bu haber eserin sadece Ermenice tercümesinde görülüyor.

[53] وفي أوّل رجب (أى سنة ٥٦٣) وصل الخبر انّ عزّالدّين سلتق صاحب ارزن الروم توفّي و ولي ولده الملك محمّد موضعه (İbnu'l-Ezrak, yap. 199[b]).

[54] s. 210.

[55] XIII. yüzyıla ait bir eserde, *Erzurum*'dan başka, bölgenin başlıca şehirleri olarak *İspir* (اسبهر) , *Bayburd* (بابرت) ve *Dârû'l-Celâl* (?) adı ile de anılan *Kohmaz* (?)'ın (قخماز) adları geçer. Bu *Kohmaz* neresidir? Diğer taraftan *Dârûl-Celâl*'in *Erzurum*'un lâkabı olduğu bildirilmektedir (A.S. Erzi, Türkiye kütüphanelerinden notlar ve vesikalar, Belleten, XIV, sayı 53, s. 97).

da hâkimiyeti altına almış olduğunu gösteriyor. Bu kitâbelere göre İzzeddin Saltuk'un veziri Fîruz, *Kars* kalesini tamir ettirmiştir[56]. Fakat bu tarihlerde *Kars* ve *Sürmari* (= Sürmeli)'nin başka aileler veya aile tarafından idare edildiğini biliyoruz.

6. Nâsireddin Muhammed

Maalesef bu *Saltuklu* beği hakkında da pek az bir bilgiye sahibiz. O kadar ki onun ölüm tarihini bile bilemiyoruz. Nâsireddin Muhammed'in 585 (1189) tarihli bir sikkesi vardır. Bu sikkeye göre, *Saltuklu* beği *İran Selçuklu* sultanı III. Tuğrul'u ve asıl iktidarı elinde tutan Atabeg İl Deniz oğlu Kızıl Arslan'ı metbu tanımaktadır. Bu sikke aynen şöyledir:

ön yüzünde: ناصر الدّين قزل ارسلان
محمّد بن سلدق

Nâsireddin Kızıl Arslan Muhammed b. Saltuk.

Arka yüzünde: السلطان المعظّم طغرل بن ارسلان

al-Sultan al-Muazzam Tuğrul b. Arslan[57].

Buradaki Kızıl Arslan, sanıldığı gibi, Nâsireddin Muhammed'in adı (veya unvanı) olmayıp[58], İl Deniz'in oğlu ve Sultan III. Tuğrul'un atabegi Muzafferiddin Osman'ın unvanıdır. Kızıl Arslan epeyce zaman süren bir mücadeleden sonra Tuğrul'u tutup (586 Ramazan = 1190 Kasım) bir kalede hapsederek halîfe'nin teşviki ile hükümdarlığını ilân etmiş ise de kendisi de bir yıl sonra öldürülmüştü (587 Şevval = 1191 Ekim-Kasım). Melik Muhammed de aynı yılda (yani 587 = 1191'de) beğliğin başında değil idi. Zira bu tarihte sözüne inanılır, çağdaş müellif meşhur İmâdeddin-i İsfahanî'ye göre beğliğin başında Muhammed'in kız kardeşi Mama Hâtun bulunuyordu[59].

[56] F. Kırzıoğlu, *Kars tarihi*, İstanbul, 1953, s. 389. Bu kitâbelerde Saltuk ismi olmayıp, yalnız Melik İzzeddin geçmektedir. Kale tamirine ait olan kitâbeler, İzzeddin'in veziri Fîrûz tarafından yazdırılmıştır. Kitâbelerden birinde geçen (aynı eser. s. 389): فيروز آقاى ibaresindeki (آغا = آقاى) ve V. kitâbenin üçüncü satırındaki (بهادر) kelimelerin kitâbelerinin aslında bulunduğundan şüphe etmek yerindedir. Çünkü, bilindiği üzere, bu kelimeler Moğol devrinden itibaren görülür.

[57] Lane Poole, aynı eser, III, s. 114; Abmed Tevhid, *Takvim-i meskûkât-ı kadime-i İslâmiyye* kataloğu, IV, s. 72.

[58] Cahen, aynı eser, s. 51. Eğer Muhammed Kızıl Arslan unvanını taşısaydı bu unvan vekayinâmelerde (İbnü'l-Ezrak, İbnü'l-Esîr, Gaffarî) ve kitabelerde görülecek, hatta daha çok veya münhasıran bu unvanı ile tanınacaktı, Atabeg İl Deniz'in oğlu Kızıl Arslan (adı: Osman) gibi.

[59] Cl. Cahen (aynı eser, s. 51), Nâsireddin Muhammed'in 593 (1197) den önce ölmüş olması gerektiğini ve yerine Ebû Mansur'un'un geçtiğini yazıyor. Hatta sayın meslektaşımız Melike Mama Hatun ile son hükümdar Melikşah'a Saltuklu hânedanı mensupları arasında bile yer vermiyor.

Gürcüler'in *Erzurum*'a yaptıkları ilk ve son hücum da Nâsireddin Muhammed zamanında olmuştur. *Gürcü* vekâyinâmesine göre, Kıraliçe Tamar 'ın ikinci kocası David 'in kumandasında şehrin önüne gelen *Gürcüler*, burada *Saltuklu* kuvvetleri ile iki gün süren çetin savaşlar yapmışlar ve en sonunda *Saltuklu* kuvvetlerini şehre çekilmeye mecbur etmişlerdir. Fakat bu husus ne olursa olsun, *Gürcüler* şehri kuşatmıyarak etraftan yağmaladıkları ganimet ile yetinip ülkelerine geri dönmüşlerdir[60]. Bu hâdise 1191 den önce (muhtemelen 1183 veya 1184 yılında) vuku bulmuştur. Zira *Gürcü* vekâyinâmesinde *Erzurum*'da Nâsireddin ile iki oğlunun bulunduğu bildirilir[61].

Gürcüler'in *Erzurum*'a hücum etmeleri belki de 575 (1179-80) tarihlerinde *Saltuklu* ve *Germiyan Türkleri*'nin *Gürcü* topraklarına giriştikleri bir akına karşılık vermek için yapılmış olabilir. Ertesi yıl *Rus* asıllı *Gürcü* kıralı *Duvin* yöresine gelerek yağma ve tahriplerde bulunup, ülkesine zengin bir ganimetle dönmüş olduğu gibi, "*Gelakun*" bölgesine kalabalık bir halde yaylaya çıkan meşhur Rüstem'in *Türkmenler*'ine de ağır kayıplar verdirip, onlardan da çok ganimet ve tutsak eline geçirmişti[62].

Bilindiği üzere, *Erzurum*'daki *Ulu Câmiin* Nâsireddin Muhammed tarafından yaptırıldığı anlaşılıyor. Bu bahse son vermeden önce Muhammed-in oğlu olması muhtemel olan Muzafferiddin'in mâcerasını da anlatalım.

Gürcü kaynağına göre İzzeddin Saltuk 'un torunu Muzafferiddin kıraliçe Tamar 'a âşık olup dinini terkedeeğini bildirerek kalabalık bir maiyyet ve zengin hediyeler ile *Gürcistan*'a gelip kıraliçe ile evlenmeğe talip olmuştur. *Gürcü* kıraliçesi onunla bir müddet aşk hayatı yaşadıktan ve yapılan parlak bir düğün ile Muzafferiddin 'i eski kırallardan birinin odalığından doğmuş kızı ile evlendirdikten sonra *Erzurum*'a yolcu etmiştir.

Gürcü vekâyinâmesinde tarih verilmiyor ise de bunun 1180-1190 yılları arasında olduğunu söyleyebiliriz. Aynı vekâyinâmede İzzeddin Saltuk 'un torunu olduğu bildirilen Muzafferiddin, Muhammed 'in mi oğludur, yoksa onun yeğeni midir, bu hususta her hangi bir ş ey söylemek mümkün değildir. Vekâyinâme'de onun *Gürcü* asilzâdeleri tarafından merasimle karşılanıp saray'a götürüldüğü ve Tamar 'ın meclisinde bütün kıralların üstüne oturtulduğu yazılıyor ve onun hükümdar olup, devletinin askerlerinden, ileri gelenlerinden, hoca ve hadımağalarından müteşekkil kalabalık bir maiyyet ile geldiği kaydediliyor[63]. *İslâm* kaynaklarında bu hususta hiçbir şey söylenmiyor. Tahmin etmek mümkün olabilir ki Muzafferiddin, Muhammed '-

[60] *Histoire de la Géorgie*, I. s. 432-433.
[61] s. 432.
[62] Aynı eser, s. 414-416.
[63] s. 418-419.

in oğullarından biri olup bir yörenin hâkimi idi. Sık sık koca değiştirip aşk hayatı yaşamağa düşkün olan Tamar ile evlenmek için Hıristiyan olma şartını kabul edip, maiyyeti askerleri ve hazinesi ile *Gürcistan*'a gitmiş ve güzel Tamar ile bir müddet aşk hayatı yaşamış, fakat âdeti üzerine *Saltuklu* beğinden de çabuk bıkan kıraliçe onu ailesine mensup bir kız ile evlendirip hediyeler ile *Erzurum*'a geri göndermiştir. Vekâyinâme'de onun dinini değiştirmesine babasının razı olmadığı bildiriliyor. Muzaffereddin hakkında başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Daha sonra *Saltuklular*'a halef olan *Erzurum* hâkimi *Selçuklular*'dan Muğisüddin Tuğrul Şah'ın bir oğlunun babasının teşviki ile anası gibi muhtelif erkekler ile aşk hayatı yaşamaktan çok hoşlanan *Gürcü* kıraliçesi Rusudan ile evlendiğini biliyoruz. Bütün bunlar o devirdeki manevî düşkünlüğün bir neticesi idi ki, *Moğollar*'ın *Orta-Doğu*'da hayret edilecek derecede başarı kazanmalarının, şüphesiz, başlıca sebeplerinden biri de bu manevî düşkünlüktür.

7. Mama Hâtun

Saltuk'un kızı ve Muhammed'in kız kardeşi olan Mama Hâtun'un, yeğenleri dururken nasıl olup da beğliğin başına geçtiğini izah etmek mümkün olmuyor. Çağdaş ve verdiği bilgilere güvenilir müellif İmâdeddin-i İsfahanî'ye göre Saltuk'un kızı Mama Hâtun 587 (1191) yılında *Erzurum* melikesi bulunmakta idi. Bu yılda *Mısır* ve *Suriye* hükümdarı Selâhaddin-i Eyyubî'nin yeğeni *Meyyâfarikîn* hâkimi Takiyeddin Ömer, *Ahlat Şah Bek Temür'e ait olan Malazgird kalesini* kuşattığı esnada *Erzurum* melîkesi Saltuk kızı Mama Hâtun'da *Eyyubî* melikine yardım etmek için askeri ile gelmişti. Takiyüddin Ömer şehri muhasara etmekle meşgul iken vefat etti (19 Ramazan=10 Ekim)[64]. Mama Hâtun'un Eyyubî

[64] ثمّ راح (اى تقي الدين عمر بن شاهنشاه) الى ميلاذكردونازلها بالتضييق وقاتلها بالمنجنيق وحشد اليها الإمداد واورى فيها من عزائمه الزناد وجاءته عساكر ارزالروم منجدة من جده موجدة لما لها من موجده تقدّمها الملكة ماما خاتون بنت سلدق كأنّها في الاهبة والابهة من ملوك سلجوق و وفد الى تقي الدّين الجنود وافقته السعود وخافته في غاباتها الاسود وغريت به العقول وعلقت به العقود .....

(Kitabu'l-fethi'l-kussi, yay. C.De. Landberg, Leyden 1888, s. 405). "Sonra (Takiyüddin Ömer b. Şahanşah) *Malazgird*'e yürüdü; oraya konup çok sıkı bir şekilde kuşattı; mancınıklar kullanarak savaştı: askerlerini toplayıp gayret göstererek ateşler (püskürdü) yağdırdı. *Erzurum* askeri *Selçuklu sultanları* gibi azâmet ve ihtişamlı olan Salduk kızı Melike Mama Hâtun'un kumandasında ona yardıma geldi. Ordular Takiyüddin'e geldiler. Talih yıldızları muvafakat edip, inlerindeki arslanları bile korkuttu. Akıllar hayran kalıp ona gerdanlıklar takıldı". O. Turan bu metnin manasının Mama Hatun'un Ahlatşah Bek Temür'e yardıma geldiği şeklinde olduğunu sanıp şu mütalaayı yazmıştır: "Eyyubiler Ahlat üzerine yürüdükleri 587 (1191) de Saltuklular akrabaları Sökmenlilere yardım ettiler. Beğ Timur Saltuk'un kızı Mama Hatun'un başında bulunduğu bir yardım kuvveti ile gelip birlikte Malazgird'i müdafaa ettiler ve kurtardılar" (s. 17-18, haşiye 50). Halbuki, söz konusu metinde bilakis Mama Hatun'un Eyyubî Takiyeddin Ömer'in yardımına geldiği ve birlikte Ahlatşah Bek Temür'e ait Malazgird'i kuşattıkları anlatılmaktadır. Sonra Mama Hâtun ile Bek Temür arasında bir akrabalık veya hısımlık da söz konusu değildir. Çünkü, Ahlatşah Bek Temür selefi Ahlatşah II. Sökmen'in memlükü yani kölesi idi (III. Bölüme bak).

Takiyyedin Ömer'in yardımına gelmesi Bek Temür'ün metbuluğunu kabul ettirmek için ona baskıda bulunması ile ilgili olmalıdır. Mama Hâtun 10 yıl sonra da yani 597 (1200/01) de hayatta olup yine *Erzurum melîkesi idi. Mama Hâtun mezkûr yılda Suriye* ve *Mısır* hükümdarı el-Âdil'e ülkesini idare edebilecek büyük bir adam veya tanınmış bir kimse ile evlenmek istediğini bildirirek ondan bu hususta tavassutta bulunmasını rica etmişti.

El-Melikü l-Âdil, ağabeyi Selâhaddin'in torunu el-Melik Mansur Nâsıreddin Muhammed'i *Kahire*'de hal'ederek saltanatı ele geçirdiği için bu hareketini tenkid eden ve itaatsızlık gösteren emirlerden *Nablus* vâlisi Fâriseddin Meymun el-Kasrî'ye *Erzurum*'a gidip Mama Hâtun ile evlenmesini tavsiye etti[65]. Fâriseddin Meymun yoldaşları olan *Selâhiyye* emirlerinin (yani Selâhaddin-i Eyyubî'ye mensup çoğu *Türk* asıllı olan emîrlerin) el-Âdil'e karşı kendisi ile birleşmediklerini görünce, Mama Hâtun ile ilgilenmiş, fakat onun tutuklanıp göz altında bulunduğunu öğrenmişti[66]. Tahmin etmek belki mümkün olabilir ki, yapılan bir hareket ile aynı yılda (yani 597'de=1200/01) Mama Hâtun beğliğin başından alınarak göz altında tutulmuş ve yerine Muhammed'in oğlu Melik Şah geçmiştir. Mama Hâtun'un *Eyyubî* el-Âdil'den ülkesini idare etmek üzere mevki sahibi bir emîr istemesi, ihtimal böyle bir tehlikeyi önlemek hususu ilgili idi. Bu *Saltuklu melikesinin Tercan*'da bir kervansaray ve kendisi için de bir türbe yaptırdığını biliyoruz[67].

Yine müellifimiz: "İki mübim kaynak Mama Hatun'u Erzurum sahibesi gösterirken Selçuklu heybeti ile geldiğini de ilave eder ki bu kayıd hanedanın menşei ile ilgisi bakımından dikkate şâyândır" demektir (gösterilen yer). Fakat metinden anlaşılacağı üzere burada Saltuk ile Selçuk kelimeleri arasındaki benzerlik dolayısıyle edebî bir ifade kullanılmıştır. Bu sebeple" Saltuklular'ın Selçuklu hânedanı ile yakınlığını (aynı eser, s. 5) göstermeye ne bu "kayıt", ne de başka kayıtlar delil olabilirler. Saltuklular'ın, Selçuklu hânedanı karşısında, diğer ailelere nazaran farklı bir durumları yoktur.

[65] فاجاب الملك العادل : بانى لم ادخل فيهذا الامرحتّى علمت مايلزم من الضرار ان لم ادخل فيه ،والجماعة راضون بى فاذا كرهت مجاورتى فصر الى ارزن الروم وتزوّج بصاحبتها ماما خاتون فإنّها طلبت منّى رجلاً كبيراً تتزوج به ، ويقوم بتدبير ملكها (İbn Vâsıl, Muferrîcu'l-kurûb, yayınlayan: C. Şeyyal, Kahire, 1967, III, s. 118).

[66] فلّما سمع ميمون جوابهم انفذ إلى ارزن الروم فكشفوا له حال المرأة المذكورة فوجدها محصورة محكوماً عليها

(İbn Vâsıl, gösterilen yer). "Meymun onların (yoldaşları olan emîrlerin) düşüncelerini anlayınca *Erzenu'r-Rum'a* adamlar gönderdi. Bunlar adıgeçen kadının (yani Mama Hâtun) durumunu öğrenip, onun tutuklanmış olduğunu gördüler."

[67] Mama'nın Orta Asya'dan getirilmiş bir isim olduğunda şüphe yoktur. Gerçekten XIV. yüzyılda yaşadığı anlaşılan Yaka Türkmenlerinin ileri gelenlerinden Ersarı Bay'ın Mama Bike adlı bir kızı vardı. Osmanlı devrinde de Dulkadırlı eli arasında Mamalu adlı oldukça büyük bir oymağın yaşadığını biliyoruz. Kaşgarlı'da bir mama kelimesi geçiyor ve harman da ortada bulunup diğer öküzlerin etrafında döndükleri öküze deniliyor. (III, s. 235). Farsça'da ماما *ebe* ve *anne* manalarına geliyor (M. Muin, *Ferheng-i Farsî*, Tahran, 1362, III, s. 3216).

8. Melik Şah

Melik Şah'ın beyliği fazla sürmemiştir. Filhakika, *Doğu* ve *Güney-Doğu Anadolu*'daki beyliklerin istiklalleri ve varlıkları bilhassa XII. asrın ikinci yarısının ortalarından itibaren *Türkiye Selçukluları* ile *Eyyubîler* tarafından ciddî bir şekilde tehdid edilmeğe başlanmıştı. *İran Selçukluları* devleti'nin son derecede zayıf bir duruma düşmesi ve nihayet ortadan kalkması, bu beylikleri mukadderatları ile başbaşa bırakmıştı. Yukarıda adları geçen iki devlet, yanî *Türkiye Selçukluları* ile *Eyyûbiler* rakip devletler olarak bu begliklere hâkimiyetlerini kabul ettirmek veya ülkelerini ele geçirmek için adetâ birbirleriyle yarış halinde idiler. Filhakika, *Selçuklular Dânişmendliler*'i ortadan kaldırdıktan sonra (1172), *Erzincan, Kemah, Kögonya* (Şebin Karahisar), *Divriği*'nin hâkimleri olan *Mengücüklüler* ile *Artuklular*'ın *Harput* kolunu tâbiiyetleri altına aldılar. *Eyyubîler*'e gelince, *Selâhaddin-i Eyyubî* 579 (1183) yılında Âmid'de Yınal oğullarının hâkimiyetine son vererek şehri kendisine tâbi olmak şartı ile *Hısna Keyfa* beği *Artuklu Nureddin Muhammed*'in idaresine bırakmıştı. Fakat aynı hükümdarın 581 (1185)'de *Artuklular*'ın elindeki Meyyâfârikîn'i alıp burayı doğrudan doğruya kendi ülkesine katması, bu beyliklerin tarihinde biri dönüm noktası teşkil etti. Bu tarihten itibaren Harput kolu müstesna olmak üzere, *Artuklular Eyyubîler*'in tâbiiyeti altına girdikleri gibi, sıra bölgenin en kuvvetli devleti olan *Ahlat Şahlar*'a gelmişti. Gerçekten dirayetli bir şahsiyet olan II. Sökmen'in ölümden (1183) sonra Seyfeddin Bektemür zamanında Selâhaddin'in yeğeni *Meyyâfârikîn* hâkimi Takiyeddin Ömer *Ahlat Şahlar* ülkesini ele geçirmek için harekete geçmiş ve yukarıda da anlatıldığı gibi, 587 (1191)'de *Malazgird*'i kuşattığı esnada ölmüştü.

II. Kılıç Arslan'ın oğullarından Rükneddin Süleyman Şah *Ankara* müstesna olmak üzere kardeşlerinin ülkelerini ellerinden alarak veya onları tâbi kılarak parçalanmış olan *Selçuklu* ülkesini yeniden siyasî birliğe kavuşturmuştu. *Mengücük oğulları* ve *Harput Artukları* da eskisi gibi *Selçuklu devleti*'ni metbu tanıyorlardı. Süleyman Şah *Gürcistan*'a karşı bir sefer açmak için hazırlanmağa başladı. Bu maksatla savaşçılıkları ve kalabalık sayıları ile şöhretleri uzak-yakın her yere yayılmış olan *Bizans* sınırlarındaki *Türkmenler*'den (Uç Türkmeni) çok sayıda asker orduya alındı. Süleyman Şah gibi kudretli bir devletin başında bulunan cesur ve faal bir hükümdar için böyle bir seferin yapılması kaçınılmaz bir vazife idi. Filhakika *Gürcüler* XII. yüzyılın sonralarına doğru her iki istikâmette, yani hem *Doğu-Anadolu* ve hem de *Âzerbaycan* cihetinde sık sık akınlarda bulunmağa ve bu akınlarını gittikçe sıklaştırmağa, genişletmeğe başlamışlardı. Çünkü, karşılarında bu akınları önleyecek bir kuvvet kalmamıştı. İl Deniz ve oğullarının ölümü, *İran Selçuklu* devletinin ortadan kalkması (1194) ile *İran* karışıklıklar içine düşmüş olduğu gibi, II. Sökmen'in ölümünden sonra da *Ahlat Şahlar* devleti eski kudretini

devam ettirmemişti. *Meyyâfârikîn* yöresini ellerine geçirmiş olan *Eyyûbîler* de *Gürcüler*'e karşı birşey yapamıyorlardı. Süleyman Şah, *Gürcüler*'i mağlûp etmek suretiyle onların akınlarına son vereceği gibi, bu başarısı ile *Doğu-Anadolu'yu Selçuklu* hâkimiyeti altına sokacak, *Türkiye* için ticaret, kültür ve göçler bakımından hayatî ehemmiyeti haiz denilebilecek olan Âzerbaycan ve Erran yolu da eskisi gibi emniyetli bir şekilde işleyecek idi. Bunlara ilâve olarak rakib büyük devlet *Eyyubîler*'in *Doğu Anadolu*'ya hâkim olma emelleri de önlenmiş bulunacaktı.

Süleyman Şah 598 yılı baharı içinde (1202) *Konya*'dan hareket etti; *Erzincan*'a geldiğinde enistesi Mengücük oğlu Fahreddin Behram Şah askeri ile kendisine katıldı; *Erzurum*'a yaklaştığında *Saltuk oğlu* Melik Şah - gerektiği şekilde kendisini istikbal etti ise de (2 Şevval 598, Salı = 25 Mayıs 1202), *Selçuklu* hükümdarı *Saltuklu* beğini tutturup hapsettirdi ve bütün ülkesini elinden alıp, refaketinde bulunan kardeşi *Elbistan* melîki Muğisüddin Tuğrul Şah'a verdi[68]. İbn-i Bîbî *Saltuk* oğlunun karşılamada ağır davrandığından ülkesinin elinden alındığına dâir ifadesinin Rükneddin Süleyman Şah'ın bu hareketini mazur göstermek için söylendiği muhakkaktır. Müelliflerin de belirttikleri üzere[69], bu eski hânedanın tarihi bu suretle son bulmuş oldu[70].

[68] فرمانی دیکر پیش هم درین معنی نزد ملك علاء الدّین سلتقی، که صاحب ارزن الروم بود نافذ فرمود بسمع سلطان رسانیدندکه در احتشاد اجناد وانفاذ حکم فرمان راه تعلّل سپرد ، ازآن قبل غبار وحشت برحواشئ خاطر شاهنشاهی نشست بعزل اوفرمان داد وآن مملکت را ازبقاع وقلاع وبلاد واصقاع بکلّی ازوفروکشود ومفاتیح آنراجبراً وقهراً ازوبستد وبمغیث الدّین طغرلشاه داد وزمام احکام ونقض و ابرام آنرا در قبضهٔ شهریارئ اونهاد

(İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye*, yay: N. Lugal, A. Erzi, İlâhiyat Fakültesi yayınlarından, Ankara, 1957, s. 105-106.)

[69] في هذه السنة (اى ٥٩٧) في شهررمضان ملك ركن الدّين ابن قلج آرسلان مدينة ملطية وكانت لاخيه معزّالدّين قيصر شاه فسار اليه وحصره اياماً وملكها وسار منهاالى ارزن الرّوم وكانت لولد الملك بن محمّد بن صلتق وهم بيت قد ملكوا ارزن الرّوم مدة طويلة فلّما سارااليها وقاربها خرج صاحبها اليه ثقة به ليقرّرمعه الصلح على قاعدة يؤثرها ركن الدّين فقبض عليه واعتقله عنده واخذ البلد وكان هذا آخر أهل بيته الّذين ملكوا فتبارك الله الحيّ القيّوم الّذى لايزول ملكه أبداً سرمداً .

"Bu yılın Ramazan ayında Kılıç Arslan oğlu Rükneddîn Süleyman *Malatya* şehrini aldı. Burası kardeşi Kayser Şah'ın elinde idi. Rükneddin buraya yürüyüp günlerce kuşattıktan sonra zaptetti. Oradan *Erzenu'r-Rûm*'a gitti. Burası Saltuk oğlu Melik Muhammed'in oğlunun elinde idi. Bunlar eski bir hânedan olup, uzun bir müddetden beri *Erzenu'r-Rum*'u ellerinde bulunduruyorlardı. Rükneddin oraya yaklaştığında barış yapacağına inanarak şehrin hâkimi onu istikbal etti. Fakat *Rükneddin* [illegible] yakalayıp hapsetti ve ülkesini aldı. Bu şahıs hânedanın meliklik yapan son ferdî idi. Hâkimiyeti ebediyyen zeval bulmayan ve Zâtı ile kaim olan Allâhı-tebâreke ve teâlâ hazretleridir (İbnu'l-Esîr, XII s. 169). *İbnu'l-Esîr*'den naklen Ebu'l-Ferec, *Tarih*, s. 474. Her iki müellif de Süleyman Şah'ın *Erzurum* seferini 597 (1201) yılında vukubulmuş gibi gösterirler ki doğru değildir.

[70] O. Turan, son Saltuklu beyinin Nâsireddîn Muhammed olduğunu söylüyor (s. 20) ve Melik Şah'ı son bey kabul etmiş-olduğu için de H. Edhem'e tenkid yöneltiyor (s. 21). Nâsireddin Muhammed'den sonra Mama Hâtun, ondan sonra da Muhammed'in oğlu Melik Şah'ın beyliğin başına geçtikleri hakkında sağlam, açık ve tatmin edici bilgiler olduğu halde onun bu bilgilere değer vermemesini anlamak gerçekten mümkün değildir.

Yoluna devam eden S ü l e y m a n Ş a h *Erzurum*'un doğusundaki *Micingird* ovasında[71] *Gürcüler*'in kendisini beklemekle olduklarını gördü. *Gürcüler* o kadar cür'etkâr idiler ve kendilerine o kadar güveniyorlardı ki, *Selçuklular*'ı *Gürcistan*'da bile karşılamağa lüzum hissetmemişlerdi. Burada Zilkade ayının başlarında (Temmuz) şiddetli bir savaş vukubuldu ve *Gürcüler*'in parlak bir zaferi ile neticelendi. *Türk* ordusu ne eski millî savaş tabiyesini uygulayabilmiş, ne de göğüs göğüse başarılı bir çarpışma yapabilmiştir. S ü l e y m a n Ş a h'ın kendi kavimdaşlarına karşı gösterdiği hiddet ve şiddet *Gürcüler* karşısında hiçbir işe yaramadı. *Gürcüler* zengin bir ganimet ele geçirdikleri gibi, epeyce de tutsak almışlardı ki, bunlar arasında S ü l e y m a n Ş a h'ın eniştesi *Mengücük* oğlu F a h r e d d i n B e h r a m Ş a h da vardı. Faziletli şahsiyeti Gürcülerce de bilindiği için B e h r a m Ş a h çok geçmeden serbest bırakıldı[72].

Mamafih bu zaferin *Erzurum* bölgesinin kaderi üzerinde kayda değer bir tesiri görülmedi ve M u ğ i s ü d d i n T u ğ r u l Ş a h *Erzurum* melîki olarak kaldı. Bundan tahmin etmek mümkün olabilir ki, S ü l e y m a n Ş a h'ın bu mağlubiyetinden faydalanarak beyliğin tekrar başına geçecek kabiliyete sahip *Saltuklu* hânedanından bir kimse de bulunmamakta idi.

Pasin Ovası'ndaki Aşağı Micingird köyünde bir evin duvarında bulunan kitâbe köyün yanındaki tarihî *Micingird kalesinden getirilmiştir. Kötü bir yazı ile yazılmış olan Micingird* kitâbesinin birinci parçasında ancak bazı ibareler okunmaktadır. Kitâbenin ikinci parçası daha mühimdr. Yalnız bu ikinci parçanın ilk satırlarının son kelimelerini ihtiva eden kısımlar da kırıktır. Bu kitâbenin fotoğrafları A.Ş. B e y g u[73], metni de F. K ı r z ı o ğ l u[74] ve İ. H. K o n y a l ı[75] tarafından neşredilen metni şudur:

1 – الخوارىج والمتمرّدين قا [تل الكفرة والمشركين]
2 – على المظلومين [فخرالغزاة ظهير الدّين ....
3 – المالك ملك الروم والارمن [و] دياربكر و ربيعة [شهو]
4 – الحاج والحرمين أبومنصور ارغين بساة [yahut شاه] بن محمّد
5 – ابن سلدق بن على بن ابى القسيم عزّ نصره [فى شهر] ربيع الاوّل [سنة ثلثين و] ستمائه هجرية

[71] Y â k u t'a göre *(Mu'cemu'l-büldân,* yayınlayan: F. Wüstenfeld, Leipzig, 366, I. s. 408) savaş *Avnik* ovasında vukubulmuştur:
اونيك : قلعة حصينة في كورة باسين من ارض ارزن الرّوم عندها كانت الوقعة التّى كسر فيها ركن الدّين ابن قلج ارسلان .

[72] *Histoire de la Géorgie,* I, s. 456-463. İslâm kaynaklarında Gürcüler'in bu başarılarının bir akis yapmaması dikkate şâyandır. *Rükneddin Süleyman Şah* ve bu olay hakkında: O. Turan, *Süleyman Şah* maddesi, İ.A., Cüz 112, s. 219-231.

[73] *Erzurum tarihi, anıtları, kitâbeleri,* İstanbul, 1936, s. 38.

[74] Aynı eser, s. 392.

[75] Aynı eser, s. 495. Kitâbenin diğer bir fotoğrafı aynı kitabın 511. sahifesindedir.

Bu okunuşa göre kendisini "*harici ve isyancıların kökünü kesen, kâfirler ve müşrikleri öldüren..... mazlumları koruyan, gâzilerin övüncü, dinin arkası, Rum, Ermeni, Diyar Bekir ve Diyar Rebia ülkelerinin sahibi....* E b i ' l - K a s î m oğlu A l i o ğ l u S a l d u k oğlu M u h a m m e d oğlu E b û M a n s u r A r g ı n ? B a s a t ? —(yahut Şah)— yardımı aziz olsun—" tarafından hicretin altıyüz otuz yıl Rebiyülâhirinde yaptırılmıştır[74].

Yukarıda işaret edildiği üzere, kitâbenin yazısı fena olduğu gibi, neşredilen fotoğraflar da matluba muvafık bir şekilde çekilmemiştir. Bu sebeple kitâbenin doğru okunmuş olmasından şüphe edilebilir. Bilhassa A r g ı n B a s a t (veya Şah) ismi ile kitâbenin tarihi hususlarında İ . H . K o n y a l ı ' yı tasdike cesaret edemiyorum. Bir defa Argın (ارغين) kelimesinde (ر) okunan harf (نر) şeklinde olup, kendisinden önce (تا) (يا) (ب) olması gereken bir harf var gibi görünmektedir. Diğer taraftan o zamanlarda bu isim her yerde mutlak surette (ارغون) olarak yazılmaktadır. İ.H. K o n y a l ı 'nın metnindeki.

[سنة ثلثين و] ستمائة هجرية

tarihini fotoğrafta okuyamadım[76]. Esasen bunun doğruluğundan şüphe etmek, sanırım, yerindedir. Çünkü, bu devirde *Erzurum* bölgesi *Selçuklu* hükümdarı A l â e d d i n K e y k u b a d ' ın eline geçmiş bulunuyordu. *Saltuk oğlu*'nun bu yılda P a s i n bölgesinde beğlik yaptığına ihtimal verilse bile onun *Selçuklu* hükümdarını metbu tanımış olduğu muhakkaktır. Halbuki kitâbede bununla ilgili bir ifade yoktur. Bu mülâhazaya binaen E b û M a n s u r ' un kitâbesinin VI (XII.) yüzyılın ikinci yarısına ait olması bizce daha muhtemeldir.

Bidlis hâkimi Ş e r e f H a n , Çemişkezek bölgesinin emîrlerinden söz ederken bu emîrlerin kendilerini *Abbas oğulları* soyundan saydıklarını, onların büyüklerinden bazılarının rivayetlerine göre de *Selçuklular*'ın kollarından K â s ı m oğlu Ali oğlu E m i r S a l ı k (Saltuk)'dan geldiklerini kaydettikten sonra bunun mümkün olduğunu söylüyor. Ş e r e f H a n ' ın *Saltuklular*'a dâir verdiği bilgi aynen şöyledir:

نسب حكّام چمشكزك بزعم ايشان بملكيش نام شخصى ازاولاد خلفاى بنى عبّاس ميرسد . وبروايت بعضى ازاكابر آنست كه أمير سليق بن على بن قاسم كه ازفرع سلاطين سلاجقه است ودرزمان سلطنت الب ارسلان سلجوقى صاحب ارزن الروم وتوابع بود تا در شهور سنهٔ ست وخمسين وخمسمايه

[76] İ.H. Konyalı, eserinin başka bir yerinde (s. 26) yeniden metnini verdiği kitâbenin tarihini ثمن وثلثين وستمائة (638) şeklinde okunmuştur. Kitâbenin diğer yerlerinde bazı kelimelerin doğru okunduğundan ve aşınmış yerlerin de isabetli bir şekilde doldurulduğundan şüphe etmekteyim.

درمیانهٔ او وحکّام کرجستان قتال صعب دست داده (با) معارف لشکرش دردست کرجیان کرفتارشد . امّا چون خواهرش منکوحهٔ شاه ارمن بود تحف وهدیا بکرجستان فرستاده اورا ازقید حبس خلاص کرد . و بعدازفوت اوحکومت به پسرش ملك محمّد قرارگرفت بعدازارتحال ملك محمّد ازین دارفنا امارت بجاقدش انتقال یافت و بعد از فوت جاقدش ملکشاه بن محمّد برسریرجکومت نشست واو ارادهٔ خروج ودعوای سلطنت کرد عاقبت در شهورسنهٔ ثمان وتسعین وخمسماية دردست سلیمان بن قلج ارسلان سلجوق گرفتار کشته بقتل رسید . وازآن تاریخ ارزن الروم بتصرّف سلاجقهٔ روم درآمد یحتمل که حکّام چمشکزك از اولاد آن ملکشاه باشند که ملکشاه بکثرت استعمال طایفهٔ اکراد بملکیش تحریف یافته باشد . واسامیء حکّام چمشکزك نیز دلالت برآن میکند که ازنبایر و نتایج طائفهٔ اتراك باشند زیرا که اسامیء ایشان اصلامناسبت باسم اعراب واکراد ندارد .

"*Çemişkezek* hâkimlerinin sandıklarına göre, onların nesli *Abbasî* halifelerinin oğullarından M e l i k î ş adlı bir şahsa ulaşır. Onların büyüklerinden bazılarının rivayetine göre de onlar *Selçuklular*'a mensup bulunan K a s ı m oğlu Ali oğlu Emîr Salık (Saltuk)dan gelmektedirler. Bu emir (yani Saltuk) *Selçuklu A l p A r s l a n devrinde Erzurum* ve yörelerinin sahibi olup 556 (1161) yılına kadar onunla *Gürcistan* hâkimleri arasında çetin bir savaş oldu ve aynı yılda askerinin kumandaları ile *Gürcüler*'e tutsak düştü. Lakin *Ermen Şah*'ın karısı olan kızkardeşi *Gürcistan*'a değerli nesneler ve armağanlar gönderip onu tutsaklıktan kurtardı. (Saltuk'un) ölümünden sonra oğlu M e l i k M u h a m m e d bey oldu. Melik M u h a m m e d ' in yokluk ülkesinden göçmesi üzerine beğlik Ç a k d a ş ' a geçti. Ç a k d a ş 'ın[77] ölümünden sonra M e l i k M u h a m m e d oğlu M e l i k Ş a h beylik tahtına oturdu. M e l i k Ş a h başına buyruk hareket edip istiklâl davası güttüğünden 598 yılında (1201/02) *Selçuklu K ı l ı ç A r s l a n* oğlu S ü l e y m a n tarafından yakalanarak öldürüldü. Bu tarihten itibaren *Erzenu'r-Rûm Anadolu Selçukluları*'nın hâkimiyeti altına girdi. *Çemişkezek* hâkimlerinin adı geçen M e l i k ş a h 'ın soyundan olmaları muhtemeldir. M e l i k Ş a h *Kürdler* arasında çokça kullanılarak *Melikiş* şekline girmiş olabilir. *Çemişkezek* hâkimlerinin adları

[77] **Basmaya esas olan diğer iki yazmada: بحفیدش dir ki doğrusu da bu olsa gerekir. Çünkü *Şerefnâme*'nin kaynağı olan *Cihan'ârâ*'da böyle bir isim olmadığı gibi, diğer kaynaklarda da yoktur. Bu sebeple بحفیدش ile Saltuk ve torunu Melik Şah kasdedilmektedir.**

da onların *Türk* kavminin torunları ve soyundan olduklarını gösterir. Zirâ onların adlarının *Arablar*'ın ve *Kürdler*inki ile asla alâkası yoktur''[78].

Şeref Han'ın *Saltuklular*'a dair verdiği bilgi, Gaffârî'nin *Saltuklular* hakkında yazdıklarını aynen nakletmek faydasız olmıyacaktır:

كلمهٔ سیوم سلیقیه (سلتقیه)
امیر سلیق (سلتق) بن علی بن ابوالقاسم بموجب تفویض الب ارسلان صاحب ارزن الروم وتوابع بوددر شهورسنهٔ ست وخمسین وخمسمائه (٥٥٦) میانهٔ او وکرجیان قتالی صعب دست داده او ومعارف لشکرش گرفتارشدند وچون خواهرش شاه بانوان زوجهٔ سلیمان بن ابراهیم بن سلیمان صاحب اخلاط معروف بشاه ارمن ازآن واقف شده هدیهٔ چند جهت ملك کرج فرستاد اورا خلاص ساخت (٢) آخر حکومت آن الکا ازو منتقل به پسرش ملك محمّد ، وپس ازوی متعلّق به حافدش ملکشاه بن ملك محمّد بن ملك (سلتق) کشته آخر رکن الدّین سلیمان بن قلج ارسلان سلجوقی تسخیر آنجاکرده درروز سه شنبه دوم شوّال سنهٔ ثمان وتسعین وخمسمائه (٥٩٨) ملکشاه پیش او آمده کرفتارکردید واحدی از ایشان دیکر روی حکومت ندید .

''Ebû'l-Kasım oğlu Ali oğlu Emîr Salık (Saltuk) Alp Arslan'ın tefvîzi üzerine *Erzenu'r-Rûm* ve yörelerinin sahibi idi. 556 yılı aylarından birinde onunla *Gürcüler* arasında çetin bir savaş vukubularak kendisi ve askerinin kumandanları esir düştüler. Kız kardeşi Şah Bânû vân *Ermen Şah* olarak tanınan Süleyman (Sökmen) oğlu İbrahim oğlu Süleyman[79] (Sökmen)ın zevcesi olduğundan *Gürcü* kıralına bazı hediyeler göndererek onu kurtardı. Sonunda o ülkenin beyliği oğlu Melik Muhammed'e ondan sonra da torunu Melik Muhammed oğlu Melik Şah'a intikal etti. Neticede *Selçuklu Kılıç Arslan oğlu Rükneddin* bu ülkeyi fethederek, 598 yılı Şevval'inin ikinci Salı günü huzuruna gelen Melik Şah'ı yakaladı. Bundan sonra onlardan bir başkası beylik yapmadı''[80].

Az yukarıda söylendiği gibi, Şeref Han *Saltuklular*'a ait bilgiyi Gaffarî'den, Gaffârî'nin de bu bilgiyi nereden aldığı üzerinde makalenin başında bilgi verilmişti.

[78] Şerefnâme, Kahire, 1930, s. 214-215.

[79] Metinde geçen (سلیق) ın (سلتق) ve سلیمان isimlerinin de سکمان olacağı âşikârdır.

[80] *Cihan-ârâ*, Tahran, 1334 s. 134.

Çemişkezek -Dersim (Tunç Eli) hâkimlerinin *Saltuklular*'dan M e l i k Ş a h' ın neslinden geldikleri rivayeti dikkate değer olup, bunun bir gerçeği ifade etmesi muhtemeldir. Çünkü *Saltuklular* ünleri her tarafa yayılmış ve asırlar boyunca adı unutulmayacak bir aile değildir. Öte yandan yine Ş e r e f H a n' ın eserinden diğer bazı *Kürd* emîrlerinin de *Türk* asıllı oldukları görüldüğü gibi, *Kürd* olarak anılan veya *Kürdce* konuşan birçok boyların da soyca *Türk* oldukları ve muhtelif sebeplerle *kürdleştikleri* anlaşılıyor.

SANAT ESERLERİ

Saltuklular devrinde Erzurum bölgesinin mamur ve müreffeh bir bölge olduğu anlaşılıyor. *Türkler, Anadolu*'nun diğer yerleri gibi, bu bölgenin iktisadî hayatına daha fazla bir hareket ve canlılık getirmişlerdir. Kışın *Mardin-Musul* arasında yaşıyan *Türkmenler* yazın otu bol *Erzurum* bölgesinin yaylalarını şenlendiriyorlardı. Bununla ilgili olarak *Erzurum* yörelerinden *İran*'a, Gürcistan, Sivas, Ahlat ve *Trabzon*'a giden mühim ticaret yolları geçtiği gibi, bizzat şehirde komşu bölgeler tüccarının toplanıp alış veriş ettiği bir mübadele merkezi idi.

Erzurum'daki sanat eserlerinin üç devreye ait olduğu malûmdur. Bunlar, *Saltuklu, Moğol* ve *Osmanlı* devirleridir. Türkiye Selçuklular'ı devrine ait şehirde herhangi bir esere rastgelinmemiştir ki, bu husus *Moğol istilâsı* ile izah edilebilir. Diyarbekir bölgesinde de aynı devreye ait eserlerin görülmemesi bunu teyid eder. Lâkin *Saltuklular*'a halef olarak burada meliklik yapan *Selçuklular*'dan M u ğ i s u d d i n T u ğ r u l ile (1202-1225) oğlu R ü k n e d d i n C i h a n Ş a h'a (1225-1230) ait hiçbir eserin bulunmamasını izah etmek güçtür. Çünkü, onlar devrinde de *Erzurum* ve yörelerinin bolluk ve zenginlik içinde olduğunu biliyoruz[81].

Saltuklular'dan bize kadar gelmiş olan eserlere gelince, bunlar başlıca *Kale Mescidi, Tepsi Minare, Ulu Câmi* ile bazı türbelerdir. *Ulu Câmi*'de evvelce tahta bir kitâbe levhası bulunduğu anlaşılıyor. *Tarihçe-i Erzurum* müellifi N u s r e t'e göre[82] bu kitâbenin metni şöyle idi:

بنى المسجد الجامع العابد ابو الفتح محمّد سنة خمس وسبعين و خمسمائة

Fakat bu kitâbenin asıl kitâbe olmadığı, ona dayanılıp, yeniden ve kısaltılarak sonradan yazılmış olduğu muhakkaktır. Bu kitâbeye göre Ulu Câmi 575 (1179) yılında İ z z e d i n S a l t u k'un oğlu M e l i k M u h a m m e d tarafından yaptırılmıştır. Bu câminin defalarca esaslı tamirler görmüş olduğunu biliyoruz.

[81] Tuğrul Şah hakkında: F. Sümer, İ.A. cüz. 126, s. 41-44.

[82] *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul, 1338, s. 32.

Kale Câmii ile *Tepsi Minare*'nin *Ulu Câmi*'den çok öne G a z i tarafından yaptırılmış olduğundan evvelce bahsedilmişti[83].

Türbelere gelince, bunlardan *Saltuklular*'a ait olanlarından hepsini tesbit etmek müşkül gibi görünüyor. Çünkü üzerlirinde kitâbe yoktur.

Üç Kümbetler denilen türbelerden birinin *Saltuk oğulları*'na ve hattâ bunlardan İ z z e d d i n S a l t u k 'a ait olduğu anlaşılıyor. XVI. yüzyıla âit tahrir defterlerine göre, türbenin yakınında S a l t u k 'un yaptırdığı bir de zâviye bulunmakta idi[84]. Diğer iki kümbetin ise, XIV. yüzyıldan kalma olduğu sanılmaktadır[85].

Saltuklular'a ait kayda değer diğer bir eser de *Tercan*'da M a m a H â t u n tarafından yaptırılmış olan kervansaray'dır. Kervansaray'ın yakınında bir de türbe vardır ki, M a m a H â t u n 'un adını taşımaktadır. *Saltuk* melikesinin türbesini *Erzurum*'da değil de Tercan'da kervansarayının yanında yaptırmış olması dikkate değer. Halbuki, yukarıda görmüş olduğumuz gibi, kendisi en aşağı 10 yıl *Erzurum*'da melikelik etmişti[86].

Selçuklular'ın ve onlara tâbi *Türk* beyliklerinin medrese inşasına ehemmiyet verdiklerini biliyoruz. *Saltuklular*'ın medreseler yaptırdıklarına dâir delillere sahip olmamakla beraber, onların da medrese inşa ettirdikleri ihtimalden uzak değildir.

[83] Bu eserlerin sanat tarihi bakımından hususiyetleri üzerinde: *H.N. Ünal, Les Monuments İslamiques anciens de la ville d'Erzurum et de sa région*, Bihliothèque Archéologie et Historique de l'Institut français d'archéologie d'Istanbul, Paris, 1968, s. 18-31; R. Artık *Erzurum*'da *iki cami*, *Vakıflar dergisi*, Ankara, 1969, VIII. s. 149-159.

[84] A.Ş. Beygu, aynı eser, s. 87; İ.H. Konyalı, aynı eser, s. 421-422. Kümbetin sanat tarihi bakımından hususiyeti üzerinde: H. R. Ünal, aynı eser, s. 102-107; M. Oluş Arık, *Erken devir Anadolu Türk mimarisinde türbe biçimleri*,*Anadolu*, Ankara, 1967, sayı XI, s. 91.

[85] A.Ş. Beygu, s. 90; H.R. Ünal, s. 113.

[86] A.Ş. Beygu, aynı eser, s. 258-261; S.K. Yetkin, *Mama Hâtun* türbesi, Yıllık araştırmalar dergisi, I, Ankara, 1958, s. 442. Mama Hâtun'un tarihî hüviyeti, S.K. Yetkin'in İmadeddin-i İsfahanî'nin *el-Fethu'l-kussi*'sindeki kaydı tanıtması ile anlaşılmıştır. Türbenin hususiyeti üzerinde ayrıca bak: M. Oluş Arık, aynı makale S. 91-92; H.R. Ünal, aynı eser, s. 129-142, 146-152. Ayrıca S. Eyice *İki Türk âbidesinin mahiyeti hakkında notlar*, İlâhiyat Fakültesi Yıllık araştırmalar dergisi, II, Ankara, 1957, s.107-112.

SALTUKLULAR SOYKÜTÜĞÜ

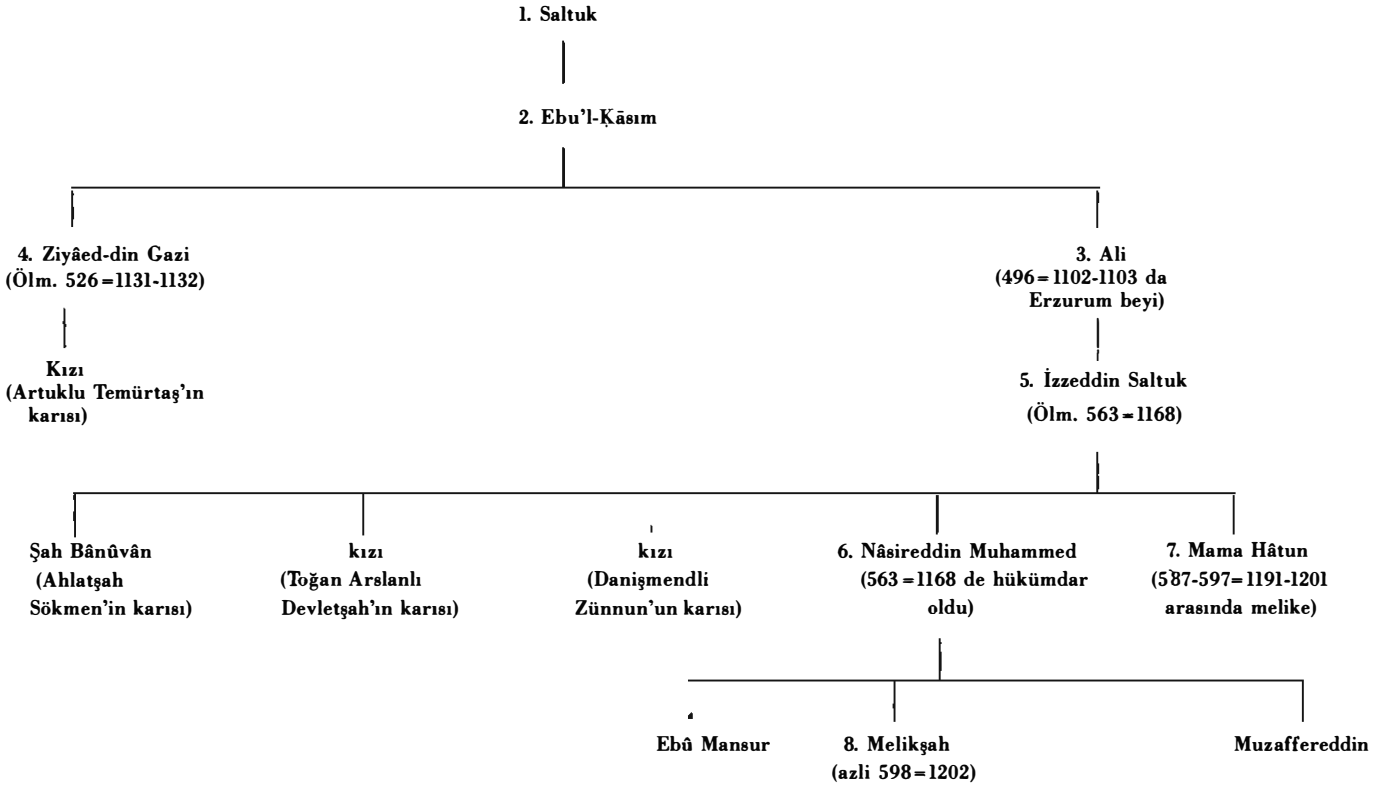

Melik Saltuk Kümbeti ve Üç Kümbetler (Erzurum)

Kale Câmii ve Tepsi Minare*

* Bu filmleri Dr. A. Altın lütfetmiştir, kendisine teşekkür ederim.

III. BÖLÜM

AHLAT ŞEHRİ VE AHLATŞAHLAR

A. AHLAT ŞEHRİNİN TARİHİ

Van gölünün kuzey batı kıyısında bulunan bu tarihî şehir, İslâm devrinde büyük küçük on iki devlet veya hânedanın idaresi altında kalmıştır: Emeviler Abbâsiler, Kaysiler veya Süleymoğuları, Mervaniler, Ahlatşahlar, Eyyubiler, Selçuklular, Moğollar, Rûzegiler veya Bidlis hâkimleri hânedanı, Ak Koyunlular, Safeviler ve Osmanlılar. Fakat bu makalede Ahlat'ın tarihi Emeviler-Abbâsiler, Selçuklular, Moğollar-Türkmenler ve Osmanlılar olmak üzere dört devreye ayrılarak incelenecektir.

1. EMEVİLER-ABBÂSİLER DEVRİ.

Ahlat'ın adının, bölgenin bilinen en eski sâkinleri olan Urartular'dan geldiği ve bu kavmin şehre "Halads" dediği kabul edilmiştir. Urartular'ın dillerinin incelenmesi, bu kavmin ne Hind-Avrupalı, ne de Sâmi soylarına mensup olmadığını açık bir şekilde ortaya koymuştur. Urartular'ın dilleri de Türkçe gibi, eklemeli bir dildir. Ermeniler şehrin adını Şaleat (Şaliat), Süryaniler Kelath, Arablar Ḫilâṭ, İranlılar ve Türkler Aḫlâṭ şeklinde ifade etmişlerdir.

Ahlat Hazret-i Ömer devrinde büyük kumandanlardan Cezîre fâtihi İyâz b. Ganm tarafından Bidlis ve diğer bazı şehirler ile birlikte İslâm devletinin hâkimiyeti altına sokulmuştur (H.20 = M. 640-641). Yapılan anlaşmaya göre Ahlat beyi (batrik, patriçi) de, Bidlis beyi gibi, İslâm devletinin himâyesinde olacak ve buna karşılık kararlaştırılan vergiyi ödeyecektir[1]. Hazret-i Osman devrinde (644-656) yine meşhur kumandanlardan Habîb b. Mesleme el-Fihrî Doğu Anadolu'da harekâtda bulunurken İyâz ile Ahlat beyi arasında yapılan andlaşmayı tasdik etti[2]. Muaviye'nin ölümünden sonra başlayan dahilî mücâdeleler esnasında Van gölü çevresindeki halk da isyan ederek Bizans imparatorluğuna tâbi oldular ise de Abdülmelik'in kardeşi Cezîre vâlisi Muhammed b. Mervân tarafından şiddetli bir şekilde cezalandırıldılar. Bu bölge de Cezîre vâliliğine bağlandı ve gönderilen âmillerce idare edildi. Habîb b. Mesleme Van gölündeki "eṭ-ṭirrîḫ" adı veri-

[1] Vâkidî, *Kitâbu'l-fütûh*, Kahire, 1302, II, s. 152-154; Belâzûrî, *Kitâbu'l-fütûh'il-buldân*, Kahire, 1350, s. 180.

[2] Belâzûrî, aynı eser, s. 202-203.

len balığın tutulması işi ile ilgilenmemişti. Muhammed b. Mervân ise gölde balık tutulmasını artırma yolu ile sattırmış ve oğlu Mervân da böyle hareket etmişti. Osmanlı devrinde de aynı şey yapılıyordu. Aradaki fark Muhammed ile oğlunun balığın satışından elde edilen meblağı şahsî gelirleri arasına dahil etmiş olmaları idi[3]. Halbuki Osmanlı devrinde bu para Van gölü çevresindeki şehir ve kalelerde vazife gören askerin maaşına tahsis edilmişti[4]. 112 (730-731) yılında Âzerbaycan vâlisi el-Cerrâh b. Abdullah'ın Erdebîl çayırlığında Hazarlar'a yenilip şehid düşmesi üzerine Hazarlar akınlarını Musul yakınlarına kadar uzattıkları gibi, bir çok yerlerde de karışıklıklar ve başkaldırmalar çıkmasına sebebiyet verdiler. Halîfe Hişâm., Âzerbaycan vâliliğini vererek Saîd el-Ḥaraşî'yi Hazarlar ile savaşmaya memur etti. Erzen'den Ahlat'a gelen El-Ḥaraşî, kapılarının kendisine açılmadığını görünce, şehri muhasara ve zapt etti; Ahlat'ta eline geçirdiği ganimeti askerlerine dağıttıktan sonra el-Ḥaraşi, Er-Rân'a doğru yollandı[5].

Abbâsiler devrinde de Ahlat ve daha geniş bir ifade ile Van gölü çevresinde mahallî hânedanlar mevkilerinde bırakıldıkları gibi, Emevîler zamanındaki idarî teşkilât da aynen muhafaza edildi. Hatta Musul ve Diyarbekir bölgesindeki haricilik faaliyetleri de Abbâsiler devrinde yeniden baş göstermiş ve bu faaliyetler vakit vakit Ahlat'a kadar yayılmıştı. Nitekim 176 (792-793) yılında Nusaybin'de zuhur eden el-Fazl el-Hâricî bura halkından harac aldıktan sonra Dârâ, Âmid (Diyarbakır) ve Erzen ile Ahlatlıları da para vermeye mecbur bırakmıştı[6]. İki yıl sonra (178=794) yine el-Cezîre bölgesinden çıkan el-Velid b. Tarîf et-Tağlibî adlı diğer bir haricî de Ahlat'ı kuşatıp halkından otuz bin dinar para almıştı[7]. 826-851 yılları arasında Ahlat beyinin (patriçi) Aşot oğlu Bakrat olduğu bildiriliyor[8]. Fakat bu beyin Abbâsiler'in o bölgedeki vâlilerine tâbi olduğu ve onlara vergi verdiği şüphesizdir. 237 (851) yılında Diyarbekir ve Van gölü çevresinde çıkan karışıklıkları mahallî idareciler bastıramadıklarından âsilerin üzerine Samarra'dan Büyük Boğa gönderildi. Büyük Boğa buyruğundaki Türk askerleri ile Mûsa b. Zurrâra'yı yakalayıp Van gölü çevresinde dirlik ve düzenliği yeniden kurdu[9]. Halîfe el-Müsta'în devrinde Doğu Anadolu vâlisi Ali b. Yahya el-Ermenî 249 (863) yılında Ahlat'dan Meyyâfârikîn'e giderken Zü'l-Karneyn mağarası civarında Bizanslılar'ın hücumlarına uğrayarak şehid oldu. Gerek Ali b. Yahya'nın gerek ondan bir kaç ay önce de Malatya emîri Ömer b. Ubeydullah'ın şehâdetleri ve Bizans baskısının artması, başta Bağdad olmak üzere bazı İslâm şehirlerinde üzüntü ve heyecan yaratmış ve halk ciddî tedbirler alınması için şikâyette bulunmuş, gürültü ve hatta karışıklıklar çıkarmıştı[10].

[3] Belâzûrî, s. 203, 207-208.
[5] İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, Tornberg yayımı, V, s. 160.
[6] İbnü'l-Esîr, VI, S. 125-126.
[7] Aynı eser, VI, s. 141.
[8] E. Honigmann, *Bizans devletinin doğu sınırı*, Türkçe tercüme F. Işıltan, İstanbul, 1970, s. 55.
[9] Ya'kubî, *Târîh*, Necef, 1964, s. 222.
[10] Taberî, III, s. 1409, 1508-1510.

IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Abbâsî imparatorluğunun zayıflamaya başlaması ve parçalanmaya doğru gitmesi her yerde olduğu gibi, Doğu Anadolu'da da tesirini gösterdi. Ermeni Bagratunî hânedanının ehemmiyet kazanması ve nüfuz sahasını genişletmesi bu hususu ile ilgilidir. Hatta şehirlerde yerleşmiş olan Arablar ile âmil ve emîrler Ermenî kıralların veya Bizans imparatorlarını metbu tanımak zorunda kaldılar. Bu Arab âmil veya emîrlerinden biri olan Ebûl-Verd (Bizans kaynağında Apelbart) Malazgird'den başka Ahlat (Ehliat), Erciş (*Ardacès*) ve Bargiri (Perkri) şehirlerine de hâkim bulunuyordu. Kays Arabları'nın Süleym boyuna mensup olan Ebûl-Verd öldükten (867) sonra yerine oğlu Abdu'l-Hamîd geçti. Ona da oğlu Ebû Sevâde halef oldu. Ebû Sevâde kıral Sembatın ölümü (914) üzerine adı geçen yerleri müstakil olarak idare etti.

316 (928) yılında Bizans imparatoru Romanus Lecapenus'un meşhur doğu "domestik'i" J. Kurcus Ahlat ve Bidlis'i zapt etti. Her iki yerde de câmilerdeki minberleri kaldırtıp yerlerine birer haç koydurdu. Bunun üzerine Erzen ve diğer yerlerin halkı büyük bir korkuya kapılarak oturdukları yerden göç ettiler; ileri gelenleri Bağdad'a gidip yardım istediler ise de kendilerine ümid verici bir va'dda bile bulunulmadı[11]. Üç yıl sonra (319) Bizanslılar Ermeni kıralı el-Dîrânî yani Gagik'in ve diğerlerinin tahriki üzerine yeniden Van gölü çevresinde göründüler; Ahlat ile Bargiri yörelerini korkunç bir şekilde yağmaladılar; çok Müslüman öldürdüler ve bir çoğunu da tutsak aldılar[12]. Bu hücumlar üzerine Ebû Sevâde ve kardeşleri vergi vererek Bizans imparatorunu metbu tanımak zorunda kaldılar. Ebû Sevâde'nin kardeşlerinden Ebû'l-Esved ve amcası Abdurrahman'ın oğlu ve aynı zamanda manevî evlâdı Ebû'l-Muizz Ahmed de Ahlat, Erciş ve Âdilcevaz (=Zâtu'l-Cevz=Altzike) şehirlerine sahip olarak imparatorun tâbileri arasında yer almışlardı. Bu arada Hamdânî Seyfüddevle de 940 baharında Erzen'e gelip Van gölü çevresindeki bütün beyleri yanına çağırdı ve onlara kuvvet de kullanarak metbûluğunu kabul ettirdi. Bu beylerden biri de Ahlat, Erciş ve Bargiri hâkimi Ebû'l-Muizz Ahmed idi. Bu ise Ebû. Sâlim'in oğlu II. Ebû'l-Verd tarafından öldürüldü (940 tan sonra 952 den önce). Öldürülenin hâkim olduğu yerler onun eline geçti. Fakat II. Ebû'l-Verd de 353 (964) yılında aynı âkibete uğratıldı[13]. Filhakika Hamdaânî Seyfüd-devle'nin memlükü ve kumandanı Çerkes Necâ, buyruğundaki dört bin asker ile Ebû'l-Verd'in üzerine yürüyüp onu öldürmüş (335=954), Ahlat ile Malazgird ve Muş gibi diğer şehirleri de eline geçirmişti. Necâ'nın maksadı Van gölü havzasında kendi adına bir beylik kurmak idi. Fakat o bu gayesinde muvaffak olamadı; birçok güçlükler ile karşılaştıktan sonra 965 yılında hayatına son verildi. Seyfüd-devle Necâ'nın eline geçirdiği Ahlat, Malaz-

[11] İbnü'l-Esîr, VIII, s. 198.

[12] Aynı eser, VIII, s. 234.

[13] Bu hususlarda tafsilat için bk. M. Canard, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîre et de Syrie*, Paris, 1954, I, s. 441-485.

gird ve diğer yerlere askeri birlikler koyarak idaresi altına aldı ise de[14] bu, çok devam etmedi; ölümü üzerine halefleri Van gölü çevresindeki yerleri ve hatta Diyârbekir bölgesini tahliye etmek zorunda kaldılar. Bununla beraber 359 (968-969) da Bizanslılar Malazgird'e hücum ettikleri zaman gerek bu şehrin, gerek Ahlat ve diğer yerlerin kimin elinde bulunduğu bilinemiyor[15]. 356 (967) yılında Hamdân oğlu Seyfüddevle'nin ölümü üzerine Bizans seferleri daha tesirli neticeler vermeye başladı. Çünkü onun ölümü ile ortada Bizans hücumlarına durabilecek bir kuvvet de kalmamıştı.

Meyyâfârikîn bölgesindeki oymaklardan Humeydiye boyunun Harbuntî (?) obasından Bâz (Ebû Abdullah b. Dâstek), Hamdân oğullarının çok zayıf bir durum düşmelerinden faydalanıp sahip olduğu meziyetler sayesinde 374 (984) yılından itibaren faaliyete geçerek Meyyâfârikîn (=Silvan) Âmid (=Diyarbakır), Nusaybin ve Ahlat yörelerine hâkim oldu. Bâz'ın 380 (990) yılında ölümü üzerine Bizanslılar Malazgird, Ahlat ve Erciş şehirlerini kuşatmışlar ve halkı âciz bir duruma düşürmüşlerdi. Mamafih Ebû Ali el-Hasan b. Mervân on yıllık bir barış andlaşması imzalamaya muvaffak oldu[16]. Mervân oğullarının Bizans ile mücâdele etmeye kuvvetleri kâfi gelmediğinden onlar Bizans imparatorlarının metbuluğunu tanımak mecburiyetinde kaldılar. Bununla beraber gösterdikleri dirâyet sâyesinde Âmid Meyyâfârikîn, Bidlis ve Ahlat'ın doğrudan doğruya bu devletin idaresine geçmesini önlediler.

X. yüzyıl coğrafyacılarının Ahlat ve Van gölü çevresi hakkında verdikleri bilgiler ehemmiyetsiz sayılabilecek kayıtlardır. Bu husus Van gölü çevresinin diğer yerlere nisbetle gelişmemiş olması ile ilgilidir. Çünkü daha sonraki zamanlarda verilen bilgiler, beklenildiği gibi, bu coğrafyacıların kayıtlarından çok farklıdır.

İbn Hurdâdbih, Ahlat'ın (Ḫilâṭ), Şimşât, Ercîş, Kalikala (=Erzurum (ve Bâcuneys (?) ile birlikte ayrı bir bölge teşkil ettiklerini yazar. Kudâma da Ahlat ile Bidlis arasındaki mesafenin dört "sekek" olduğunu bildirir[17].

El-Mukaddesî, Ahlat'ın düzlük bir yerde kurulduğunu, kalesinin topraktan olduğunu ve câmiinin de çarşılarının ortasında bulunduğunu ve bahçelerinin güzelliğini ve içinden bir ırmak veya çay geçtiğini kaydeder[18]

X. yüzyıl coğrafyacıları arasında, şehrin adını Aḫlât şeklinde yazan biricik müellif de yine el-Mukaddesi'dir. El-İstahrî ve ondan faydalanan İbn Havkal'a gelince, onlar Bargiri, Ahlat (=Ḫilâṭ), Malazgird (Menâzcird), Bidlîs, Kalikala (Erzurum) ve Meyyâfârikîn şehirleri arasında büyüklük bakımından fazla bir

[14] İbnü'l-Esîr, VIII, s. 551.

[15] İbnü'l-Esîr, VIII, s. 555; Canard, aynı eser, s. 630-632.

[16] Târîh Meyyâfârikîn, yayınlayan A. Avad, Kahire, 1959. s. 61; İbnü'l-Esîr, IX. s. 94.

[17] *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889, s. 122, 123, 228, 246.

[18] *Ahsenü't-tekāsim*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1889, s. 122, 123. 228, 246.

fark olmadığını bildirirler[19]. Yalnız İbn Havkal'daki XII. yüzyıla ait olduğu anlaşılan ilâvede asıl Ahlat'ın dışında onun iki katı büyüklüğünde meskûn ve mamur bir yerin bulunduğu kaydedildikten sonra halkının müreffeh ve zengin olduğu, çarşılarının caddeler üzerinde bulunduğu ve alış veriş yerleri görüldüğü, tâcirlerin gelip gittikleri haber veriliyor ve halkının da kavgacı olduğu ve yabancılara karşı da dostça davranmadıkları söyleniyor[20]. İbn Havkal'ın eserindeki bu haberlerin XII. yüzyıl, yani Türk devrine ait olduğunu yeniden, fakat açıkça belirtmek yerindedir. Bu haber Ahlat şehrinin de Türkler devrinde Anadolu'nun diğer şehir ve kasabaları gibi büyük bir gelişme gösterdiğini pek açık bir şekilde meydana koyar. XII-XIII. yüzyıllardaki diğer müellifler de Ahlat'daki bu medenî gelişmeyi doğrulayan bilgiler verirler. Hatta bu müelliflerden biri Ahlat ve bölgesindeki gelirin Mısır'ın gelirine denk sayıldığını kaydederek Ahlat ve bölgesinin inanılmayacak derecede muazzam bir inkişâfa mazhar olduğunu ifade eder.

İbn Havkal göl ve çevresi hakkında bazı dikkate değer malumat da veriyor. Ona göre Van gölü (Buhayratu Ḫilât) aşağı yukarı on bir fersah uzunluğunda (bir fersah 6 km.ye çok yakın) bir göldür. Bu gölden et-tarrîh yahut et-tirrîh denilen bir karış büyüklüğünde balık tutulur ve tuzlanan bu balık Musul, Cezîre, Irak ve Kuzey Suriye yörelerine gönderilir. Yine gölün çevresinde bulunan boraks (milḥu'l-bevraḳ) da ekmekçiler tarafından kullanılmak üzere Irak'a ve diğer yerlere yollanıyordu. Gölün güneyindeki dağda ise zırnık yatakları vardı. Buradan çıkarılan kırmızı ve sarı zırnık da başka yerlere ihraç ediliyordu[21]. Yine orada altın ve gümüşü lehimlemek için kuyumcu bevrak'ı da vardı. Bu, oradaki bazı sularda taşlaşmış bir halde görülüyordu. Bu "bevraḳ" ise dünyanın her tarafına götürülüyor ve tâcirler bundan çok para kazanıyorlardı. Göldeki et-tirrîh adlı balık hakkında diğer coğrafyacılar da bilgi verirler. Onlar yılın on ayında gölde balık, kurbağa ve yengeç görülmediği ve ancak iki ayda balığın meydana çıktığına dâir İbnü'l-Kelbî'nin ifadesini naklederler. Bu coğrafyacılardan Zekeriyâ el-Kazvînî yılın iki ayı içinde balığın el ile tutulabilecek derecde çok olduğunu ve Hindistan dahil olmak üzere her tarafa ihraç edildiğini yazar[22]. Yakut da bu balığın Belh'te satıldığını gördüğünü söyler[23].

Mervân oğullarından, Nasrü'd-devle Ebû Nasr Ahmed'in Diyarbekir ve Ahlat bölgelerindeki elli yıldan fazla (402-453=1011-1062) süren hükümdarlık devrinin mühim bir kısmı huzur ve sükûn içinde geçti. Siyasî zekâ sahibi olan bu

[19] *Kitâbu'l-mesâliki'l-memâlik, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1927, s. 188; Kitâbu sûreti'l-arz,* yayınlayan J.H. Kramers, Leyden, 1939. II, s. 344.

[20] Kitâbu sûreti'l-arz, II, s. 344.

[21] Gösterilen yer s. 346.

[22] *Âsâru'l-bilâd,* Beyrut, 1960, s. 524.

[23] *Mu'cemü'l-buldân,* yayınlayan F.W. Wüstenfield, Leipzig, 1867, II, s. 457-458. Ayrıca İbnü'l-Fakîh, *Muhtasar kitâbi'l-buldân,* yayınlayan M. J. De Goeje, Leyden, 1885, s. 295.

zât, hayır eserleri yaptırıyor, ilim adamlarını ve şâirleri himâye ediyordu; ülkesi umumiyetle mamur ve bolluk içinde idi. 427 (1035-1036) yılındaki hâdiseyi arada sırada vukubulan olaylardan saymak mümkündür. Adı geçen yılda Horasan, Taberistan ve Âzerbaycan'dan pek çok kimseler hacc için Ahlat yolundan gitmek istemişler ise de, Vestân'da Ermeniler'in hücumuna uğramışlar, Ahlât bölgesinde berkitilmiş kaleleri olan, Ermeni asıllı Sasunlular (senâsine) barışa rağmen kavimdaşlarına yardım etmişlerdi[24]. Ancak bu devirde de Ahlat'ın pek o kadar gelişmemiş olduğu anlaşılıyor. Gerçekten 438 yılı Cemâziyelevveli'nde (=Kasım 1046) Ahlat'a uğrayan şâir ve bürokrat Nâsir-i Hüsrev Ahlat hakkında: "bu şehir bir sınır şehridir; burada Arabça, Farsça ve diğer bir dil konuşulur. Şehre Aḫlât adının verilmesi sanırım buradan geliyor. Ahlat da akça (pul) ile alış veriş edilir; okkaları üçyüz dirhemdir" sözlerinden başka bir şey söyleyemiyor. Halbuki seyahatına devam eden Nâsir-i Hüsrev, Bidlis'den sonra Erzen (Meyyâfarikîn-Siirt arasında idi) ile Meyyâfârikîn ve Âmid şehirlerini mamur şehirler şeklinde tasvir eder[25]. Aynı yılda Ahlat ve Diyârbekir bölgelerinde korkunç bir yer sarsıntısı meydana gelmiş ve bu sarsıntı pek çok insan kaybına geniş çapta hasara sebep olmuştu[26].

2. SELÇUKLULAR DEVRİ

Türkler geldikleri esnada Ahlat şehri müstesna olmak üzere, Malazgird, Erciş, Bargiri, Van, Vestan gibi Van gölü çevresinde bulunan diğer bütün şehirler Bizans imparatorluğuna ait bulunuyordu. 1054 yılında Anadolu'ya giren Tuğrul Beg Bargiri'yi aldı ise de, Ahlat'dan giderek kuşattığı Malazgird'i, iyice berkitilmiş olduğundan, fethedemedi[27]. Sultan Alp Arslan devrinden (1063) itibaren Ahlat Anadolu'ya yapılan akın ve fetihlerde hareket üssü haline getirildi. 458 (1066) de büyük kumandan Afşin memlûk asıllı emîrlerden Gümüş Tigin'i aralarında baş göstermiş olan bir ihtilaf yüzünden öldürdü. Fakat Afşin Beg Alp Arslan tarafından affedildikten sonra tekrar Ahlat'a dönerek buradan Anadolu içlerine akınlar düzenlemeye başladı. 1071 yılında Van gölü çevresine gelen Sultan Alp Arslan Ahlat'tan Malazgird üzerine yürüyüp bu şehri kolayca feth etti. Aynı yılda Ahlat şehrinin ünlü kumandanlardan Sunduk (?) Beg'in idaresinde olduğunu biliyoruz. Hatta Sunduk Beg, Bizans İmparatorunun Ahlat üzerine gönderdiği yirmi bin kişilik öncü kuvvetini yenmek sureti ile (4 Zilkade 463=3 Ağustos 1071) muktedir bir kumandan olduğunu isbat etmiştir[28]. İbnü'l-Ezrak'a göre, Malazgird savaşına katılan Ahlat ve Malazgirdliler elde ettikleri ganimet ile zengin in-

[24] İbnü'l-Esîr, IX, s. 449.

[25] *Sefernâme,* Berlin, 1340, s. 8-9.

[26] İbn Tağrı Birdi, *en-Nucûmu'z-zâhire,* yayınlayan W. Popper, Berkeley, 1932, II-2.s. 204.

[27] Arisdaguès, *Historie d'Armenie,* Fransızca tercüme Ev. Prudhome, Paris, 1864, s. 90-101; Urfalı Mateos, *Vekâyinâme,* Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, TTK, Ankara, 1962, s. 100-103.

[28] F. Sümer-A. Sevim, *İslâm kaynaklarına göre Malazgird savaşı,* Ankara, 1971. s. 19, 52.

sanlar haline geldiler[29]. Yine aynı müellif Alp Arslan'ın bu tarihten itibaren Ahlat'a ve Malazgird'e vâliler tayin ettiğini, ondan sonra gelen sultanların da aynı şekilde hareket ettiklerini yazar[30]. Fakat Ahlat'ın Malazgird savaşından önce Selçuklular'ın idaresine geçtiği şüphesizdir. Ebû-Fîdâ'nın mahallî bir kaynağa dayanarak bildirdiğine göre Ahlat, Mervân oğullarının idaresinde iken onların zulmünden bıkmış ve usanmış olan halk 493 (=1099-1100) yılında dirâyet ve aynı zamanda adâletini duydukları Türk emîrlerinden Sökmen el-Kutbî'yi çağırıp şehri ona teslim etmiş, bunun üzerine Mervân oğulları da Ahlat'dan uzaklaşmışlardır[31]. Ebû-l-Fidâ'nın bu kaydına göre şehir Malazgird savaşından sonra yeniden Mervân oğullarının ellerine geçmiş bulunuyor.

Böylece, Ahlat, XII. yüzyılın başından itibaren Ahlatşahlar hânedanının başşehri olmuş ve tarihinin altın devrini, diğer bir söyleyiş ile en mutlu zamanını yaşamıştır. Ahlatşahlar devrinde[32] Ahlat İslâm âleminin en büyük şehirlerinden biri haline gelmiştir. Yâkût'un, Ahlat'ın Van gölü havzasının merkezi ve onun mamur, meşhur bir beldesi olduğunu söylemesi[33], şehrin Ahlatşahlar devrinde eriştiği büyük gelişmenin bir ifadesidir. Yâkut aynı zamanda Ahlat'ın geniş "hayrât"a sahip, meyvesi bol, suları tatlı bir şehir olduğunu da kaydediyor ve soğuğunun "darb-ı mesel" halinde söylendiğini bildiriyor[34]. Zekeriyâ el-Kazvinî'nin sözleri de bu devirlerle ilgili olup verdiği bilgilerin çoğu Yakut'unkilerin aynıdır. Yalnız bu müellif şehirde Türkçe, Farsça ve başka bir dil konuşulduğunu da bildirir[35]. Buna göre XI. yüzyılın ortalarında Ahlat'da konuşulan Arabça'nın yerini zamanla Türkçe almış bulunuyor. Yâkut ve Kazvinli Zekeriyâ gibi XIII. yüzyılın müelliflerinden olan İbn Saîd, Ahlat tüccarının zengin ve halkının eğlence düşkünü olduğunu haber verir[36]. İbn Saîd de, el-İstahrî gibi, Van gölünü Ahlat gölü olarak zikreder. Yukarıda İbn Havkal'daki ilâvelerin bu devre ait olduğuna işaret edilmişti. Ahlat'ın gelişmesinde, her yerde ve her zaman görüldüğü gibi, ticâretin pek mühim bir âmil olduğu şüphesizdir. Gerçekten coğrafyacıların bununla ilgili olan yukardaki kayıtlarından başka, 501 (1112-1113) yılında Ahlatlılar'a ait gemilerin "Konstantiniyye" denizinde (her halde Karadeniz) battığına ve gemilerdeki Ahlatlılar'dan bir topluluğun boğulduğuna dâir haber[37], Ahlatlılar'ın ticârete ne kadar büyük bir ehemmiyet verdiklerini açıkça gösterir. Coğrafyacıların Ahlat'ı "tacirlerin gelip gittikleri bir yer" olarak vasıflandırdıkları

[29] Tarîh Meyyâfârikin, s. 190.
[30] Gösterilen yer.
[31] el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer, İstanbul, 1286. II. s. 223.
[32] Aşağıya bk.
[33] Mu'cemü'l-buldân, II, s. 357-458.
[34] Gösterilen yer.
[35] Âsâru'l-bilâd, s. 254.
[36] Kitâbu'l-bastil'l-arz, Tetuan, 1958, s. 104.
[37] Târîh Meyyâfârikîn, British museum, Or. 5803, 172[a]; O. Turan, Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi, s. 90.

yukarıda görülmüştü. Gerçekten Cürcan (=Gürgen) gibi doğu ülkelerinden Ahlat'a tâcirlerin geldiğini başka bir vesile ile biliyoruz. Bütün bunlar Ahlat'ın doğu-batı ticâretinde bir mübâdele merkezi durumuna yükseldiğini gösteriyor. Siyasî istikrar ve ticâretin çok gelişmiş olması, ilim, sanat ve kültürün de ilerlemesine yol açtı. Bilhassa hal tercümesine dâir kitaplarda XII. ve XIII. yüzyıllarda yaşamış Ahlatlı ilim ve din adamlarına sık sık rastgelinir. Anadolu'nun bir çok yerlerinde yapılar meydana getirmiş Ahlatlı sanatkâr ve mimarlar bilinir. Teşkilatlı ve kuvvetli esnaf ve sanatkâr birlikleri (fityân) de Anadolu'da ilk önce Ahlat'da görülüyor. Bu birlikler daha sonra Anadolu şehirlerinde olduğu gibi Ahlat'ın siyasî hayatında rol oynuyor ve bu münasebetle hücuma uğradığı zaman şehrin müdafaasına da katılıyorlardı. Hatta İbnü'l-Esîr ve ondan naklen İbn Vâsıl'a göre Ahlat'ın hakimiyeti onların elinde idi. Bu müelliflere göre onlar, idaresinden hoşnut olmadıkları hükümdarları öldürürler, yerlerine başkalarını geçirirlerdi[38].

Ahlat'ın Ahlatşahlar devrinde ulaştığı zenginlik, büyük küçük bütün komşu hükümdarlarda oraya sahip olmak arzusunu uyandırmıştı. İl Deniz'in oğlu Atabey Cihân Pehlivan, Selahaddin Eyyûbi, yeğeni Takiyeddin Ömer, Selahaddin'in kardeşi el-Âdil'in oğlu el-Evhad ve Erzurum meliki Selçuklu Tuğrul Şah bunların başlıcalarını teşkil ederler. Tuğrul Şah'ın Ahlat Şah Balaban'ın hayatına son vermesi, şehrin Eyyubî, el-Melikü'l-Evhad b. el-Âdil'in eline geçmesine sebep oldu. (600=1203-1204). Böylece Ahlatşahlar devleti sona erdi. El-Melikü'l-Evhad'ın halktan pek mühim bir kısmını öldürmesi, ileri gelenleri Meyyâfârikîne sürmesi, Ahiler birliğinin dağtılması[39], şüphesiz Ahlat'ın gelişmiş hayatına vurulmuş büyük bir darbedir. Müverrih İbnü'l-Esîr ve ona dayanan İbn Vâsıl, Eyyûbî hânedanına karşı derin bir saygı besledikleri halde el-Melikü'l-Evhad'ın yaptığı acımasızca katliâmlar yüzünden halktan pek az kimsenin kurtulduğunu Ahlatlılar'ın zillete düştüklerini yazarlar[40]. Hatta el-Evhad, diğer bir müellife göre sadece ileri gelenlerden (el-havâss) onsekiz bin kişi öldürtmüştür. Bu durumdan faydalanan Gürcüler Erciş'i birden bire ellerine geçirip oradaki "herşeye" sahip olmuşlar, halkını tutsak aldıktan sonra şehri yakmış ve yıkmışlardır. El-Melikü'l-Evhad hem Gürcüler'in çokluğundan çekindiği için, hem de öldürdüğü ve eziyet ettiği Ahlatlılar'ın öç alınaları korkusundan hisarı terk edememişti[41]. Gürcüler'in Ahlat yörelerini yağmalamaya başlamaları üzerine el-Evhad babası Eyyubîler'in başı el-Âdile "feryadnâmeler" göndermek zorunda kalmıştı. El-Âdil Harran'a geldiğinde Gürcüler'in ülkelerine döndüklerini öğrenip başka işler ile meşgul oldu. 607 (1201-1211) yılında Gürcü ordusu başkumandanı İvane'nin bir tesadüf neticesinde tutsak alınması, Ahlat ve yörelerine karşı yapılan Gürcü akınlarına son

[38] el-Kâmil, XII, s. 275: *Müferricü'l-kürûb*, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1960, III, s. 178.
[39] İbnü'l-Esîr, XII, s. 274-275; İbn Vâsıl, gösterilen yer.
[40] XII, s. 275; s. 177-178.
[41] İbnü'l-Esîr, XII, s. 279; İbn Vâsıl, s. 183.

verdirdi. Fakat aynı yılda el-Melikü'l-Evhad Necmeddîn Eyyûb da öldü. El-evhad pek kan dökücü bir insandı. Öyle ki [illegible] yukarıda kayd edildiği üzere Müverrih Abdullatîf el-Bağdadî, el-Evhad'ın kısa bir zaman içinde Ahlatlar'ın ileri gelenlerinden on sekiz bin kişiyi öldürttüğünü onun bir adamından işitmişti[42]. O bu katliâm işini geceleyin gözü önünde yaptırıyor ve öldürülen zavallıların cesetlerini kuyulara doldurtuyordu[43]. Bu yüzden Ahlat'da çok [illegible] kimse kalmıştı. Aklî muvazenesini kaybetmiş olan El-Melikü'l-Evhad'ın babası el-Âdil oğlunun tedavisi için meşhur bir tabibi Ahlat'a göndermişti. el-Evhad'ın yaptığı bu toptan öldürmelerin Ahlat'ın medenî hayatında mühim bir gerileme meydana getirdiği şüphesizdir. Bu, şehir halkının o zamana kadar görmediği ilk mühim felâket olmalıdır.

El-Evhad'ın oğlu olmadığından Ahlat ve ona bağlı yerler kardeşi el-Melikü'l-Eşref'in idaresine geçti. Bu sonuncusu âdil, halîm, bir kelime ile dirâyetli bir hükümdar idi. O da "Ahlat Şah" unvanını almakla beraber çok defa Ahlat'da oturmadı. Sonra 617 (1220) de Ahlat'ı Meyyâfârikîn ve Hânı ile birlikte veliahd edindiği kardeşlerinden Şihâbeddîn Gazi'ye verdi[44]. Fakat bu çok sürmedi; isyan etmesi üzerine el-Eşref Ahlat'ı Şihâbeddin Gâzi'nin elinden aldı. Bu tarihten itibaren şehir ve ona bağlı yerler el-Eşref'in gönderdiği vâliler tarafından idare edildi. Bu vâlilerden ilki olan Hüsâmeddin Ali dirayetli bir emîr idi. İşte bu emîr'in vâliliği esnasında Celâleddîn Harizm Şah'ın birinci Ahlat kuşatması vuku buldu (623 yılının sonlarında = 1226 güzü). Harizimşah şehrin dış mahallelerini ele geçirdi ise de Hüsâmeddîn Ali'nin kumandasındaki Ahlatlı askerler cesâretle savaşarak hisarı korudular. Az sonra soğukların çıkması hatta kar yağması. Yıva Türkmenleri'nin yağmacılık hareketlerini artırdıklarının haber alınması üzerine Celâleddîn, muhasarayı kaldırıp ülkesine döndü[45].

El-Eşref 626 (1229)'da Ahlat'a büyük emîrlerinden İzzeddîn Ay Beg'i tayin edip eski vâli Hüsâmeddîn Aliyi ona öldürttü. Halbuki Hüsâmeddin Ali şu son hadiseden de anlaşılacağı üzere dirayetli bir emîr olduğu gibi pek hayırsever bir insandı. Filhakika bu emîr, Ahlat'da bir câmi ve bir hastahâne (bîmâristan) inşa ettirdiği gibi, çok yol yaptırmış ve ıslah etmişti. O başka şehirlerde de içtimaî tesisler kurmuştu[46]. Aynı yılda (Şevvâl 626 = Ağustos-Eylül 1229) Celâleddin Harizimşah yeniden Ahlat önlerinde göründü. Şiddetli kış soğuklarına rağmen kuşatmayı bırakmadı, şehri bu defa almaya azmetmişti. Kuşatma sekiz ay sürdü.

[42] Cl. Cahen, Abdüllatif el-Bağdadî, portraitist et historien de son temps, Extraits inédits de ses mêmoires, BIFD, Damas, 1970, s. 112.

[43] Aynı eser s. 113.

[44] İbnü'l-Esîr, XII, s. 498: ondan naklen İbn Vâsıl, aynı eser, yayınlayanlar H.M. Rebîᶜ-S. ᶜAşûr, Kahire, 1972, s. 89-90.

[45] İbnü'l-Esîr, XII, s. 45-46; İbn Vâsıl, IV, s. 190-191.

[46] İbnü'l-Esîr, XII, s. 485; İbn Vâsıl, V, s. 263-264.

Şehrin kumandanı İzzeddîn Ay Beg ve askerleri ellerinden geleni yaptılar. Yiyecek sıkıntısından halk kedi, köpek ve hatta fare yediler. Korkunç açlık sebebi ile Ahlatlılar'dan yirmi bin kişiye yakın insan dışarı çıktı. Açlıktan bu insanların yüzleri, baba oğlunu oğlu babasını tanıyamıyacak şekilde değişmişti. Celâleddin'in veziri Şerefü'l-Mülk hergün bir kaç sığır kestirip onların açlıklarını gidermek istedi ise de, bu zavallıların çoğu hayata veda ettikleri gibi, geri kalanları da sağa sola dağıldılar[47]. Nihayet şehir sekiz aylık bir kuşatmadan sonra zapt edildi (22 Cumâdel ulâ 527=2 Nisan 1230). Celâleddîn, Ahlat'ı yağmadan korumak istedi ise de kumandanlarının itirazları yüzünden muvaffak olamadı ve şehir üç gün Harizimliler tarafından görülmemiş bir şekilde yağmalandı. Pek çok kimseler işkenceden öldüler. Celâleddîn bu güzel şehrin askerleri tarafından bir hârabe haline getirilmesine üzülmüş ve hatta şehir imar etmek için harekete geçmiş ise de bunda da başarı gösteremedi[48]. Ahlat'ın Celâleddîn Harizim şah tarafından zaptı ve yağmalanması bu şehrin geçirdiği en büyük felâketlerden biridir. Şehir uğradığı bu felâkete rağmen yeniden eski halini alabilirdi. Fakat Moğol istila ve hakimiyeti Ahlat'a böyle bir fırsatı kullanmak imkânını da vermedi.

3. MOĞOL-TÜRKMEN DEVRİ

Celâleddîn Harizimşah'ın faaliyetlerine son veren Moğollar (628=1231), Van gölü bölgesine de sık sık akınlarda bulunuyorlardı. 628 (1231) yılında Bidlis'den Ahlat'a gelen Moğollar burada yağmalayacak bir şey görememiş olacaklar ki Bargiri'yi ansızın ellerine geçirip halkın hepsini öldürdüler; büyük bir şehir olan Erciş'e de aynı şeyi yaptılar[49]. Moğol akınları yüzünden vaktiyle bütün hükümdarların göz diktikleri Ahlat şehri ve bölgesine başta oranın eski hükümdarı el-Eşref olmak üzere şimdi kimse sahip çıkmak istemiyordu. Nihayet Türkiye Selçuklu hükümdarı Alâeddin Keykubâd muhtemelen 630 (1232-1233) tarihinde vezir Ziyâeddin Kara Arslan ile diğer bazı yüksek devlet adamlarını gönderip terkedilmiş bir şehir halinde bulunan Ahlat'da dirlik ve düzenliği kurdurdu; yani orayı yeniden imar etti. Dağılmış olan halk çağırılıp mülkleri kendilerine verildi ve onlara yardım yapıldı. Sübaşılığına yani vâliliğine Sinâneddin Kaymaz getirildi. Ahlat sübaşılığının en az Kösedağ mağlubiyetine kadar (1243) devam ettiği biliniyor[50]. Bu harbten sonra Moğollar Ahlat, Âmid (Diyarbakır) şehirleri ile yörelerini zapt ettiler[51] Ermeni müverrihlerine göre Moğollar çok geçmeden Ahlat'ı Gürcü kumandanı Prens Avak'ın kızkardeşi Tamtama verdiler. Tamtam Ey-

[47] en-Nesevî, *Sîyret Sultan Celâleddîn Mengü Birti*, yayınlayan Hamdi, Kahire, 1953, s. 310-311.

[48] en-Nesevî, aynı eser, s. 320-326; İbnü'l-Esîr XII, s. 487-488; İbn Vâsıl,IV, s. 294-297.

[49] İbnü'l-Esîr, XII, s. 500.

[50] İbn-i Bîbî, *Tevârîh-i âl-i Selçuk*, yayınlayan M.Th. Houstma, Leyden, 1902, s. 176-177, 236; el-Hamâvî, 224^{a-b}.

[51] Ebû'l-Fidâ, III, s. 180.

yûbî el-Melikü'l-Eşref'in zevcesi olup Celâleddîn Harizimşah'ın eline geçmiş, sonra da onu Moğollar tutsak aldılar ve Moğolistan'a, Ögedey Kağan'a gönderdiler[52].

644 (1246) yılında korkunç bir yer sarsıntısı olmuş ve bu sarsıntı güzel Ahlat'ı bir harâbe haline getirmişti[53]. Kâtib Çelebi'nin bu haberi hangi kaynaktan aldığını şimdilik tesbit etmek mümkün olmadı. Bu korkunç hadiseden sonra Ahlat'ın Doğu Anadolu şehirleri arasındaki ehemmiyetini sürdürdüğü şüphesizdir. Hülegü Suriye seferine giderken ilk önce Van gölü'nün kuzeyindeki Ala Dağ'a uğramış, burada gördüğü otlaklar pek hoşuna gittiğinden oraya "L.b. nâ Sâgût" adını vermişti. Yoluna devam eden Hülegü dönüşünde de Ahlat'a uğradı[54]. Hülagü'nun oğlu ve halefî Abaka babası gibi, Ala Dağ'ı sevmiş ve hatta orada bazı binalar yaptırmıştı. Fakat Abaka'nın Ala Dağ'a yaylağa çıkmasının Ahlat'ın iktisadî hayatında kayda değer müsbet bir tesir yaptığı bilinemiyor. Buna mukabil şehir 674 (1275-1276) yılında öyle dehşet verici bir yer sarsıntısına daha uğradı ki evler, hanlar, çarşılar yıkılmış ve halkın ezici çokluğu enkaz altında kalarak hayata veda etmişti. Bu felâketten pek az kimse kurtulabildi[55]. Aynı kaynaklara göre sarsıntı Erciş'i de harap etmiş ve bazı çöküntüler meydana getirmiştir. Bu sarsıntı Meyyâfârikîn ve Mardin'de de kuvvetle hissedilmişti. Ebû'l-Ferec depremin Erciş'de daha fazla tahribat yaptığını söylüyor[56]. Hamdullah Mustevfî ise şiddetli zelzelenin Ahlat ve Erciş'de sağlam yapılmış binaların (imârât) çoğunu da harab ettiğini bildirir[57]. Birbirinden müstakil ve birbirinden ayrı yerlerde yazılmış, üç kaynakta bu zelzeleden bahs edilmesi bu âfetin ne kadar felâket verici olduğuna ayrıca bir delil teşkil eder. Buraya kadar kaydedilen hâdiseler, Ahlat'ta neden Ahlatşahlar ve hatta Eyyûbiler devirlerine ait mühim maddî hâtıraların görülmediğini bize izah edebilir.

Mamafih Ahlat'ın yine de ehemmiyetini devam ettirdiği anlaşılıyor. Şehrin bu esnada İnal oğlu Boğatay Aka tarafından idare edilmiş olması muhtemeldir. Bilindiği üzere Ahlat'taki iki türbeden birinde 680 Receb'inde (Ekim-Kasım 1281) ölen Boğatay Aka ile zevcesi Şîrîn Hâtun yatmakta, öbüründe de Boğatay Aka'nın daha önce öldürülerek vefat eden (Receb 678=kasım-Aralık 1279) oğlu Hasan T imur ve aynı yılda (Şevvâl 678=Şubat 1280) ebediyete göçen eşi Hüseyin Hüsâmeddin Aka'nın kızı Esen Tigin Hâtun gömülü bulunmaktadır. Gerek Boğatay Aka, gerek oğlu Hasan (Esen) Timur "Emîrü'l-Kebîr" şeklinde anılıyorlar. Uygur asıllı olmaları kuvvetle muhtemel bulunan Boğatay Aka ailesinin ne

[52] Ed. Dulaurier, *Ermeni müverrihlerine göre Moğollar*, Türkçe tercüme, Türkiyet mecmuası. II, s. 186.

[53] *Cihânnüma*, İstanbul, 1145, s. 413.

[54] Reşideddîn, *Câmiü'tevârih*, yayınlanan A. Ali Zâde, Bakü, 1957, s. 68, 70, 71.

[55] İbn Şeddâd, *Beybars târihi*, Türkçe tercüme Ş. Yaltkaya, TTK, İstanbul, 1941, s. 66; ondan naklen Yûnînî, *Zeyl Mir'âtü'z-zamân*, Haydarâbâd, 1960, III, s. 123.

[56] *Tarih, s. 295.*

[57] Târih-i güzîde, yayınlayan A. Nevâî, Tahran, 1339, ş., s. 392.

gibi bir felâket sonucunda bu âkibete uğradığını emin bir şekilde izah etmek, şüphesiz, mümkün değildir. Ancak bazı tahminler ileri sürülebilir. 672 (1273) de ölen Şâdi ile ondan bir yıl sonra vefat eden Mahmud oğlu Hüsâmeddin Hasan Akaların şehrin daha eski idarecileri (baskak=daruga) oldukları şüphesizdir. Bu sonuncusu "Hasan Pâdişah" adı verilen türbede yatmaktadır. Şâdi Aka'nın türbesi ise bu asrın başlarında yıkılmış bulunmakta idi.

690 (1291) yılında Geyhatu'nun Ahlat yöresinde ilhanlı tahtına geçirilmesi[58] oranın şenlikli, yani oldukça mamur bir yer vasfını koruduğunu ifade eder. Nitekim Ahlat'ın daha sonra yani Olcaytu (Öleytö) devrinde bir eyâlet merkezi olduğu görülüyor: Olcaytu'nun oğlu Ebû Saîd tahta geçirildikten sonra Irincin Noyan Diyârbekir, Sutay Noyan da Ahlat vâliliklerine getirilmişlerdi[59]. Esasen kitâbeli mezâr taşları Ahlat'ın bilhassa Olcaytu ve Ebû Said Bahadur Han devirlerinde daha mamur, nüfusu az olmayan bir şehir olduğu fikrini veriyor[60] Ahlat'da Moğol devrinde basılan paralar da daha ziyade bu hanlara aittir[61]. Hamdullah-ı Müstevfî, merkezi Ahlat olan eyâletin eski zamandaki gelirinin Ebu-Said Bahadur Hân devrinin (1316-1335) râyici ile iki yüz tümene yakın olduğunu, anılan devirde ise bu gelirin ancak otuz dokuz tümene ulaştığını bildirir ve şehrin havasının mutedil, bahçelerinin çok, meyvesinin bol, güzel, dayanıklı olduğunu ve elli bir bin beş yüz dinar vergi tahsil edildiğini yazar[62]. İlhanlı veziri ve müverrîhi Reşîdeddîn'in (ölümü: 1318) Ahlat'da elma bahçeleri olduğunu biliyoruz[63]. Ahlat, geçirdiği yeni birçok felâketlere rağmen elması şöhretini asırlar boyunca muhafaza etmiştir.

İlhanlı hükümdarı Ebû Saîd Bahadur Han'ın ölümünden (736=1335) sonra Moğollar arasında başlayan şiddetli dahilî mücadelelerden Ahlat bölgesi de geniş ölçüde zarar gördü. Moğollar'ın Anadolu'daki umûmi vâlisi Celâyir Şeyh Hasan, Hülegü soyundan Muhammed'i han ilân edip, iktidarı ele geçirmiş olan Uyrat Ali Pâdişâhı Ala Dağ civarındaki Kara Dere'de yendi (736=1336). Şeyh Hasan Muhammed'i tahta geçirdi ve kendisi de iktidarı eline aldı. Müttefiki Sutay Noyan'ın oğlu Hacı Tuğay da Diyârbekr ve Ahlat bölgelerine hâkim oldu. Ahlat'da Muhammed Han adına 738 (1337-1338) de para basılması[64], bu husus ile ilgilidir. Fakat aynı yılda ortaya çıkan Çobanlı Küçük Şeyh Hasan, iktidarı Celâyir Büyük Şeyh Hasan'n elinden almak başarısını gösterdi; hatta hasmını Bağdad'a kapanmaya mecbur etti. En son olarak Hülegü soyundan, Süleyman'ı hanlık ma-

[58] Reşîdeddîn, aynı eser. s. 233.

[59] Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'üt-tevârih-i Reşîdî yayınlayan H. Beyânî, Tahran, 1317 ş. 73.*

[60] A. Şerif, *Ahlat kitâbeleri,* İstanbul, 1932, s. 82-87; B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, Ankara, 1972, s. 181-217.

[61] M. Mübârek, *Meskûkât-i kadîme-i İslâmiye kataloğu,* İstanbul, 1318, III, s. 76, 110, 111, 112, 122.

[62] *Nüzhetü'l-kulûb,* yayınlayan G. Le Strange, GMS, Leyden, 1915, s. 100, yayınlayan M. Debîr Siyakî, Tahran, 1336, s. 117.

[63] Mukâtebât-i Reşîdî, yayınlayan M. Şefî', Lahor, 1364, s. 199.

[64] M. Mübârek, aynı eser, s. 155.

kamına geçirdi. Küçük Şeyh Hasan, Hacı Tuğay'ı itaat ettirmek veya saf dışı bırakmak için Sutaylılar'ın yurdu olan Ahlat'ın kuzeyindeki Bulanık ve Muş yörelerinde görülmemiş yağma ve tahriblerde bulundu (741=1340-1342). 741 (1341) yılında Ahlat'da Süleyman Han'ın adına para kesilmiş olması[65] şehrin bu tarihte yapılan sefer ile Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın hâkimiyetine geçtiğini gösterir. 743 (1342-1343) yılında da Ahlat'ın Kara Hasan tarafından yağmalanması[66] şehrin Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın elinde bulunmasından ileri gelmiştir. Çünkü Kara Hasan Celâyir Büyük Şeyh Hasan'ın en yakın emîrlerinden biri idi[67].

744 yılında (Muharrem=Haziran 1343) Hacı Tuğay ile onun korkunç düşmanı Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın (Receb 744=Aralık 1343) öldürülmeleri Doğu Anadolu'da esasen çok bozulmuş olan dirlik ve düzenliği büsbütün ortadan kaldırdı. Mahallî reisler bu durumdan faydalanıp birçok yerleri ellerine geçirdiler. Ahlat'ın 750 de (1350) Bidlis hâkimi Ziyâeddin'in kardeşi Bahâeddin'in elinde olması[68], bu husus ile ilgilidir. Ahlat'a Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait tarihi okunamayan bir mezar kitâbesi keşfedilmiştir[69]. Ancak Ahlat'ın 761 (1360) yılında Moğol beylerinden Hızır Şah'ın idaresinde olduğu haber veriliyor. Bu tarihte Hızır Şah, götürüldüğü Kıpçak ülkesinden kaçarak kendisine sığınan Çobanlı Melik Eşref'in oğlu Timur Taş'ı Celayîr Şeyh Üveys'e teslim ettiği için ondan "koç" lakabını almıştı[70]. Yine bu devrin emîrlerinden Çobanlı Küçük Şeyh Hasan'ın amcasının oğlu Hüseyin'e Koç Hüseyin, daha sonraları Ak Koyunlu Uzun Hasan Bey'in akrabasından Bayındur (Bayındır) Beg'e de Koç Bayundur Beg denildiğini görüyoruz. Bu misaller "koç" kelimesinin bir kahramanlık unvanı veya lakabı olduğunu gösteriyor. Bu unvan veya lakabı taşıyanların da mezar taşlarının koç şeklinde yapılması pek tabiîdir. Az yukarıda Hızır Şah'a "koç" unvan veya lakabını veren Celâyir hükümdarı Üveys'in mezartaşı da arslan şeklinde idi[71]. Demek ki, esasen eskiden beri bir kahramanlık sembolü olan arslanın şekli de en büyük emîrler ve hükümdarlar için mezar taşı olarak kullanılmıştır. Buna göre şimdi Doğu Anadolu, Âzerbaycan ve İran'ın muhtelif yerlerinde görülen koç ve arslan şeklindeki mezar taşlarının Moğol devrinde ve XIV. yüzyıldan itibaren ortaya çıktığı ileri sürülebilir. Hızır Şah'ın 768 (Muharrem=Mart 1384) yılında Âdilcevaz'da vefat ettiğini gösteren bir kitâbe zamanımıza kadar gelmiştir[72]. Bu kitâbe Hızır Şah'ın Ahlat'ı sonra Bidlis hâkimlerine kaptırıp Âdilcevaz'a çekildiğini ve oranın hâkimi iken öldüğünü akla getiriyor. Yukarıda Ziyâeddin'in torunu Emîr Süleyman'a ait Ahlat'ta bulunduğu bildirilen kitâbe de bunu teyid edebilir. Ancak bu hususta, şüphesiz, kesin bir şey söylenemez.

[65] M. Mübârek, s: 173.

[66] *Colophons of Armenians manuscripts*, 1301-1480. Cambridge, Massachusetss, 1969. s. 84.

[67] Ebû Bekr el-Kutbî, *Târih-i Şeyh Üveys*, yayınlayan J.B. Van Loon, Lahey, 1954, s. 162-163.

[68] F. Sümer, *Kara Koyunlular*, TTK, Ankara, 1967, s. 39.

[69] B. Karamağaralı, *Ahlat mezartaşları*, s. 239.

[70] Hâfız-i Ebrû, aynı eser, s. 191.

[71] A. Kareng, *Âsâr-i bâstân-i Âzerbaycan*, Tebriz, 1351.

[72] A. Şerîf, aynı eser, s. 65

Bidlis hakimi ve akrabaları olan Muş ve Ahlat hâkimleri Erciş'i ellerinde tutan Kara Koyunlular'ın aksine, Timur'a baş eğmeyi siyâsetlerine daha uygun bulmuşlardı. Filhakika Timur 789 (1387) yılında Kara Koyunlular'ın üzerine ılgar birlikleri gönderdiği gibi kendisi de Muş ovasındaki oymakları talan ettikten sonra Ahlat ve Âdilcevâz'ı geçerek Ala Dağ'a gitmişti[73]. Timur'un bu esnada katına gelen ve kendisine sadakatle bağlanmış olan Âdilcevaz hakimi Hâkân'a Ahlat şehri ve yöresinin idaresini verdiğini (suyurgâl fermûde) biliyoruz[74]. Fakat Âdilcevâz hakimi Hâkân'ın hüviyeti hakkında şimdilik hiçbir bilgiye sahip değiliz.

Timur'un oğlu Şahruh Mirza 1421 yılında Kara Koyunlular'ı takib ederken Erciş, Âdilcevaz ve Ahlat şehirlerinden geçti; Âdilcevaz'ın zapt edilmesine gönderdiği emîrlerinden Ginâşîrîn şehri aldıktan sonra buranın kumandanları Kuddüs ile Zâhid'i hükümdarın katına getirdiği gibi, Ahlat'ı idare eden Emîr Muhammed de Şahruh'un huzuruna geldi[75]. Bu emîr Muhammed'in Ahlat'ı Bidlis hâkimi Şemseddîn adına idare eden bir emîr olduğu şüphesizdir. Âdilcevaz ise Erciş gibi doğrudan doğruya Kara Koyunlular'ın idaresi altında idi. Böylece Kara Yusuf Beg'in 820 (1417) tarihli bir "hükümnâme"sinde de belirtildiği üzere[76] Bidlis hâkimleri hânedanın Bidlis'den başka Ahlat, Muş ve hatta Hınûs (Hınıs) şehirlerini idareleri altında bulundurdukları da anlaşılmış oluyor. Şahruh'un Ahlat yöresine yakın bir yerdeki Meriktu (?) konağında iken Bidlis hâkimi Şemseddîn, Muş kalesini Çağataylar'a teslim eden oranın sahibi Emîr Abdurrahman, Hâkkarî-Van hâkimi İzzedin Şîr'in oğlu Melik Muhammed huzuruna geldiler. Çağatay hükümdarı hil'atler giydirerek bu emîrleri ülkelerine gönderdi[77]. Bu emirlerin metbuları Kara Koyunlular'ın kudretlerinin kırılmasını istedikleri görülüyor. Bu tahakkuk ettiği takdirde daha geniş toprakları daha rahat bir şekilde idare edeceklerdi. Ak Koyunlu tehlikesi de Şahruh'a sadakatle bağlı kalınarak önlenebilirdi. Şahruh, bilhassa Kara Yülük Osman Bey'in telkinleri ile Kara Yusuf Bey'in oğullarına karşı muharebeye karar verdi ve onları, bilindiği üzere, Eleşgird ovasında yendi. (824=1421).

Fakat bu mağlubiyete rağmen Kara Koyunlular'ın kuvveti kırılmadı. Kara Koyunlu İskender Mirza, Şahruh ülkesine döndükten sonra, Bidlis, Ahlat ve diğer bazı yerlerin hâkimi Emîr Şemseddîn ile Hakkarî-Van hâkimi İzzeddin Şir'-in oğlu Melik Muhammed'i yakalattı (1422). Bunun sebebi onların Kara Koyunlu tâbiiyetini atıp Şahruh'a itaat etmeleri ve onu metbu tanımaları idi. Bidlis hâkimi Şemseddîn'in aynı zamanda İskender'in eniştesi olduğu biliniyor. Kara Koyunlu hükümdarı Ahlat hisarının teslim edilmemesi üzerine Şemseddin'i şehrin

[73] F. Sümer, aynı eser, s. 519.

[74] Ali-i Yezdî, *Zafernâme*, yayınlayan M. Abbâsî, Tahran, 1336, I, s. 488.

[75] Abdürrezzâk-i Semerkandî, *Matla-i sa'deyn*, yayınlayan M. Şefî', Lahor, 1360, I, s. 1360, I, s. 1360.

[76] Şeref Han, *Şerefnâme*, Kahire, 1930, s. 493.

[77] Abdürrezzâk-i Semerkandî, s. 449-450.

önünde öldürttü (1423). Fakat buna rağmen hisar ele geçirilemedi. Talihsiz şehir ise bu esnada yanmış, Ahlat yöresindeki Aguvan kalesi ise açılmıştı[78]. Bidlis de üç yıl kuşatıldığı halde fetholunamadı. Buna karşılık Kara Koyunlu İskender Bey 1425 yılında Van, Vestan ile diğer bazı kaleleri zapt etmeye muvaffak oldu[79]. Bu yazılanlardan anlaşılacağı üzere Kara Koyunlular'ın Van'a sahip olmaları yani orayı doğrudan doğruya idare etmeye başlamaları ancak bu tarihten (1425) itibaren bahis mevzuu edilebilir. Ahlat'a gelince, bu şehir hiçbir zaman doğrudan doğruya onların yani Karakoyunlular'ın idaresinde kalmadı. Böylece Kara Koyunlular'ın Ahlat'a hâkim oldukları şeklindeki ifadelerin[80] ve onlara dayanılarak ortaya atılan görüşlerin bir değeri kalmamış bulunuyor.

1441 yılında Ahlat'ın yakınındaki Nemrud yanardağı yeniden faaliyete geçmiş, eriyen buzların altında meydana gelen yarıklardan dumanlar, alevler çıkmış, şiddetli gürültülerden sonra iri taşların havaya yükseldikleri görülmüş ve halk: "şehir yıkılacak" diye derin bir korkuya kapılmıştı[81]. On yıl sonra ise Kara Koyunlu Cihan Şah Mirza'nın (1451 yılında) Ahlat ve Bidlis bölgelerinde yağma ve tahribler yaptırdığı ve halktan birçok kimseleri tutsaklığa sürüklediği bildiriliyor[82]. Aynı hükümdarın 1457 yılında Bidlis, Muş ve Ahlat'a hücum edip buraları aldığı, yağmalarda bulunduğu ve bin beş yüz kadın, çocuk ve diğer kimselerin tutsak edildikten sonra satıldığı yazıldığı[83] gibi, 1462 de de dört kumandanın idaresinde on iki bin kişilik bir kuvvet gönderip Ahlat'ı muhasara altına aldırdığı da haber veriliyor. Bunun Bidlis hâkiminin Kara Koyunlu hükümdarını kızdırmış olduğundan ileri geldiği söyleniyor. Cihanşah'ın kumandanları Ahlat'a gelip yağma ve tahriplerde bulunduktan ve çok ganimet topladıktan sonra hisarın fethine giriştiler. Durumun ciddiyetini anlayan Ermeni Patriki Zakarya Cihanşah Mirza ile Hatunu (Can Begüm) vergi karşılığında muhasarayı kaldırmaya ikna etti.[84] Şâyet bu hadise, Bidlis hâkimlerinin Kara Koyunlular ile Ak Koyunlular arasındaki mücâdelede tarafsız kalmak siyâseti ile ilgili ise bu siyaset onlar ve diğer birçok emirler için hiç de faydalı olmayan neticeler vermiştir.

Gerçekten Cihânşah Mirza'nın yerini alan Ak Koyunlu Uzun Hasan Beg 873 (1468-1469) yılında Biçen oğlu Süleyman Beg kumandasında mühim bir kuvveti Bidlis'e sevk ettiği gibi, diğer bir kuvveti de başka beylerin idaresinde Ahlat üzerine

[78] H.D. Andreasyan, *XIV. ve XV. yüzyıl Türk tarihine ait ufak kronolojiler ve kolofonlar*, Tarih enstitüsü dergisi, 1973, 3, s. 8.

[79] Colophons of Armenians manuscripts, s. 156, 166, 174; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 108; F. Sümer, Kara Koyunlular, s. 125-127.

[80] Mesela Kara Yusuf Beg'in türbe ve zâviyesinin Ahlat'da bulunduğu gibi (O. Turan, Doğu Anadolu Türk devletleri, s. 123).

[81] Türk tarihine aid ufak kronolojiler ve kolofonlar, s. 117.

[82] Türk tarihine ait ufak kronolojiler ve kolofonlar, s. 195.

[83] Colophons, s. 257-258; Türk tarihine ait ufak kronolojiler ve kolofonlar, s. 128.

[84] Colophons, s. 272-273.

gönderdi. Bidlis hâkimi İbrahim Beg'in, annesini yollaması üzerine barış yapıldı[85]. Fakat üç dört yıl sonra (1472'de) hânedandan Bayındır Beg (b. Rüstem b. Murad b. Kara Yülük) altı ay kuşatmadan sonra Ahlat'ı ve Ahlat yöresindeki Bilecen (Blicayn)'ı ele geçirmeye muvaffak oldu. Kaynağa göre Koç Bayındur Beg Ahlat kalesini yıktıktan sonra, kalenin muhafızlarını alarak Cezîre ve Bohtan suyu yöresini de fethetti[86]. Bayındur (Bayındır) Beg'in Ahlat'da mescit yaptırmasının ve türbesinin orada bulunmasının sebebi şehir ve yöresinin yurdluk şeklinde kendisine ait olmasındandır. Büyük bir kumandan olan Bayındur beg'in ölümünden (Ramazan 866=1481) sonra Ahlat, oğlu Muhammed Beg tarafından idare edildi. Muhammed Beg de (1488)'de öldü. Bu esnada (1472-1473) Bidlis, Muş ve diğer bir çok yerler de Ahlat gibi, doğrudan doğruya Ak Koyunlular'ın idaresi altına girdi[87].

4. OSMANLI DEVRİ

Ahlat ve Van gölü bölgesi Ak Koyunlular'dan sonra Safevîler'in eline geçti. Fakat bu hususta hemen hiç bilgi yoktur. Bu şehirler, yani Ahlat, Âdilcevaz ve Erciş Irakeyn seferi netecisinde (940-942=1533-1535) Osmanlı idaresine sokuldu. Kanunî bu seferden dönerken Erciş ve Âdilcevaz'dan sonra Ahlat'a uğramış ve oradan Diyarbekir'e gitmişti[88]. Fakat Safeviler feth edilmiş olan Van'ı ve Erciş'i geri aldılar. Şah Tahmasb bu şehirlerin idaresini Ustacalu'dan Sofu oğlu Ahmed Sultan'a verdi[89]. Vekayinâmelere göre 942 (1535-1536) den 955 (1548-1549) yılına kadar kayda değer mühim bir hâdise olmadı. Zikredilen yılda Kanunî, Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza'nın İstanbul'a gelerek yardım istemesi üzerine büyük bir ümid ile muazzam bir ordunun başında İran seferine çıktı. Fakat sadece Van kalesi alınabildi. Bu fetih Şah Tahmasb'ı ağlatmakla beraber Doğu Anadolu'nun onun tarafından görülmemiş bir şekilde tahrib edilmesine sebeb oldu. Bu arada Tahmasb Afşar Şah Kulu Sultan'ı Ahlat yöresindeki oymakların üzerine gönderdiği gibi, kendisi de Hınıs taraflarını yakıp yıktı[90].

Ertesi yıl (956=1549) iki taraf arasında şiddetli çarpışmalar cereyan etti. Şah Tahmasb kendisinin açıkça ifade ettiği üzere, Osmanlı ordusunun İran'a girmesini önlemek veya onu pek müşkül durumunda bırakmak için, Doğu Anadolu'yu tahrib etmeye karar vermiş ve 959 (1552) yılında bu kararını tatbik etmeye girişmişti. Dört kola ayırdığı ordusunun en kalabalık kısmını Van gölü bölgesine

[85] Ebû Bekr-i Tihrânî, *Kitab-i Diyârbekriyye*, yayınlayanlar N. Lugal-F. Sümer. TTK, Ankara, 1964, s. 443-444.

[86] Colophons, s. 305, 306; Türk tarihine ait ufak kronoloji ve kolofonlar, s. 93, 148.

[87] Aynı eserler, s. 305-307; s. 93; Şeref Han, s. 504-508.

[88] Ferîdûn Beg, *Münşeât'üs-selâtin*, İstanbul, 1274, I, s. 596-597; T. Gökbilgin, *Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve fütûhâtı*, Belleten, 83, s. 468; Lutfi Paşa, *Tevârih-i âl-i Osmân*, yayınlayan Âli, İstanbul, 1341, s. 354, 355; Perçevî, Tarih, İstanbul, 1283, I, s. 176.

[89] Hasan Beg-i Rumlu *Ahsen'ü-t-tevârîh*, yayınlayan C.N. Seddon, Baroda, 1931, s. 258-260.

[90] Hasan Beg-i Rumlu, s. 330.

gönderdi. Bu kola bağlı emîrlerden eski Bidlis hâkiminin oğlu Şemseddîn Han Ahlat'a gelip yüze yakın Osmanlı askerini öldürdükten, otuz bine yakın koyun, on bin sığır ve manda, üç bin at ele geçirdikten ve rastgeldiği her yeri yakıp yıktıktan sonra geriye döndü[91]. Fakat iş bununla bitmemiş ama sonra bizzat Şah Tahmasb Ahlat önünde görünmüştü. Müverrîh Rumlu Hasan Beg, Ahlat kalesinin çok yüksek ve pek metin olduğunu söylüyor[92]. Bununla beraber Safeviler kaleyi kısa bir zaman içinde yerle bir ettiler; yani tamamiyle yıktılar[93]. Osmanlılar'ın bir kaç yıl sonra Ahlat için göl kıyısında yeni bir hisar inşa etmelerinin ve yeni Ahlat'ın da orada meydana gelmesinin sebebi yapılan bu korkunç tahribattan ileri gelmişti. Safeviler yağma ve tahrib akınları esnasında Erciş ve Bargiri kalelerini de (960 = 1553) yıkmışlar ve Osmanlılar'ın elinde sadece Van ve Âdilcevaz kaleleri kalmıştı[94]. Doğu Anadolu'nun harab bir bölge haline gelmesinin en mühim sebeblerinden biri Tahmasb'ın Erzincan ve Muş'u da içine alan bu tahrip hareketleridir. Bu tahribat esnasında pek çok içtimaî eser de yok olup gitmiş veya geniş ölçüde hasara uğramıştır.

962 (1555) yılında imzalanan Amasya andlaşması ile kırk bir yıl devam eden harb haline son verildi. Ancak esasen Moğol devrinden sonra muhtelif sebeblerden dolayı ehemmiyetini kaybetmeye başlamış olan Ahlat, Safevî ve Osmanlı devirlerinde Van gölü çevresinin en sönük şehirlerinden biri durumuna düştü. Öyle ki Van şehri bir eyâlet merkezi haline yükselmişken Ahlat da Âdilcevaz sancağının bir kazası olmuştu. Nitekim Amasya andlaşmasından bir yıl sonra (Rebiyülevvel 963 = Ocak 1556) yapılan tahrir, Ahlat'ın acıklı durumunu açıkça gösteriyor. Bu tahrire göre Ahlat'ın vergi nüfusu yüzyirmi sekiz kişidir. Kasabadaki Hıristiyan nüfusunun sayısının da fazla olmadığı görülüyor. Defterde verilen bütün rakamlara göre Ahlat'da 1556 yılında aşağı yukarı bin altıyüz kişinin yaşadığı tahmin edilebilir. Bu nüfusa askerler, diğer vazifeliler ve din adamlarının sayısı dahil değildir. Şehirdeki Müslüman nüfus arasında Budak, Şah Verdi, Turmuş (Durmuş), Ayna Beg, Kaya, Allah Kulı, Hüdâvirdi, Şah Kulı gibi adların görülmesi Müslüman halkın Türk asıllı olduğunu ve Türkçe konuştuğunu ortaya koyar. Şehrin bir biri arkasından geçirdiği elîm felâketler yüzünden Ahlat'da câmi, medrese ile ilgili hiç bir vakıf yoktur. Zikredilen tarihte mevcud vakıfların hepsi zaviyelere aittir. Bunlardan çoğunun da yeni tesis edilmiş oldukları anlaşılıyor. Bu zaviyelerin başlıcaları şunlardır: Bayındır, Şeyh Necmeddîn, Şeyh Abdülkâdir, Şeyh Yoldaş, Şehîdler, Şeyh Muhammed, Şeyh İbrahim, Şeyh Abdurrabman, Şeyh Ammâr-ı Ahlâtî, Baba Merdân, Hacı Hüseyin, Karkalar (?). Zâviyelerden bazıları Ahlat'ın dolaylarında bulunuyor. Buğday ve arpa Ahlat ve yöresinde yetiştirilen başlıca mahsüllerdir. Bahçelerden de meyve elde ediliyor[95].

[91] Hasan Beg-i Rumlu, s. 358.

[92] S. 359

[93] S. 359-360.

[94] Aynı eser, s. 367-371.

[95] *Âdilcevaz sancağı tahrir defteri*, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 297, s. 24-27.

XVII. yüzyılda yaşamış Türk âlimi Kâtib Çelebî Ahlat hakkında bize güzel bilgiler veriyor. Kâtib Çelebi, Yâkut'un aksine Hamdullah-ı Müstevfî gibi, Ahlat'ın havasının mutedil olduğunu söylüyor ve: "havası gayet lâtifdir" diyor. Ahlat'ın bağlık-bahçelik bir şehir oduğunu, elma ve kayısısının meşhur idiğini, bir Ahlat elmasının yüz dirhem geldiğini kaydeden Kâtib Çelebi bu elmanın Âzerbaycan'da, Şirvan'da aradığını da yazıyor[96]. İlhanlılar devri vezîr ve müverrihlerinden Reşideddîn'in Ahlat'da elma bahçeleri olduğundan yukarıda söz edilmişti. Kâtib Çelebi ayrıca bu şehre mensup ülemadan da söz ediyor[97]. O, Van gölüne, el-İstahrî ve diğer bazı eski coğrafyacılar gibi, "Buhayra-i Erciş" adını vererek yılda bir gün çıkan "tirrih" adlı "latif" ve dayanıklı balığın etrafa gönderildiğini de haber veriyor[98].

1065 (1655) yılında Ahlat'ı ziyaret eden Evliya Çelebi, eserinde bu şehre geniş bir yer ayırmıştır. Seyyahımız gördüğü eserler ile yıkıntı ve kalıntılardan Ahlat'ın parlak mâzisini iyice anlamış görünüyor. Fakat bir çok yerlerde yaptığının aksine, onları bize yakından tanıtmıyor[99]. Bu sebeple yazdıklarından konumuz ile ilgili olarak faydalı neticeler elde etmek mümkün olmuyor. Buna karşılık Van gölü'ndeki balıklara dâir verdiği bilgiler daha faydalıdır. Seyyahımız yılda bir gün Van gölü'ndeki balıkların bollaşıp tam bir ay binlerce büyük ve küçük balığın Bendi Mâhi deresinden yukarı çıkıp Bend-i Mâhi Ziyâretgâhı denilen yerde toplandığını, Van defterdarının bir vazifeli ile bu balıkları tutturduğunu ve tuzlattıktan sonra Acem tüccarına sattığını, tüccarın da bu balıkları İran'a götürdüklerini yazar ve balığın satışından elde edilen meblağ ile "Van kulu" yani Van'daki vazifeli asker ile göl çevresindeki diğer kalelerde bulunan "hisar erleri"nin ulûfelerinin yani maaşlarının karşılandığını bildirir[100]. XVII. yüzyılın başlarında çıkan büyük karşılıkların ve bir kaç yıl süren öldürücü kıtlığın Murad vâdisinde olduğu gibi Van gölü çevresinde de zararlı neticeler verdiği şüphesizdir. XVIII. yüzyılda ise Ahlat'ın Anadolu'nun pek çok yerlerinde olduğu gibi âyân denilen ağalar tarafından idare edildiği anlaşılıyor.

Ahlat, Tanzimattan sonra yapılan teşkilatta Van eyâletinin Van sancağına bağlı kazalardan birini teşkil ediyordu.[101] II. Abdülhamîd devrinde ise Ahlat, Bidlis vilayetine bağlanmıştır. 1310 (1892-1893) yılına ait "Bitlis salnâmesine" göre[102] Ahlat, zikredilen yılda yedi mahalleden müteşekkil olup, şehrin ikisi hisar içinde bulunan yedi câmii de vardı.

[96] *Cihân-nümâ*, İstanbul, 1145, s. 413-414.
[97] Gösterilen yer.
[98] s. 413.
[99] *Seyahatnâme*, İstanbul, 1314, IV, s. 134-142.
[100] s. 131-132.
[101] Salnâme, yıl 1272 (1855), s. 98.
[102] S. 182-185.

Bugün Ahlat yine bağlık bahçelik, birçok irfan müesselerine ve medenî tesislere sahip şirin, güzel bir kasaba haline gelmiştir. 1985 sayımına göre kasabanın nüfusu 11.138'dir.

SANAT ESERLERİ

Zamanımızda Ahlat'da tarihî ve mimarî değeri olan altı kümbet veya türbe, üç mescid ve bir de kale bulunmaktadır. Bunlardan başka bilhassa sanat değeri yüksek pek çok mezar taşları da vardır. Bu mezar taşlarından yüz onsekiz adedi tetkik edilmiştir[103]. Yaptığımız tasnife göre kitâbeleri olan ve tarihleri okunabilen mezar taşlarından dördü Ahlatşahlar (553-583=1158-1188), sekizi Eyyübiler (607-743=1249-1343), dördü Bidlis hâkimleri olan Rûzegîler (780-823=1378-1420), yine dördü Safevîler devrine aittir. Anlaşılacağı üzere zikredilen mezar taşlarının ezici çokluğu Moğol devrinde ölenler ile ilgilidir. Kümbetlere gelince, bunların da pek çoğunun Moğol devrine ve bizzat şehri idare eden Moğol büyüklerine ait olduğuna yukarıda işaret edilmişti. Gerçekten Boğatay Aka ve oğlu Hasan Timur kümbetlerinin (İki Kümbet) kitâbeleri ile hüviyetleri bilinmektedir.

Kümbetlerin en güzellerinden biri olan (Usta Şâkirt=Ustâd Şâgird) yahut diğer adıyla Ulu Kümbet'in yanında evvelce bir Kümbet daha olup bu Kümbet XIX. yüzyılın son aylarında yıkılmıştı. Bu Kümbetin Şâdi Aka b. Soğur (?) b. Hakan'a ait olduğu ve 1273 tarihini taşıdığı bir hoca vasıtası ile İngiliz seyyahı H.J. Lynch tarafından tesbit edilmişti[104]. Fakat bu kitâbeyi gören rahmetli A. Şerif kitâbenin tarihi ile ilgili satırdaki yüzler hanesini seb^{c}amie (yedi yüz=1300) okumuş kitâbe sahibini de Emîr Şâdi Sargur Aka ibn Çâgân şeklinde izah etmiştir[105]. İl Hanlılar tarihinde biri Buku oğlu (1291 de sağ), diğeri Sulduz Sodun Noyan oğlu So'unçak (Soğunçak) Noyan'ın oğlu (1295 de sağ) olmak üzere üç Şâdi adlı emîr var ise de[106], bu ikisinin Ahlat'da baskaklık yapmış olmaları pek şüphelidir. Şâdi Ahtaçı'ya gelince, onun hayatına 1283'de Errân'da son verilmişti (gösterilen yer). Esasen bu iş yani şehirlerde oturarak oraları idare etmek vazifesi Uygurlar, Müslüman Türkler ve İranlılar'a veriliyordu.

Usta Şâgird yahut Ulu Kümbet'in mimarî üslûbu tamamen Şâdi Aka'nınki gibi olduğundan onun da Şâdi Aka'nınkine yakın bir tarihte yapıldığı kabul edilmiştir[107]. Biz burada şu hususu hatırlatmak istiyoruz ki, Çobanlı Küçük Şeyh Hasan (ölümü: 744=1343) 740 (1340) yılında hanlık mevkiine çıkardığı

[103] B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, s. 111-260.
[104] Armenia, London, 1901, II, s. 290.
[105] Ahlat kitâbeleri, s. 87.
[106] Reşîdeddîn, Câmiüt-tevârîh, Bakü, dizin.
[107] A. Gabriel, Voyages archéologiques dans la Turquie Orientale, Paris, 1940, I, s. 244.

Süleyman'ın zamanında Tebriz'de bir mescit yaptırmış (742=1341-1342) ve bu mescid de "Ustâd u Şâgird" adıyla anılmıştı[108]. Ahlat'ın Küçük Şeyh Hasan'ın idaresinde olduğu görülmüştü. Bu sebeble her iki eserin aynı elden çıkmış olduğunu kabul etmek yerindedir.

Hasan Pâdişâh türbesi denilen türbenin de Mahmud oğlu "Melikü'l-ümerâ Hasan Aka" adlı bir Moğol baskakına ait olduğu görülüyor[109] ve türbeye, tabiî doğru olmıyarak, neden "Hasan Pâdişah türbesi" denildiği de anlaşılıyor. İki Kümbet'de yatan Hasan Timür'ün zevcesi Esen Tigin'in babası da "Emîrü'l-Kebîr Hüsâmeddîn Hüseyin Aka" şeklinde anılıyor[110]. Bu hususta şüphesiz bir hatırlatmadan daha fazla bir şey söylenemez. Ancak A. Gabriel yaptığı soy kütüğünde Esen Tigin Hatun'u Mahmûd'un torunu şeklinde göstermiştir.

Şimdi artık mevcut olmayan Erzen Hatun kümbetinin kitâbesindeki tarih, A. Şerif'in okuduğuna göre[111] 707'dir. A. Gabriel kitâbeyi neşretmemekle beraber, kitâbedeki tarihin 799 (1396-97) olduğunu söylüyor[112]. Aynı türbedeki ikinci kitâbe de bu meselede bize yardımcı olmuyor.

Ak Koyunlu hânedanından Bayındır (Bayındur) Beg'in türbesi Ahlat'ın en güzel âbidelerinden biridir[113]. Ancak Bayındır Beg her iki müellifin de ifade ettikleri gibi Uzun Hasan Beyin torunu Rüstem Beg'in oğlu değildir. Bayındır Beg (ismi, burada türbe dolayısı ile bugünkü söyleniş şekli ile kullandım) Kara Yülük Osman Beg'in oğullarından ve Uzun Hasan Beg'in amcalarından Murad Beg oğlu Rüstem'in oğludur. Bayındır Bey Sultan Yakub Bey'e isyan ettiği için 886 (1481) da yenilip hayatına son verilmiştir[114]. Bayındır Beg 1480 yılında Memlük kumandanı Yaş Bek'e karşı Urfa dolaylarında kazanılan zafer de büyük bir payı olan muktedir bir kumandan idi. Bu Memlük başkumandanı Yaş Bek ise çok yanlış olarak Tebriz'e giden bir elçinin adı sanılmıştır[115].

Osmanlı devrinde meydana getirilen eserlerin başında Kanunî devrinde göl kıyısında inşa edilmiş olan hisar gelir. Şah Tahmasb'ın asıl Ahlat kalesini yerle bir ettiği için bu hisarın yapıldığı yukarıda kayd edilmişti. II. Selim devrinde de (976=1568) hisarın bir dış kale ile çevrildiği görülür. Hisarın yanında İskender Paşa câmii olup bu câmi 972 (1564), minaresi de 978 (1570) tarihini taşıyor. Bu câminin yanında bir de hamam inşa edilmişti. Kadı câmii de dış

[108] Hâfız Hüseyin-i Kerbelaî Tebrizî, *Ravzâtü'l-cinân*, yayınlayan Cafer Sultan el-Korraî, Tahran, 1965, s. 339, 567.

[109] A. Şerif, s. 67-68; A. Gabriel, s. 246, 248.

[110] A. Gabriel, s. 347, nr. 134.

[111] s. 91.

[112] s. 249.

[113] A. Şerif, s. 77-78; A. Gabriel, s. 245-246, 248-350.

[114] Gaffârî, Cihân ârâ, Tahran, 1343, s. 284.

[115] O. Turan, aynı eser, s. 122, 127, 211, 217.

kale kısmında bulunmakta ve 992 (1584) tarihini taşımaktadır[116]. Osmanlı devrinde yapılan bu inşaatta yıkılmış olan eski kalenin taşları ile bazı pek harab veya yıkık kümbet ve mezar taşları kullanılmıştır; şehrin en parlak devri olan Ahlatşahlar zamanına ait içtimâî bir eserin bize ulaşmamasının sebebleri yukarıda sayılmıştı. Bu gibi eserler ile ilgili bir kitâbenin de gelmemesine hayret etmemelidir. Bu bakımdan Ahlat, İran şehirlerinden bir çoğu ile aynı kaderi paylaşmıştır.

B. AHLATŞAHLAR

Bu hânedânın ilki ve asıl Ahlatşahlar hânedanın kurucusu Sökmen el-Kutbî'dir. Kaşgarlı Sökmen'in yiğitlere ve bahadırlara verilen bir unvan olduğunu söylüyor ve bu unvanı sök-(sökmek, yarmak, yırtmak) fiili ile ilgili buluyor[117]. Buna göre Sökmen sök-fiilinden -men eki ile yapılmış bir isim gibi görünüyor. Bu ismin Karahanlılar'da şahıs ad olarak kullanıldığını bildiğimiz gibi, Artuk Beg'in oğullarından biri de aynı adı taşıyordu. Bu ad, Arapça bazı kaynaklarda Sokmân şeklinde görülüyor ki bu, Sökmen'in Arab teleffuzunda aldığı şekil olmalıdır.

Sökmen, Âzerbaycan meliki (kıral) Selçuklu hânedânından Çağrı Beg oğlu Yakutî oğlu Kutbeddîn İsmail İl Arslan'ın Türk asıllı memlük emîrlerinden biri idi. Sökmen'in "el-Ḳuṭbî" nisbesini taşıması buradan geliyor. Sökmen, Kutbeddîn İsmail İl Arslan'ın saltanat mücâdelelerine karışarak 488 (1095) de hayatını kaybetmesi üzerine oğlu Mevdûd'a bağlanmıştır. Fakat Mevdûd da 496 (1102) yılında beklenmedik bir zamanda öldü. Onun ölümü ile de Âzerbaycan meliklerinin soyu kesildi. Bunun üzerine Sökmen el-Kutbî, Kızıl Arslan, Yağı Sıyan oğlu Muhammed gibi Âzerbaycan meliklerinin diğer emirleri ile birlikte Muhammed Tapar'ın hizmetine girdi. Bu esnada Tapar ile Berk Yaruk arasındaki saltanat mücâdeleleri hâla bütün şiddeti ile devam ediyordu. Bereket versin ertesi yıl (497=1104) barış yapıldı ve on iki yıl süren imparatorluğu zayıf düşüren ve içtimaî düzeni sarsan uzun mücâdele sona ermiş oldu. Aynı yılda Tapar Musul emîri âsi Çökürmüş'ü tedip etmek için şehri kuşattığında yanındaki emîrler arasında Sökmen el-Kutbî'nin de bulunduğunu biliyoruz. Onun 501 (1107-1108) de Arab hükümdarı Sadaka b. Mezyed'in tenkil edilmesine katılmış olması da pek muhtemeldir. Ertesi yıl (502=1108-1109) Musul'un diğer serkeş bir emîr olan Çavlı'nın elinden alınmasına Sökmen'in de katıldığı görülüyor.

[116] A. Şerif, s. 92-96; M. Gabriel, s. 250-251, 346.

[117] Divânu lügât, it-Türk, yayınlayan K. Rifat, İstanbul, 1333, I, s. 370, tercüme B. Atalay, TDK, İstanbul, 1939, I, s. 444.

1. Sökmen el-Kutbî (493-505=1099-1111).

Âzerbaycan meliklerinin nerelere hâkim oldukları iyice bilinemiyor. Bununla beraber onların Tebriz, Merend, Mâkü, Hoy'dan başka diğer bazı şehirleri de idareleri altında bulundurdukları söylenebilir. Mahallî bir kaynaktan faydalandığı anlaşılan Ebu'l-Fidâ'ya (ölümü: 1331) göre Mervân oğulları'nın zulmünden bıkmış usanmış olan Ahlat halkı adâlet ve dirayetini duydukları Sökmen'i 493 (1099-1100) yılında çağırıp şehri ona teslim etmişlerdir[118]. Adı geçen müellif Ahlatşahlar devletinin bu tarihte kurulmuş olduğunu yazıyor[119]. Ancak Âzerbaycan meliki Selçuklu Mevdûd henüz hayatta olduğuna göre Sökmen'in şehri onun adına idare ettiğinde şüphe yoktur. Diğer taraftan İbnü'l-Ezrak'a göre ise Alp Arslan, Malazgird savaşından sonra Ahlat ve Malazgird'e vâliler tayin ettiğinden buralar Mervân oğulları'nın elinden çıkmış ve Selçuklu sultanları müellifin zamanına (570=1175) kadar mezkûr şehirleri emîrlerine dirlik şeklinde veregelmişlerdir[120]. Bununla beraber Mervanlılar bir fırsattan faydalanıp şehri ele geçirmiş olabilirler. Melikşah'ın ölümünden (1092) sonra başlayan saltanat mücadeleleri bu gibi hareketler için en müsaid bir zemin teşkiletmişti.

Sökmen, yukarıda kayd edildiği gibi, diğer bazı kapı yoldaşları ile birlikte Selçuklu Muhammed Tapar'a güzel hizmetlerde bulundu. Bu sebeble 505 (1111) yılında onu Tebriz ve Diyâr Bekir bölgesindeki bazı yerlerin (Ahlat, Meyyâfârikîn ve diğer ikinci derecede bazı şehirlerin) hâkimi olarak görmemiz[121] bu sadâkatının mükâfatıdır. Ancak İbnü'l-Ezrak'ın bir kaydına[122] dayanılarak Musul emîri Çökürmüş ile birlikte Urfa'nın güneyindeki Belih çayı kıyısında Haçlılar'a karşı parlak bir zafer kazanan (9 Şaban 497=7 Mayıs 1104) Sökmen'in, Sökmen el-Kutbî olduğu iddiası[123] asla kabul edilemez. Çünkü diğer bütün muteber Müslim ve Gayr-i Müslim kaynaklarda zaferi kazananın Hısn Keyfa hâkimi Artuklu Sökmen olduğu açıkça ifade edilir. Fazla olarak verdiği habere inanılan İbnü'l-Ezrak eserinin başka bir yerinde Haçlılar'ı yenenin Artuklu Sökmen olduğunu açıkça bildirir[124].

Sökmen el-Kutbî'nin 502 (1109) yılında Meyyâfârikîn (Silvan)'i uzun bir muhasaradan sonra eline geçirdiğine dâir İbnü'l-Ezrak'ın sözleri diğer müelliflerce de teyid edilir[125]. Sökmen Meyyâfârikin'in idaresini memlükü Gız (Kız)

[118] el-Muhtasar fî târih'il-beşer, İstanbul, 1286, II, s. 223. Niğdeli Kadı Ahmed'de Sökmen'in şehri 495 (1101-1102) yılında zorla aldığı bildirilir.

[119] Gösterilen yer.

[120] Târih Meyyâfârikîn, basılmış kısım, yayınlayan Avad, Kahire, 1959, s. 190.

[121] İbnül-Esîr, el-Kâmil, X, s. 205.

[122] Aynı eser, basılmış kısım, s. 274.

[123] O. Turan, Doğu Anadolu Türk devletleri, İstanbul, 1973, s. 87.

[124] Basılmış kısım, s. 271.

[125] İbnü'l-Kalânisi, Zeyl târih Dimaşk, yayınlayan H. F. Amedroz, Beyrut, 1907, s. 164; İbnü'l-Esîr, X, s. 199.

Oğlu'nun idaresine bıraktı. 505 (1111) yılında Haçlı ucundan Bağdad'a gelen Müslümanlar'ın yardım ricaları ve hatta feryadları üzerine Muhammed Tapar, Altun Tigin oğlu Mevdûd kumandasında kalabalık bir orduyu Haçlılar üzerine gönderdi. Bu orduda Sökmen el-Kutbî, Meraga hâkimi Ahmedil, Porsuk'un oğulları İl Begi ve Zengi gibi büyük emirler de bulunuyorlardı. Fakat bu ordu Urfa şöyle dursun kırkbeş gün kuşattığı Tell Bâşir kalesini (Anteb yöresinde) bile alamadı. Haleb'e gelindiğinde Sökmen el-Kutbî hastalandı. Hastalığının ağırlaşması üzerine askerleri ile birlikte ordudan ayrıldı; fakat Fırat kıyısındaki Bâlis şehrinde hayata veda etti (505=1111 muhtemel olarak Rebiyülevvel=Eylül-Ekim). Onun ölüm tarihinde (yani bunun 505 yılında olduğunda) tereddüd etmeye hiç bir sebeb yoktur[126]. Sökmen'in tabutu memleketine götürülürken Artuklu İl Gâzi gaza ve cihâd esnasında vefat eden bu emîrin ve askerlerinin mallarını almak için yollarını kesmekte tereddüd göstermedi. Fakat Sökmen'in askerleri beylerinin tabutunu ortalarına aldıktan sonra Artuklular'ı bozguna uğrattıkları gibi, üstelik epeyce de ganimet ele geçirdiler[127]. İl Gâzi'nin asla mazur görülmeyecek bu hareketi Sökmen ile aralarının iyi olmamasından ileri gelmişti. Sökmen'in tabutu ilk önce Meyyâfârikîn'e, sonra da Ahlat'a götürülüp orada defnedildi. Sökmen'in Tebriz, Ahlat, Erciş, Zâtül-Cevz (Âdilcevaz), Meyyâfârikîn, Malazgird, Muş, Van, Bargiri ve Vestan şehirlerini idare ettiği biliniyor. Onun Ahlat ile Tebriz arasındaki diğer bazı şehir ve kalelere de sahip olması muhtemeldir.

Meraga hâkimi Ahmedîl, Muhammed Tapar'ın Sökmen'in sahip olduğu yerleri kendisine vereceği ümidine kapılarak ölümüne pek sevindi ise de bu ümidi tahakkuk etmediği gibi, çok geçmeden de Bâtinîler'in hançerlerinin kurbanı oldu. Hoy'un batısında ve ona bir konak mesafedeki Sökmen Âbâd şehrinin bu Sökmen mi yoksa torunu II. Sökmen tarafından mı kurulduğu kesin olarak bilinemiyor. Sökmen el-Kutbî'yi "hükümdar" olarak vasıflandırmak[128] şüphesiz ki doğru değildir. O kaynaklarda sadece "emîr" olarak anılır, yani Sökmen'in çağdaşı olan diğer Selçuklu emîrlerinden hiç bir farkı yoktur ve hükümdarlık alâmetlerinden hiç birine (tabiî Ahlat Şah unvanına da) sahip değildir; esasen olamazdı da. Çünkü Selçuklu devleti kudretini muhafaza ediyordu. "şah" ve "melik" gibi unvanları da ancak hânedan azası olanlar taşıyabilirlerdi. Sökmen'in İnanç Hâtun unvanlı karısı Ahlatşahlar tarihinde mühim bir rol oynamıştır. Bu ihtiraslı kadın Ürkmez (? metin:ارکان) adlı birinin kızı idi. Sökmen'in askerlerinin Türkmenler'den müteşekkil olduğuna dâir

[126] Bk . O. Turan, aynı eser, s. 89.

[127] İbnü'l-Kalânisî, s. 174-176; İbnü'l-Esîr, X, s. 205-206. Niğdeli Kadı Ahmed'in eski bir takvimden yaptığı aktarma haberlerden birinde İl Gazi'nin Ahlat'ı kuşattığı bildirilir. İbnü'l-Ezrak başta olmak üzere tanınmış hiç bir kaynakta böyle bir haberden söz edilmez.

[128] O. Turan, s. 90.

ileri sürülen görüşü[129] de tasdik etmek mümkün değildir. Çünkü kaynaklarda bu hususta bilgi bulunmadığı gibi, böyle bir hükme esas olabilecek deliller de yoktur. Onun, oğul ve torununun askerleri kendisi gibi Memlük asıllı idiler. Nitekim Sökmenli hânedânına, aşağıda görüleceği üzere, bu hânedânın kendi yetiştirdiği Memlük asıllı emîrler halef olmuşlardır.

2. İbrahim (505-521 = 1111-1127).

Sökmen'in yerini oğullarından Zahireddîn İbrahim aldı ve 520 (1126) veya 521 (1127) yılındaki ölümüne kadar babasının mevkiinde kaldı. Fakat İbrahim zayıf bir şahsiyet idi. Öyleki ülkeyi ihtiraslı, fakat pek dirayetli görünmeyen anası İnanç Hatun idare ediyordu. Bunun neticesinde Tebriz ile Âzerbaycan meliklerine aid diğer bir çok yerler Muhammed Tapar tarafından karısı Gevher Hatun'a verildi. Âzerbaycan meliki Kutbeddin İsmâil'in kızı olan Gevher Hatun da bu yerleri idare etmek için teşkilat kurdu; bu teşkilatın başına bir vezir getirdi. Bundan başka Tapar Meyyafârikîn'i de Musul da oturan oğlu Mes'ud'un dirliklerine dahil etti. Mes'ud'un atabegi Cuyûş Beg Sultanın emri üzerine bu şehrin vâliliğine İl Düzen Beg (?) adlı birini gönderdi. Fakat bu dirayetli bir vâli olmadığından Meyyâfârikîn harab bir duruma düştüğü gibi, pek çok yöreleri de komşu Artuklu, Dimlaçlı ve ya Toğan Arslanlu (Bidlîs-Erzen), Yınallı (Âmid = Diyarbakır) beylerinin ellerine geçti. Meyyâfârikîn sonra (515 = 1121) Tapar'ın oğlu Sultan Mahmud tarafından Artuklu İl Gâzi'ye verildi[130]. İbnü'l-Ezrak şehrin 512 yılında (1118) ikta edildiğini yazar ise de[131] İl Gâzi'nin Tapar'a itaatsızlık göstermeyi sürdürmesi yüzünden İbnü'-l Esîr'in verdiği tarih daha doğru olmalıdır.

3. Ahmed (521 = 1127).

Müverrih el-ᶜAzîmî 518 (1124-1125) yılında Sökmen el-Kutbi'nin oğlu Dâvud'un Toğan Arslan'ı yendikten sonra Bidlis'i kuşattığını bildirir[132]. Ancak Sökmen el Kutbî'nin Dâvud adlı bir oğlu olduğu diğer kaynaklarca teyid edilmediği gibi, Hısn Keyfa hâkimi Sökmen oğlu Dâvud'un da aynı yılda hayatta olduğunu biliyoruz. Bu sebeble el-Azîmî'nin Ahmed yerine yanlışlıkla Dâvud adını yazması pek muhtemeldir. Aynı müellif, yine orada, İbrâhim'in 520 (1126) yılında vefat ettiğini ve yerine kardeşi Yakub'un geçtiğini yazar. Mahallî bir kaynağa dayanan Ebû'l-Fidâ ise İbrahim'in 521 (1127) yılında öldüğünü ve kardeşi Ahmed'in ona halef olduğunu bildirir[133]. Sökmen'in Ahmed adında bir oğlu olduğu İbnü'l-Ezrak tarafından teyid ediliyor. Ahmed'in kızı Zeyneb Hâtun Artuklular'dan Necmeddin Alpı'nın karısı olup Ahlatşah II. Sökmen'i ziyaret için gittiği Ahlat'dan dönerken 561 (1166) yılında ölmüştü[134]. Ahmed on

[129] İbnü'l-Esîr, X, s. 252.
[130] British Museum, Or. 5803, 169ᵃ.
[132] La Chronique abrégée d'al-ᶜAzîmî, yayınlayan Cl. Cahen, J.A., Juillet-Septembre, 1938, s. 394.
[133] II, s. 237.
[134] İbnü'l-Ezrak, 202ᵇ.

ay emîrlik mevkiinde bulunduktan sonra ölmüş ve yerine altı yaşındaki yeğeni ve İbrahim'in oğlu Sökmen geçirilmiştir.

4. Sökmen (522-581=1128-1185).

Ahlatşahlar ülkesini II. Sökmen'in babaannesi idare ediyordu. Ebû'l Fidâ'nın kaynağına göre İnanç Hatun memlekete müstakil olarak hâkim olmak için çocuk yaştaki torununu da öldürmek istemiş, fakat bunun farkına varan devlet büyükleri 528 (133-1134) de ihtirası sonsuz olan bu kadını boğarak tehlikeyi önlemişlerdir[135]. Aynı yılda İran Selçukluları tahtına ikinci defa olarak Mes'ud çıkmıştı. Sultan Mes'ud 529 (1135) da Halîfe el-Müsterşid'i yenip Meraga'ya geldikten sonra Ahlatşah'ın ülkesine yürüdü. Bu husus İnanç Hatun'un öldürülmesi ile ilgili olabilir. Fakat Mes'ud'un el-Müsterşid ile girişeceği savaşa Sökmen'in gelmemesinin bu seferin yapılmasında âmil olmsı çok daha muhtemeldir. Sökmen, Sultanın üzerine yürüdüğünü haber alınca kaçmış, Mes'ud da ülkesini istila etmiştir. Sonra Ahlatşah değerli armağanlar ile Mesûd'un katına gelip onun gönlünü almıştır[136]. Fakat Sultan Mes'ud Sökmen'in sadâkatından emin olmamış bulunmalı ki 531 yılında (1137) Fars vâlisi Mengü Bars ile yaptığı Gürşenbe savaşından sonra katına gelen kardeşi Selçuk'a Sökmen ve Toğan Arslan'ın ülkelerini ikta etmiş ve Tebriz vâlisi Gız Oğlu es-Silâhî'yi de onun atabeyliğine getirmiştir. İmâdeddin İsfahanî'ye göre Selçuk ikta bölgesine gidip o ülkeleri tamamiyle eline geçirmiş, halkına zulüm ve işkence ederek müsaderelerde bulunmuş, yakıp yıkmış, çok esir almıştır[137]. Ancak Melik Selçuk (ona Selçük de deniliyor) gerek yaptığı bu fena işlerden, gerek pek dirayetsiz bir insan olduğundan Doğu Anadolu'da tutunamadı; Toğan Arslan'ın oğlu Bidlis ve Erzen emîri Hüsâmüd-devle Kurtı'ya yenilerek bu ülkeden uzaklaştı[138]. İbnü'l- Ezrak Selçuk Şah'ın Ahlat'ı bir müddet kuşattıktan sonra muhasarayı kaldırdığını yazarak bu hâdiseden kısaca bahseder[139].

Doğu Anadolu beylikleri büyük bir dış tehlikeyi böylece atlatmış oldular. Gerçekten onların varlıklarını tehdid eden tehlikeler içden yani kendi aralarından çıkmamış, daima dışardan, büyük devletlerden gelmiştir. Nitekim Musul-Halcb hâkimi Atabeg Ak Sungur oğlu İmâdeddin Zengi daha 520 (1126) de Bahmurd'u almış, 528 (1133-1134) yılında da Artuklular arasındaki ihtilaftan faydalanarak Âmid'i (Diyarbakır) kuşatmış ve es-Sâur, el-Bâri'yye ve Cebelcûr, Zü'l-Karneyn, Tanze şehir ve kalelerini feth etmiştir[140]. Aynı müellif Ata-

[135] II, s. 257.

[136] Bundarî, *Zubdetün-nusra, yayınlayan* M. TH. Houstma, Leyden, 1889, s. 179, tercüme K. Burslan, TTK, İstanbul, 1943, s. 166.

[137] Aynı eser, s. 185, tercüme s. 170-171.

[138] al-ᶜAzîmî, s. 416.

[139] 175ᵇ. Niğdeli Kadı Ahmed'in yaptığı aktarmalardan birinde de Selçuk Şah'ın Âmid'i (Diyarbakır) kuşattıktan sonra İran'a döndüğü (532=1137-1138) haber veriliyor. Buradaki Âmid'in Ahlat olması pek muhtemeldir.

[140] İbnü'l-Adîm, *Zubdetu haleb,* yayınlayan S. ed-Dehhân, Dimaşk, 1954, II, s. 253-254.

beg'in Ahlatşah Sökmen'in kızı ile gösterilen yılda evlendiğini yazıyor[141]. Usâme b. Munkiz'in anlattığına göre Atabeg İmâdeddin Zengi Ahlatşah Sökmen'in kızını istemiş ise de İnanç Hâtun onu Bidlis-Erzen hâkimi Husâmü'd-devle b. Dimlâç'a vermeyi tercih etmişti. Buna çok kızan Zengi başka bir yoldan Ahlat'a gelmiş ve kaleye girip evlenme işini halletmişti. Bundan başka Atabeg Bidlîs üzerine de asker gönderip Hüsamüddevle b. Dimlaçı onbin altın vermeye mecbur bırakmıştı[142]. Zengi'nin Ahlat Şah'ın kızı ile evlenmekten gayesi, çok defa yaptığı gibi, burayı hâkimiyeti altına almak için zemin hazırlamaktı. İnanç Hatun'un zayıf idaresi onda böyle bir ihtiras yaratmıştı. Bizzat bu sefere katılmış olan Usâme'nin ifadesine göre sefer'in İnanç Hatun'un sağlığında yapılmış olduğu anlaşılıyor. Fakat onun Bidlîs hâkimini Hüsâmü'd-devle b. Dilmâc olarak vasıflandırması doğru olamaz[143]. Zengi'nin bu zevcesi Sökmeniyye Hâtun şeklinde anılmış ve Musul'da Selçuklu şehzâdesi Ferruhşah'ın terbiyesi ile meşgul olmuştur. 537 (1142-1143) veya 538 (1143-1144) yılında Zengi'nin Kızıl Arslanlı beyliğinin ülkesi olan Siird bölgesini istila edip Hizân, el-Ma'den, Eyrûh (?) ve Fatlîs ile diğer bazı yerleri Kızıl Arslan'ın oğlu Yakub'un elinden aldığı görülüyor[144]Aynı müellif Zengi'nin daha önce (herhalde 528 de) Tanze, Hâni, İs'ird (Siird) ve Cebelcûr'u zaptettiğini söyleyerek İbnü'l-Adîm'i doğrular[145]. İbnü'l-Esir ise bu seferin 538 (1143-1144) yılında vukubulduğunu yazıyor ve İs'ird, Tanze, Bânisîye, Hısn Zu'l-karneyn'in de bu seferde alındığını kayd ediyor[146]. Bu fetih üzerine Siird bölgesinde kurulmuş olan Kızıl Arslanlı beyliği ortadan kalkmıştır. Diğer müellifler[147] Zengi'nin Ahlat seferinden söz etmezler. Üsâme de âdeti üzere tafsilat vermiyor. Şimdiki durumda, az yukarıda da işaret edildiği gibi, Ahlat seferinin 528 yılında veya ondan bir [illegible] önce, İnanç Hâtun henüz sağ iken yapıldığını kabul etmek mecburiyeti vardır.

Ahlatşah II. Sökmen'in uzun hükümdarlık zamanı Ahlatşahlar devleti tarihinin, şüphesiz, en parlak devrini teşkil eder. Gürcüler ile yapılan birkaç savaş istisna edilir ise Van gölü çevresi halkı Sökmen'in (II.) takriben elli yedi yıllık idaresi altında mes'ud bir hayat geçirdi. Sökmen 533 (1138-1139) yılında âsi ruhlu ve savaşçı Sasunlular tarafından her nasılsa tutsak alınmak talihsizliğine uğradı ise de Artuklu hükümdarı Mardin ve Meyyâfârikîn hâkimi Hüsâmeddîn Temür Taş'ın teşebbüsü ile hürriyeti iade edildi[148]. Fakat Sökmen çok sonraları Sasunlular'ın (Senâsîne) kalelerini üç yıl kuşatarak eline

[141] gösterilen yer.

[142] *Kitâbu'l-i*ᶜitibâr, yayınlayan K. Hitti, Princeton, 1930, s. 89.

[143] Gösterilen yer.

[144] İbnü'l-Ezrak, 178ᵃ.

[145] Gösterilen yer.

[146] Et-Târihü'l-bâhir fî devleti 'l-Atabekiyye, yayınlayan A.A. Tuleymat, Kahire, 1963, s. 66; ondan naklen Ebû Şâme, Kitâbu'r-ravzateyn, yayınlayan, M. Hilmi-M. Ahmed, I, s. 93; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1953, I, s. 92.

[147] El-Azîmî; İbnü'l-Ezrak; İbnü'l-Esîr.

[148] İbnü'l-Ezrak, 175ᵇ.

geçirip (10 Muharrem 570 = 11 Ağustos 1174) bu topluluğu ağır bir şekilde cezalandırdı. Hatta Ahlatlı ᶜAmmâr oğlu Es'ad hâtıratında Sökmen'in onları bir daha kendilerini toparlayıp zarar vermeyecek duruma getirdiğini anlatmıştır[149]. Zengi'nin ölümü üzerine (541 = 1146) Ahlatşah, Zengi tarafından Kızıl Arslan oğlu Yakub'dan alınmış bütün yerleri eline geçirdi[150]. Böylece II. Sökmen oldukça dirayetli bir şahsiyet olduğunu bu başarısı ile göstermiş oldu. Yine Atabeg'in zaptettiği diğer bir çok yerler de Artuklular tarafından geri alındı. Bir yıl önce, 540 (1145-1146) yılında Artuklu hükümdarı Temür Taş'ın oğlu Necmeddîn Alp'ı Ahmed'in kızı ve II. Sökmen'in ana bir kız kardeşi ile evlendi ve bu izdivaçdan Alpı'nın oğlu ve halefi Kutbeddîn II. İl Gâzi doğdu. Esasen II. Sökmen ile Temür Taş, Erzurum-Bayburd hükümdarı II. Saltuk'ın damadı olduklarından birbirleri ile bacanak idiler. Bu sebeple Sökmen, Alpı'nın dayısı değil[151] teyzesinin kocası yani eniştesidir.

Hâni sahibi Şâruh, Siird bölgesi hâkimi Kızıl Aslan oğlu Yakub'un ve Mervânlılar'dan Hattâh sahibi Şemsüd-devle İsâ (b. Ahmed b. Nizâmeddin b. Mervân)'nın sahneden çekilmelerinden sonra Doğu Anadolu'nun siyasî tablosu şöyle idi: Mardin, Meyyâfârikîn (Silvan), Harput (Hartbert = Hısn Ziyâd), Cebelcûr (Bingöl) bölgeleri Artuklular, Âmid (Diyarbakır) ve bazı yakın yöreleri Yınallılar, Bidlis-Erzen bölgesi Dımlaç oğulları, Ahlat, Muş, Tatvan, Malazgird, Zâtül-Cevz (Âdilcevaz), Erciş, Van, Bargiri, Vestan, Tuğtâb, Sökmen âbâd (Ovası) Ahlatşahlar, Erzurum ve Bayburd yöreleri Saltuklular, Erzincan, Kemah, Şebin Kara Hisar ve Divriği yöreleri de Mengücüklüler tarafından idare ediliyordu. Bu beylikler komşu büyük devletlerin kuvvetli ve zayıf oluşlarına göre davranıp bazen hafif bir şekilde onlara tâbi olmuşlar, bazan müstakil olarak hayat sürmüşlerdir. Birbirleri ile ise hiç de mühim ve ilgi çekici sayılmayacak bir iki hadise dışında çok iyi geçinmişler ve aralarında dünürlük kurmuşlardır. Bunun en kesin delili altı beylikten hepsinin de hayatlarına komşu büyük devletler tarafından son verilmiş olmasıdır.

II. Sökmen devrinin en mühim hâdiseleri Gürcü savaşlarıdır. Ancak bunlara geçmeden öne Sökmen'in İl Deniz'in atabeyliğini tanımadığından kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Filhakika Errân valisi İl Deniz 556 (1160) yılında Tuğrul oğlu Arslan'ı Selçuklu tahtına oturtmuş ve kendisi de Atabeg sıfatı ile devletin idaresini eline almıştı. Fakat Merağa hâkimi Ak Sunkur oğlu Arslan Apa ile Sökmen, İl Deniz'e karşı bir ittifk cephesi kurdular. Bunun üzerine İl Deniz, Arslan Apa'ya karşı oğlu Cihân Pehlivan'ı gönderdi (556 = 1160-1161). Arslan Apa Sökmen'den yardıma gelmesini istedi. Sökmen ona sayısı çok as-

[149] Bu hâtırat kayıptır. Yalnız Halebli müverrih İbnü'l-Adîm bu hatırâttan bazı nakiller yapmıştır: Bugyetü't-taleb, yayınlayan A. Sevim, Ankara, 1976, s. 298-299, Türkçe tercüme 1982, s. 185-186.

[150] İbnü'l-Ezrak, 180ᵇ.

[151] O. Turan, aynı eser, s. 93.

ker gönderdi; uçda bulunduğu için ülkeyi terk edemeyeceğini bildirerek özür diledi. Arslan Apa Ahlatşah askerinin de yardımı ile Cihân Pehlivan'ı fena halde mağlup etti; öyle ki askerinin çoğu tutsak alındı; kendisi de bir kısım askeri ile perişan bir halde Hemedan'a döndü[152]. Arslan Apa'ya Selçuklu sultanı Arslan'ın hükümdarlığı ancak 563 (1168) yılında kabul ettirilebildi. Sökmen'e gelince, onun da çok daha önce aynı şeyi yaptığında şüphe yoktur.

Gürcü kıralı Giorgi, 549 (1154) yılında Saltuklu hükümdarı İzzeddin Saltuk'u ağır bir yenilgiye uğrattıktan sonra 556 (1161) yılında da Ani şehrini eline geçirdi. Saltuk ve damadı II. Sökmen buna seyirci kalmak istemediler ve birlikte Giorgi'nin üzerine yürümeye karar verdiler. Bunda kuvvetli bir şahsiyeti olan Sökmen'in karısı ve Saltuk'un kızı Şah Bânûvân'ın mühim bir rol oynadığı anlaşılıyor. Kars ve Sürmari (sonra Sürmeli Çukur) hâkimleri ile Dimlac oğlu Bidlis-Erzen emiri Fahrüddevle Devlet Şah'dan başka Sökmen'in enişte si Artuklu Necmeddin Alpı da ittifaka dahil edildi. Alpı onlara katılmak üzere Mardin'den yola çıkmıştı. Fakat beyler Artuklu hükümdarını beklemeden Ani'yi kuşattılar (556 Şaban = Ağustos 1162). Bunu haber alan Gürcü kıralı Giorgi şehri kurtarmaya koştu. Savaş başlayacağı sırada İzzeddin Saltuk, Gürcü kıralı ve oğulları ile savaşmayacağına dâir evvelce tutsak iken and içtiğini bahane edip eşine rastgelinmeyen bir hareketle dindaş, kavimdaş ve uruğdaşlarından uzaklaşmış ve bu, Türkler'in Ani önünde ağır bir mağlubiyete uğramalarına sebep olmuştur. Öyleki Gürcüler zengin bir ganimetten başka pek çok Türk öldürmüşler ve dokuz bin tutsak almışlardı. Ahlatşah Sökmen ancak dörtyüz atlı ile ülkesine geri gelebilmiş, hâtunu, Saltuk'un kızı Şah Bânûvân'ın ana bir kardeşi Bedreddin de düşmanın eline düşmüştü. Mağlubiyeti Malazgird'e geldiği sırada öğrenen Artuklu Necmeddin Alpı hısım ve müttefikini beklemeksizin geldiği yere sür'atle döndü[153].

Atabeg İl Deniz her halde Selçuklu hükümdarı Arslan'ın mevkiini sağlamlaştırmak için muhâlifleri ile uğraştığından Ani savaşında bir rolü olmamıştı. Gürcü kıralı kazandığı bu mühim zaferden de cesâret alarak Duvin (Duveyn) şehrini alıp yıkdığı gibi, Gence bölgesine de yağma ve tahrip akınları düzenledi. Hatta Errân'a gelen İl Deniz'den Gence ve Beylekan şehirleri için vergi verilmesini istedi. İl Deniz kırala Tiflis'i almadıkça geri dönmeyeceği cevabını verdi. Errân'da Arslan Şah'ın nezdinde pek çok emîr toplanmıştı ki, bunlar arasında II. Sökmen de bulunuyor ve Sultan türkçe "ici" (ağabeg; burada "muhterem büyük" manasında) diyerek Ahlatşah'a çok iltifat ediyordu. Luk-

[152] İbnu'l-Esîr, XI, s. 120.

[153] İbnü'l-Ezrak, 191[b]-192[a]; İbnü'l-Esir, el-Kâmil, XI, s. 124-126: Papaz Grigor'un zeyli, Mateos, *Vekâyinâme*, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, TTK, Ankara, 1962. s. 329-330; M. Brosset, Histoire de la Géorgie, Pétersbourg, 1848. I, s. 390-391; Anili Samuel, Collections d'historiens Armeniens, Fransızca tercüme M. Brosset, Pétersbourg, 1876, II, s. 465-466.

ri kalesi civarında yapılan muharebede Gürcüler yenildiler ve bütün ağırlıklarını bırakıp kaçtılar (Şaban 558=Temmuz 1163). Zaferden sonra Gürcü ülkesine akınlar yapılarak ganimet ve tutsak elde edildi[154]. Ertesi yıl Ahlatşah'a bağlı bulunan Sürmari hâkimi İbrahim Beg, kuvvetinin azlığına rağmen Gürcüler'e karşı mühim bir zafer kazanmaya muvaffak oldu. Sökmen'in oğlu olmadığı için yeğeni (kız kardeşinin çocuğu) ve Artuklu Necmeddin Alpı'nın oğlu İl Gâzi'yi sarayında büyütüyor ve ona veliahdı ve vârisi gözü ile bakıyordu. 560 (1164-1165) yılında İl Gâzi, Hısn Keyfa hâkimi ve Artuklu hânedanının büyük reisi Fahreddin Kara Arslan'ın kızı ile evlendirildi. 570 (=1174-1175) yılında Gürcüler'in Ani şehrini alıp ülkelerine dahil etmeleri üzerine iki taraf arasında yeniden harp çıktı. Selçuklu ordusu 571 başlarında (1175 Temmuz-Ağustos) Nahçivan'da toplandı. Türkmenler öncü kuvvetini teşkil ettiler. Fakat bunların Beg dili Türkmenleri olduğunun ifade edilmesine[155] kaynaktaki kelime asla uygun düşmemektedir[156]. Türk ordusu Lôri ve Domanis ovalarını geçip Akşehir'e geldi. Gürcüler karşı çıkmaya cesâret edemediklerinden bu yöre yağmalandı, yakıldı ve yıkıldı; pek çok ganimet ve tutsak alındı. Sökmen ve askerleri ganimet ve tutsaklar ile Ahlat'a döndüler (Rebiyülevvel 571=Eylül 1175). Bu münasebetle şehir donandı ve görülmemiş şenlikler yapıldı[157].

Aynı yılda İl Deniz öldü ve yerine oğlu Nusreted-din Muhammed Cihân Pehlivan atabeg oldu. Cihân Pehlivan'ın dirâyeti sayesinde siyasî istikrar devam etti. Fakat Zengiler devleti hükümdarı Nûreddin Mahmud'un yerini alan kumandanlarından Selahaddin Eyyûbi efendisinin aksine küçük İslâm devletlerini ortadan kaldırmak siyasetini güdüyordu. Bu maksadla 578 (1182) yılında Musul'u kuşattı. Musul hükümdarı Zengiler'den İzzeddin Mes'ud, Ahlatşah Sökmen ile Atabeg Cihân Pehlivan'dan yardım istedi. Musul'da hutbe Selçuklu hükümdarları adına okunuyordu. Bu sebeple Cîhân Pehlivan'ın Eyyûbî hükümdarının bu hareketine karşı kayıtsız kalması beklenmezdi. Nitekim Selahaddin Musul'u kuşattığı esnada Ahlatşah Sökmen ve Cihân Pehlivan'ın ve kardeşi Kızıl Arslan'ın elçileri gelip ondan kuşatmayı kaldırmasını istediler. Fakat Selahaddin onların sözlerine ehemmiyet vermedi. Başka sebeplerden muhasarayı kaldırdı ise de bu defa yine Zengiler'e ait Sincar'ı kuşattı. Eyyûbî tehlikesinin ciddiyetini Cihan Pehlivan'dan belki çok daha iyi anlamış olan Sökmen, Musul hükümdarı İzzeddin Mes'ud ile Selahaddin'e karşı mücâdele etmek için bir ittifak vücuda getirdiler. Bununla ilgili olarak Sökmen değerli emîrlerinden Seyfeddin Bek Temür'ü elçilikle Eyyûbî hükümdarına gönderdi.

[154] İbnü'l-Ezrak, 193^{b}-194; *Ahbâru'd-devleti's-Selcukiyye*, yayınlayan M. İkbâl, Lahor, 1933, s. 156-162; İbnü'l-Esîr, XI s. 128-129; Reşîdeddin, Câmi'üt-tevârih, Zikr-i târih-i âl-i Selçuk, s. 163-165.

[155] O. Turan, aynı eser, s. 96.

[156] İbnü'l-Ezrak, 207^{b}, satır 12.

[157] İbnü'l-Ezrak, 207^{b}-208^{a}.

Bek Temür Sincâr'dan uzaklaşmasını Eyyûbî hükümdarından rica etti. Selahaddin'in bu ricasını yerine getirmemesi üzerine ona kuşatmayı kaldırmaması halinde efendisinin harp açacağını bildirdi; kendisine verilen hil'at ve hediyeleri kabul etmeyerek kızgın bir halde Selahaddin'in ordugâhından ayrıldı. Bek Temür, Ahlatşah'a ihmal ve gevşeklik gösterildiği takdirde bu meselenin vahim neticeler verebileceğini ifade etti. Bunun üzerine Ahlat'ın dışındaki ordugâhında bulunan Sökmen derhal yola çıktı. Mardin'e geldi; yanında Bidlis ve Erzen hâkimi Dimlaç oğlu Fahreddin Devlet Şah da vardı; evvelce bir ara Sökmen ile kendisine tâbi olan Devlet Şah'ın arası açılmış ise de sonra düzelmişti. Mardin hükümdarı Kutbeddin İl Gâzi ise kardeşinin oğlu olup kendi sarayında büyümüştü. Az sonra Musul hükümdarı İzzeddin Mes'ud da Mardin'de müttefikine katıldı. Bunu Haleb'den Türkmen Yıva Yaruklu askerinin gelmesi takip etti. Artuklu İl Gâzi, İzzeddin Mes'ud'un hem dayısının oğlu, hem de kayınbabası idi. Selahaddin bu esnada Harran'da bulunmakta olup askerini terhis etmişti. Onların toplandıklarını öğrenince akrabalarına askerleri ile huzuruna gelmelerini emretti. Hamâ'dan gelen Takiyeddin Ömer müttefiklere gözdağı verilmesi için harekete geçilmesini tavsiye etti; bu tavsiyeyi yerinde bulan Selahaddin Re'sü'l-ayn'e vardı. Gerçekten bu hareket müttefiklerin dağılmasına kâfi gelmiş ve Ahlatşah Eyyûbî hükümdarı ile karşılaşmayı göze alamamaştı[158], Selahaddin'in Âmid'i alması (579=1183) ve Haleb'i eline geçirmesi (aynı yılda) "melikleri" yani küçük hükümdarları daha derin bir kaygıya düşürdü. Ertesi yıl (580=1184-1185) Mardin-Meyyâfarikîn hükümdarı Kutbeddin İl Gâzi gençlik çağında iken öldü; oğulları küçük yaşta idiler. Ahlatşah yeğeninin oğullarından Nâsireddin Yavlak Arslan'ı Mardin tahtına oturtup dirayetli ve iyi niyetli bir emîr olan Nizâmeddin Alp Kuş'u ona atabeg tayin etti ve Türkler de bu gibi hallerde çok defa görüldüğü üzere, Alp Kuş'u Yavlak Arslan'ın annesi ile evlendirdi.

Selahaddin 581 (1185) yılında Musul'u yeniden kuşattı. Selahaddin'i Fırat ötesi ülkelerinin ve bilhassa Musul'un fethine en çok teşvik eden Zeyneddin Ali Kûçek'in oğlu meşhur Muzafferiddîn Gök (Kök) Böri idi. Muhasara devam ettiği esnada Ahlatşah Sökmen'in öldüğü haberi alındı (9 Rebiyülâhir=10 Temmuz 1185). Sökmen cesur ve dirayetli bir hükümdardı. Yanında müttefikleri olduğu halde Selahaddin ile savaşmadığı için onu tenkit etmeye hakkımız yoktur. Çünkü Eyyûbî hükümdarı savaş tecrübesi çok yüksek bir orduya sahip idi. Sökmen buna karşılık Doğu Anadolu'nun Gürcüler'e karşı müdafaasında en büyük rolü oynamış, onların Aras'ı geçmelerine müsaade etmemişti. Halbuki kendisinden sonra Gürcüler müteaddid defalar Ahlat'a kadar geldiler ve Eyyûbîler'den el-Evhad'ı babası el-Âdil'e yardım feryatnâmeleri yazdı-

[158] *el-Muhtarat mine'r-resâil*, yayınlayan İ. Efşâr, 2535, s. 135, 136, 137, 138, 140, 142; İmâdeddîn İsfahanî, *el-Barku'ş-Şâmî*, yayınlayan R. Şeşen, İstanbul, 1979, s. 29, 61,62 63; İbnü'l-Esîr, XI, s. 220-222.

racak derecede bunalttılar. Sökmen halka karşı pek şefkatli idi. Ermeni müverrihi Vardan bu husus la ilgili olarak onun hakkında şunları yazıyor: "*Ahlatşah* (yani Sökmen), *Saltuh* (Saltuk) la beraber memleketi barış ve adâlet içinde yaşatmaya niyet etti. *Yildegüz* (İl Deniz) de bu hayırlı fikirleri beslerdi. Bu üç hükümdar Hıristiyanlar'ı sever ve ülkelerini imâr ederlerdi. Bu sebeple onlar halkın sevgi, saygı ve minnetini kazandılar"[159].

Daha önce de kaydedildiği gibi, Ahlat bölgesi yani Van gölü çevresi onun zamanında en mamur ülkelerden biri haline gelmiş, halkı da en yüksek refah seviyesine ulaşmıştı. Vardan Sökmen'in on iki şehre sahip olduğunu söylüyor. Yalnız biz bu şehirlerden hepsinin adlarını bilemiyoruz. Hoy şehrinin batısındaki Sökmen Âbâd'ın (Sökmen Ovası da denilir) bu Sökmen tarafından kurulmuş olması çok daha muhtemeldir. Çünkü II. Sökmen'in durumu şehir kurmaya çok daha müsâiddir. Bidlis-Erzen hâkimi Dimlaç oğlu Fahrü'd-devle Devlet Şah ile Sürmâri (Sürmeli Çukur) sahibi İbrahim Sökmen'a tâbi idiler. Vardan Ahlatşah'ın ölümünden sonra ülkesinin civardaki kavimlerin zulmü altına girdiğini ve yoksulluğa düştüğünü söyleyerek[160] onun devrinde yaşanılan mutlu hayatın sona ermiş olduğunu bildirir. Sökmen'in para kestirdiği biliniyorsa da[161] onun adına yapılmış herhangi bir binaya rastgelinmemiştir. Bu husus şüphesiz Ahlat'ın geçirdiği büyük felâketler ile ilgilidir. Mahallî bir kaynağa dayanan Ebûl Fidâ Sökmen'in altmış dört yaşında öldüğünü bildirir[162]. Fakat adı geçen müellif Sökmen'in 579 yılı sonlarında vefat ettiğini yazar ise de İbnü'l-Esîr'in ve Eyyubî kaynaklarının verdikleri tarih (581) doğrudur. Sökmen'in bir kızı olduğu söyleniyor. Bu kız 608 (1211-12) veya daha sonraları yalnız başına Ahlat'da oturuyor ve geniş olmayan bir arazinin geliri ile geçiniyordu. Eyyûbî hükümdarı el-Eşref'e göre Sökmen'in kızı güneş gibi güzel bir kadındı[163].

5. Seyfeddin Bek Temür (581-589 = 1185-1193).

Sökmen'in hiç oğlu olmadığı ve hânedânından da hiç kimse bulunmadığı için eşrafın ve halkın arzusu üzerine Seyfeddin Bek Temür devletin başına geçti. Bek Temür, Sökmen'in yetiştirdiği memlük asıllı emîrlerden biri idi. Efendisinin ölümü esnasında Meyyâfârikîn'i idare ediyordu. Selahaddin, Sökmen'in öldüğünü ve yerine Bek Temür'ün geçtiğini öğrenince Musul kuşatmasını bırakıp Ahlat üzerine yürümek hususunu düşünürken Ahlat'ın ve Bidlis'in ileri gelenlerinden aldığı mektublar tereddüdünü giderdi. Mektublarda Ahlat'a geldiği takdirde şehrin kendisine teslim edileceği bildiriliyordu. Halbuki bu, bir hile idi. Çünkü, Atabeg Cihân Pehlivan Muhammedin Ahlat'ı elegeçirmek

[159] Türk fütûhatı tarihi, Tarih semineri dergisi, İstanbul, 1937, I, s. 201.
[160] Aynı eser, s. 211.
[161] İ. A. Mayer, Bibliography of Moslem numismatics, Londan, 1954, nr. 940, 944, 1504, 1688.
[162] III, s. 71.
[163] Sıbt İhnül-Cevzî, VIII, s. 711-712,

için harekete geçtiği haber alınmış ve bu tedbir ile onun karşısına Selahaddin çıkarılmıştı. Gerçekten Eyyûbî hükümdarı Atabeg ile savaşmaya cesâret edemedi. Ahlatlılar'ın Selçuklu hükümdarı Tuğrul'a daha doğrusu Cihân Pehlivan'a tâbi olmalarını ve hutbeyi onların adına okutmalarını kabul etmek zorunda kaldı[164]. Ancak kaynaklarda söz konusu edilmemekle beraber Selahaddin'in bunun karşılığında Musul meselesinde Atabegin tarafsızlığını temin etmiş olduğu, zayıf da olsa, akla geliyor. Çünkü, Selahaddin Ahlat seferi dönüşünde Musul hükümdarı İzzeddin Mesud'a adını hutbelerde okutmak, sikkelere yazdırmak, ihtiyaç olduğunda asker göndermek, Şehrizor, Türkmen Kıpçak oğlu Hasan'ın yurdu ve Karabelli vilâyetleri ile Zab ötesindeki diğer yerlerin kendisine bırakılması şartları ile metbuluğunu kabul ettirmiş ve Atabeg bu hususta hiç bir müdâhalede bulunmamıştı.

Yukarıdaki vilâyetlerin Selahaddin'in eline geçmesi üzerine iki hükümdar arasında doğrudan doğruya komşuluk meydana gelmiş ve Cihân Pehlivan bundan pek rahatsız olmuştu. Nitekim 582 (1186) yılında hastalanması ve ölümü, Selahaddin'in ülkesini istila edeceği vehmi ile yakından ilgili idi. Selçuklular'ın baştanberi Musul'da okunmakta olan hutbeleri de işte bu andlaşma ile sona ermiş ve yerini Selahaddin'inki almıştır. Fazla olarak Selahaddin de Ahlat seferinden büsbütün eli boş dönmedi; hükümdarsız kalmış olan Meyyâfârikîn'i ilk önce zorla, bu mümkün olmayınca hile ile eline geçirdi ve şehrin idaresine emîrlerinden Ahlatlı Sunkur'u memur etti. 582 (1186) yılında Selahaddin, Mısır nâibliğinden azlettiği amcası oğlu Takiyeddin Ömer'e Meyyâfârikin'i de vermiş ve Takiyeddin Ömer burada oturmaya başlamıştı. O, cesur ve muktedir bir insan idi. Takiyeddin Ömer 587 (1191) de Âmid'in kuzeyinde ve Meyyâfârikin'in kuzey batısındaki es-Suveyda ile Hâni'yi zaptetti. Bek Temür buna kayıtsız kalmadı ise de askerinin çokluğuna rağmen yenilip Ahlat'a döndü. Takiyeddin Ömer Ahlat'ı kuşattı; fakat alamıyacağını görüp Malazgird'e yöneldi ve orayı muhasara etti. Erzurum melikesi Mama Hâtun askeri ile, denildiği gibi[165], Bek Temür'e değil, bilakis Takiyeddin Ömer'e yardım etmek için gelmişti[166]. Fakat Takiyeddin Ömer muhasara esnasında öldü (19 Ramazan 587=10 Ekim 1191) ve Malazgird büyük bir tehlikeden kurtulmuş oldu[167].

Bu son kaynakta Bek Temür'ün Takiyeddin Ömer'in istilâsında Halîfeye şikayette bulunduğu ve Halîfenin de Selahaddin'e yazdığı mektupta Takiyeddin Ömer'in Ahlat üzerine yürümesini kınadığı kaydedilir. Fakat denildiği

[164] İmâdeddin İsfahanî, el-Barku'ş-Şâmî; İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, XI, s. 232.

[165] Bk. O. Turan, aynı eser, s. 101.

[166] Kitâbu'l-fethil-kussî, yayınlayan C. De Landberg, Leyden, 1888, s. 405. Bu mesele için Saltuklular bölümüne de bk. (s.....)

[167] İmâdeddin İsfahanî, aynı eser, gösterilen yer; İbnü'l-Esîr, XII, s. 30; İbn Vâsıl, Müferricü'l-kürûb, yayınlayan C. Şeyyâl, Kahire, 1967, II. 375-376.

gibi[168]. Halîfenin bu mesele hakkında Kıpçak oğlu Hasan'a ("Hasan Kıpçak" şeklinde okunması pek doğru olmaz) mektup yazması asla söz konusu değildir. Halifenin Selahaddin'e gönderdiği mektupta birbirinden tamamen ayrı iki meseleden bahsedilir: Bek Temür'ün hücuma uğraması, Şehrizor bölgesindeki bir yörenin hâkimi olan Türkmen Kıpçak oğlu Hasan Bey'in Selahaddin'in emri ile Erbil hakimi Muzafferiddin Gök Böri tarafından tevkif edilmiş olması. Halîfe Bek Temür'ün hücuma uğraması meselesinde Takiyedin Ömer'in Ahlat'a saldırmasını kınıyor ve Kıpçak oğlu Hasan'ın da serbest bırakılmasını istiyor. Selâhaddin de Halîfeye gönderdiği cevabî mektubunda şunları yazmıştı: "Biz Takiyedin'e bu hususta bir emir vermedik; asker toplayıp cihâda yeniden gelmek üzere gitmişti. Kıpçak'ın oğluna gelince, Muzafferiddin (Gök Böri)'e bir hadım gönderildi. Bu hadım Hasan'ı Şam'a getirecek, Şam'da ona dirlik verilecek ve böylece o da cihâda katılacak"[169]. Selahaddin'in Meyyâfârikînî maksadlı olarak Takiyeddin Ömer'e vermesi ve bilhassa onun Bek Temür'e hücum edeceğinden emin olması bize göre pek muhtemeldir. Çünkü, Bek Temür daha önce görüldüğü üzere, Sökmen'in elçisi olarak kendisine karşı açıkça sözler söylemiş ve sertçe davranışlarda bulunmuştu. Bu sebeble Eyyubî hükümdarının yeğenini gizlice Ahlat'ın fethine memur ettiğini bile düşünmek isabetsiz sayılmaz. Esasen Doğu Anadolu da Selahaddin'in müstakbel fetih plânına dahil yerlerden biri idi. Hatta Selahaddin Ahlat'ı zapt edip orayı çok sevdiği kardeşi el-Âdil'e vermek va'dinde bile bulunmuştu[170]. Kıpçak oğlu Hasan'a gelince, Türkmenler'in bu büyük başbuğu Selahaddin tarafından cihâda çağrılmış, gelmeyince de Erbil hâkimi Muzaffereddin Gök Böri tarafından tevkif edilmişti. Fakat Emîr Hasan Şam'a getirilmeyip serbest bırakılmıştır[171].

Selahaddin Eyyübî 589 (1193) yılında vefat etti. Böylece onun, bize göre, tahakkuku mümkün görünmeyen Anadolu ve İran'ı fethetmek tasavvurları suya düştü; ölümü Bek Temür'ü o kadar sevindirdi ki, bu derin sevincini gizlemeye bile lüzum görmedi. Zira ülkesinin her an Eyyûbiler tarafından istila edilmesi ihtimali onun için daimî bir üzüntü kaynağı olmuştu. Bu münasebetle Bek Temür bir taht yaptırıp üzerine oturmuş "Sultânu'l-Mu'azzam" veya "el-Meliku'n-Nâsir Selahaddin" unvanını almış ve Seyfeddin yerine Abdu'l-Aziz lâkabını kullanmaya başlamıştı. Bek Temür sadece bununla iktifa etmeyerek Musul hâkimi İzzeddin Mes'ud, Sincar hâkimi İmâdeddin Zengi ve Mardin sahibi Hüsâmeddin Yavlak Arslan'a elçiler gönderip Selahaddin'in kardeşi el-Âdil'in ülkelerini almak için birlikte harekete geçilmesini teklif etmişti. Gerçekten bu hükümdarlar harekete geçtiler ise de, Bek Temür'ün ne yaptığına

[168] O. Turan, aynı eser, 101.
[169] İbn Vâsıl, s. 276.
[170] İbnü'l-Esîr, XII, s. 56.
[171] Bu bey hakkında: *Oğuzlar*, İstanbul, 1980, III. baskı, s. 128, 584.

dair bilgi yoktur; her halde çıkan bazı müşküller onu Meyyâfârikîn'e yürümekten alıkoymuştur. Nitekim Selahaddin'in ölümünden takriben iki buçuk ay sonra hayatına son verilmesi (14 Cumâdel-ûlâ 589 = Mayıs 1193) bu müşküller ile alâkalı olmalıdır.

Bek Temür kumandanlarından, ocak yoldaşı ve damadı Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dînârî tarafından öldürüldü[172]. Onun hamamdan çıktıktan sonra Bâtiniler tarafından öldürüldüğüne dâir bir haber var ise de[173] bu, daha az muhtemel olmalıdır. Yahut Hezâr Dînârî onu bunların eli ile öldürtmüş olabilir. Erzurum meliki Muğisiddin Tuğrul Şah'ın Bek Temür'ün damadı olduğu bildiriliyor[174]. Bu adı Beg Temür değil, Bek (pek = sağlam) Temür şeklinde okumak yerindedir. Bek Temür'ün öldürülmesinin sebebi ise Hezâr Dînârî'nin onun mevkiine göz dikmiş olması idi. Kaynaklar Bek Temür'ün halkı seven ve ona adâlet ile muamele eden bir hükümdar olduğunu yazdıkları gibi, yoksullara elini uzatan, ilim ve din adamlarını, sûfîleri de gözeten bir hükümdar olduğunu söylerler[175]. Ermeni müverrihi Vardan Bek Temür'ün Sasun bölgesini feth ettiğini haber veriyor ve Takiyeddin Ömer'in ölümünden sonra da Hıristiyanlar'a karşı iyi muamelede bulunduğunu yazıyor[176]. Bu haber doğru ise Sökmen'in daha önce zikredilen tenkil hareketine rağmen "Senâsine" kendisini toparlayıp eskisi gibi çevredeki halkı ve bilhassa ticâret kafilelerini rahatsız etmeye başlamışlardı.

6. Bedreddîn Ak Sunkur Hezâr Dînârî (589-594 = 1193-1198).

Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dînârî de Sökmen'in memlüklerinden biri idi. Ahlatşah onu Curcanlı bir tâcirden bin altına satın aldığı için ona Hezâr Dînârî (bin altınlık) lakabını vermiş ve kendisine içki sunucusu (sâkî) yapmıştı. Bek Temür Ahlatşah olunca Hezâr Dînârî'nin mevkii yükselmiş ve hatta onun "Ayna Hâtun" adlı kızıyla evlenmişti. Fakat buna rağmen haris bir insan olduğu anlaşılan Hezâr Dînârî, kaydedildiği gibi, 589 (1193) da Bek Temür'ü öldürüp yerine geçmiş ve Bek Temür'ün yedi yaşındaki oğlu ile karısını Muş yöresindeki Erzâs (?) kalesinde hapsetmişti. O, beş yıl hükümdarlık makamında kaldıktan sonra ölmüştür. Ebu'l-Fidâ Hezâr Dînârî'nin 594 (1197-1198)

[172] İbnü'l-Esîr, XII, s. 48.

[173] Sıbt İbnül-Cevzî, Zeyl Mir'ati'z-zamân, Haydar Abâd, 1951-1952, s. 423; Cl. Cahen, Abdullatif el-Bağdadî, Portraitiste et historien de son temps, s. 112; İbn Vâsıl, III, s. 19; Zekerîya el-Kazvînî, Âsâru'l-bilâd, Beyrut, 1960, s. 302.

[174] Abdüllâtif el-Bağdadî, s. 112.

[175] İbnü'l-Esîr, XII, s. 48; İbn Vâsıl, III., s. 16, 19, 175; Ebû'l-Fidâ; s. 93; Ebû'l-Ferec, II, s. 465.

[176] S. 211-216. Niğdeli Kadı Ahmed'in bir takvimden yaptığı kayıtlardan ikisi de Bek Temür ile ilgilidir. Bunlardan Bek Temür'ün Âzerbaycan'a gidip son Selçuklu hükümdarı Tuğrul ile görüştükten sonra Tebriz'i aldıkları, çok geçmeden de Kızıl Arslan tarafından bozguna uğratıldıkları bildiriliyor (583 = 1187). Diğer kayıdda ise şöyle deniliyor: Toğan Arslan oğlu Devleşah'ın mutluluğunun değişmesi ve Seyfeddin Bek Temür tarafından Bidlis'in fethi 599(588 = 1192) yılında".

yılında öldüğünü kaydeder[177]. Sıbt İbnû'l-Cevzî[178], Hezâr Dînârî'nin 604 (1207-1208) yılında yapılan bir karşılaşmada Bek Temür'ün diğer bir oğlu tarafından öldürülerek kardeşinin intikamını aldığını, galebeden sonra da Erzurum'a döndüğünü yazar. Ebûl-Ferec de hemen aynı şeyleri söylüyor[179]. Bu sonuncu müellif Urfalı meşhur tabip Hasnûn'un Ahlatşah'ın oğulları ile Hezâr Dînârî'yi tedavi ettiğini de bildirir[180].

7. Kutluğ (594=1198).

Hezar Dinarî'nin ölümü üzerine yerine Kutlug adlı bir emir geçirildi. Kutlug'un Sasun'dan getirilmiş Ermeni asıllı bir emir olduğu biliniyor. Fakat halk hükümdarlığını kabul etmeyip onu öldürdü. Bu yüzden Ahlatşahlığı ancak bir hafta sürdü.

8. El-Melikü'l-Mansûr Muhammed (594-603=1198-1207).

Kutlug'un öldürülmesinden sonra Hezâr Dînârî tarafından Muş yöresindeki Erzâs kalesinde hapsedilmiş olan Bek Temür'ün oğlu Muhammed hapisden çıkarılıp devletin başına geçirildi[181]. Muhammed o zaman on iki yaşlarında bir çocuk olduğundan işleri Sökmen'in divitçi başısı Kıfçak (Kıpçak) asıllı Şucâeddîn Kutluğ yürüttü. O da Memlük menşeli emîrlerden biri idi. Muhammed delikanlılık çağına girince atabeyini önce haps, sonra da katlettirdi. Fakat bu hareket onun aleyhinde bir hava yarattı. Muhammed'in Kutluğ'u hangi tarihte öldürttüğü bilinemiyor. Yakışıklılığının şöhreti uzak yerlere kadar yayılmış olan Muhammed, ülkesini düşmanlara karşı koruyamıyordu. Filhakika komşu devletlerdeki siyasî buhranları, onların zayıf zamanlarını yakından takib eden Gürcüler bu fırsatları kaçırmayıp derhal harekete geçiyorlardı. Bilhassa Ata Beg Cihân Pehlivan'ın oğlu Ebû Bekr'in aczi yüzünden Gürcü hücumlarına mukavemet edilinemiyordu. Gerçekten Gürcüler 601 (1204-1205) yılında Âzerbaycan'a başarılı bir akın yaptıktan sonra Ahlatşahlar'ın ülkesine girip Malazgird'e kadar ilerlemişler ve sonra Erciş taraflarına yönelmişlerdi. Onlar karşılarına asker çıkmadığı için her tarafı yakıp yıkıp pek çok esir ve ganimet elde ettiler. Gürcüler Ahlatşahlar'a ait, Erzurum'a yakın Hısn Tıbn'a geldikleri esnada Ahlatşah (kaynak: Şâhib Ḫilâṭ=Muhammed) askerini topladıktan sonra Erzurum meliki Selçuklu Muğisiddin Tuğrul Şah'dan yardım istedi. O da ordusunu Ahlatşah'ın emrine verdi. Ahlatşah bu asker ile Gürcü-

[177] III, s. 93-99.

[178] Zeyl Mir'âti'z-zamân, VIII, s. 534-535.

[179] s. 488-499.

[180] s. 523-524.

[181] Yine adıgeçen takvimdeki kayıtlardan birinde de bu meseleye dair bilgi veriliyor: "Bek Temür'ün oğlu Melik Muhammed'in İnzar kalesinden çıkması, Ahlatşah Sökmen'in memlükü Şemseddin Yarınkuş ile Ahlat'a gelmesi, Ahlat kalesinde hükümdarlık makamına oturması ve İzeddin Kutluğ'un öldürülmesi (594=11197-1198):

ler'i bozguna uğrattı. Hatta Gürcü başkumandanı Zekari savaş meydanında kaldı. Kaynağa göre Gürcüler'den çok asker öldürülmüş, çok asker tutsak alınmış ve epeyce de ganimet ele geçirilmişti. Fakat kazanılan bu zafer Gürcüler için ağır bir darbe teşkil etmemişti. Nitekim ertesi yıl Gürcüler ile yeniden savaşmak ve onları hududların dışına atmak zorunda kalınmıştı[182].

Ertesi yıl (603=1206-1207) Gürcüler'e karşı serhad kalesi olan Kars bu kavmin eline geçti. Bunun Ahlat'da bir tepki yaratması beklenirdi. Nitekim de öyle oldu. Ahlatşah Muhammed'in dirayetsizliği açıkça ortaya çıktığı gibi, memleketin işleri ile meşgul olmayıp eğlenceler ile vakit geçirdiği de açıkça görüldü. Bu yüzden Muhammed hapsedildi ve askerler ile halktan bir kısmı Ahlatşah olması için Mardin hükümdarı Kutbeddîn İl Gâzi oğlu Artuk Arslan'ı çağırdılar. Zira Ahlatşah Sökmen, oğlu olmadığından, yerine kız kardeşinin oğlu Kutbeddin İl Gâzi'nin[183] geçirilmesini vasiyet etmiş, fakat türlü sebeplerden bu vasiyet yerine getirilmemişti. Sökmen'in memlüklerinden Balaban daha önce Muhammed'e açıkça muhâlefet ve isyan edip Malazgird'e gitmiş ve oraya hâkim olmuştu. Burada katılanlar ile askerinin çoğaldığını gören Balaban, Ahlat'a dönüp şehri eline geçirdi. Az sonra Mardin hükümdarı Artuk Aslan da (Ahlatşah Sökmen'in yeğeninin oğlu) şehrin önünde göründü ise de, Balaban onu geri dönmeye mecbur bıraktı. Esasen Eyyûbî hükümdarı el-Âdil'in oğlu el-Eşref de Artuk Arslan'ın ülkesine birbiri arkasından akınlar düzenliyordu. Bunun da sebeb veya sebebleri Artuk Arslan'ın Ahlat'a sahip olarak kuvvetlenmemesi ve Eyyûbiler'in bu zengin ülkeyi ellerine geçirmek istemeleri idi. Balaban Artuk Arslan'ı ülkesine dönmeye mecbur ettikten sonra Bek Temür oğlu Muhammed'in bulunduğu iç kaleyi kuşattı ise de alamadığından şehirden ayrıldı; Malazgird ve Erciş'den asker devşirdikten sonra yeniden Ahlat hisarını kuşattı. Bu defa hisar ve Muhammed ona teslim edildi. Muhammed bir kalede hapsedildi; sonra boğdurulup kaleden aşağı atıldı ve ''kaleden düştüğü'' söylenildi (603=1206-1207). İşte güzelliği eşsiz denilen ve ancak yirmi yaşlarında bir genç olduğu söylenen Muhammed'in hayatı böyle bir şekilde sona erdi. Fakat o sefahat yani eğlenceye düşkün bir insandı.

9. İzzeddân (veya Seyfeddin) Balaban (603-604=1206-1208).

Balaban Ahlatşahlar'ın sonuncusudur; fakat hangi ayda Ahlatşah olduğu ve hangi ayda hayatına son verildiği bile bilinemiyor. Bazı müverrihler onun Ahlatşahlığının bir yıldan az bir zaman sürdüğünü yazarlar. Gerçekten Balaban çok geçmeden karşısında Takiyeddin Ömer'den farksız denilebilecek derecede cesur ve enerjik yeni bir Eyyûbî şehzâdesini buldu. Bu, Meyyâfârikîn hâkimi ve aynı zamanda Eyyûbîler'in başı el-Âdil'in oğlu el-Melikül-Evhad

[182] İBnü'l-Esîr, XII, s. 95.

[183] Denildiği gibi (O. Turan, s. 104) Artuk Arslan'ın değil, babasının dayısı idi.

Necmeddin Eyyûb idi. Mamafih Balaban kendisine hücum eden el-Evhad'ı ağır bir mağlubiyete uğratıp ilk tehlikeyi atlatmaya muvaffak olmuştu. Fakat ertesi yıl (604=1207-1208) onu yine karşısında buldu. Gerçekten el-Evhad geniş imkânlara sahip babası el-Âdil'in yaptığı yardımlar ile kayıplarını kolayca ve kısa zamanda telafi etmişti. El-Âdil'in umumiyetle barışsever bir hükümdar olmakla beraber Selahaddin devrinden beri zenginliğinden dolayı, Ahlat'a göz diktiğinden, oğlunu bu şehrin fethine teşvik ettiği şüphesizdir. Siyâsî şartlar da buranın alınması için pek müsaid idi. Bu defa yapılan vuruşmada Balaban bozguna uğrayıp Ahlat'a kapandı ve Erzurum meliki Selçuklu Muğisiddin Tuğrul Şah'dan yardım istedi.

Tuğrul Şah askeri ile yardıma geldi. Vukubulan karşılaşmada el-Evhad yenilerek ülkesine dönmek zorunda kaldı. Müttefikler Eyyûbî hükümdarının eline geçmiş olan Muş'u geri almak için orayı kuşattılar. Şehir alınmak üzere iken Tuğrul Şah eşine az rastgelinen gaddarca bir hareket ile Balaban'ı öldürdü (604=1207-1208). Fakat bu hareketinden dolayı Tuğrul Şah'a ne Ahlat'ın, ne de Malazgird'in kapıları açıldı. O da eli boş olarak ülkesine dönmek zorunda kaldı. Çağdaş müelliflerden Abdullatîf el-Bağdadî'nin hâtıratında Tuğrul Şah'ın başarısızlığı hasisliği ile izah edilir[184]. Gürcü kıraliçesi ile evlenebilmesi için oğlunu Hıristiyan olmaya teşvik eden Selçuklu hânedanından Tuğrul Şah, işte bu adamdır. Fakat buna karşılık Ahlatlılar el-Evhad'ı çağırıp şehri ona teslim ettiler. Bununla beraber Ahlat askerinden bir kısmı müstahkem Van kalesine çekilerek el-Evhad'ın hükümdarlığını kabul etmediler. Ahlatşahlı askerlerin Erciş şehrini de ellerine geçirmeleri üzerine Melikü'l-Evhad babasından yardım istedi. O da diğer oğlu Melikü'l-Eşref Musâ'yı gönderdi. Bunlar barış yolu ile Van'ı aldılar. Ancak el-Evhad Malazgird'i fethetmek için Ahlat'tan ayrıldığında Ahlatlılar şehirdeki Eyyûbî askerini çıkarıp hisarı da kuşattılar. Halkın maksadı Ahlatşahlar devletini ihya etmekti. Bunu haber alan el-Evhad, Ahlat'a döndü; kardeşi el-Eşref'in askeri de kendisine katıldı. Şehir alındı ve halktan pek çok kimse öldürüldü. Öyleki hergün onlardan bir kısmının hayatına son veriliyordu. Abdullatif el-Bağdadî'nin el-Evhad'ın bir yakınından öğrendiğine göre el-Evhad yalnız Ahlat'ın yüksek tabakasından onsekizbin kişi öldürtmüştür[185]. Böylece halkın gücü kırıldı, yiğitler (el-fityân) in, yani ahiler'in birliği dağıldı. Bir asırdan fazla sürmüş olan Ahlatşahlar devleti böylece ortadan kalktı (604=1207-1208).

644 (1247) yılında Selçuklular'ın Erzincan sübaşısı Şerefeddin Mahmud'un emrindeki beyler arasında Ahlat melikinin torunu da vardı[186]. Fakat bunun kimin torunu olduğu üzerinde bir tahminde bile bulunmak mümkün değildir.

[184] S. 112.
[185] S. 112-113.
[186] İbn-i Bibî, s. 260.

Yukarıda Ahlat şehri bölümünde kayd edildiği gibi bu bölge öyle mamur idi ki, geliri bakımından ancak Mısır'la mukayese ediliyor ve bölgenin takriben yetmiş kadar şehri olduğu söyleniyordu[187]. Bununla beraber bu devirden kalma câmi, medrese, zâviye, kervansaray gibi eserlerin bize kadar gelmemesi dikkate şâyandır. Bu bakımdan Ahlat ancak Mengücüklüler'in Erzincan şehri ile mukayese edilebilir. Bunun başta zelzeleler olmak üzere tabiî âfetler ile yakından ilgisi vardır. Fakat istilacı orduların yaptıkları tahriblerin en mühim âmili teşkil ettiği şüphesizdir. Bilhassa Safevî hükümdarı Şah Tahmasb'ın Doğu Anadolu'daki yıllarca süren yıkma ve yok etme hareketlerini burada yeniden ehemmiyetle belirtmeliyim. Tahmasb bu tahribâtı açıkça yazdığı üzere, çok yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı ordusunun İran'a yürümesini önlemek maksadıyla yapıyordu.

Şimdiki durumda Ahlatşahlar devrinden bize sadece bazıları kitâbeli mezar taşları intikal etmiştir[188]. Ahlatşahlar'dan ancak II. Sökmen ile halefi Bek Temür'ün para kestirdikleri biliniyor. Şeref b. Ebû'l-Mutahhar'ın Târîh Aḫlât (veya Ḫilât) adlı eserinin bize kadar gelmemesine ne kadar esef edilse yeridir. Ahlatşahlar zamanında Ahlat halkı Türkçe, Farsça ve başka bir dil konuşuyordu. Çok canlı bir ticâret şehri olan Ahlat, aynı zamanda, Bağdad'ı aratmayacak derecede bir eğlence merkezi idi. Sık sık yapılan şenliklere bütün halk iştirak ederdi. Halkının yabancılardan hoşlanmadığı da kaynaklarda ifade edilir; esnaf ve sanatkârının çokluğundan şehirde içtimaî ve siyasî hayatta da tesirini kuvvetle hissettiren bir ahi teşkilatı vardı.

[187] İbn Vâsıl, aynı eser, III, s. 177.

[188] B. Karamağaralı, Ahlat mezartaşları, s. 111 ve devamı.

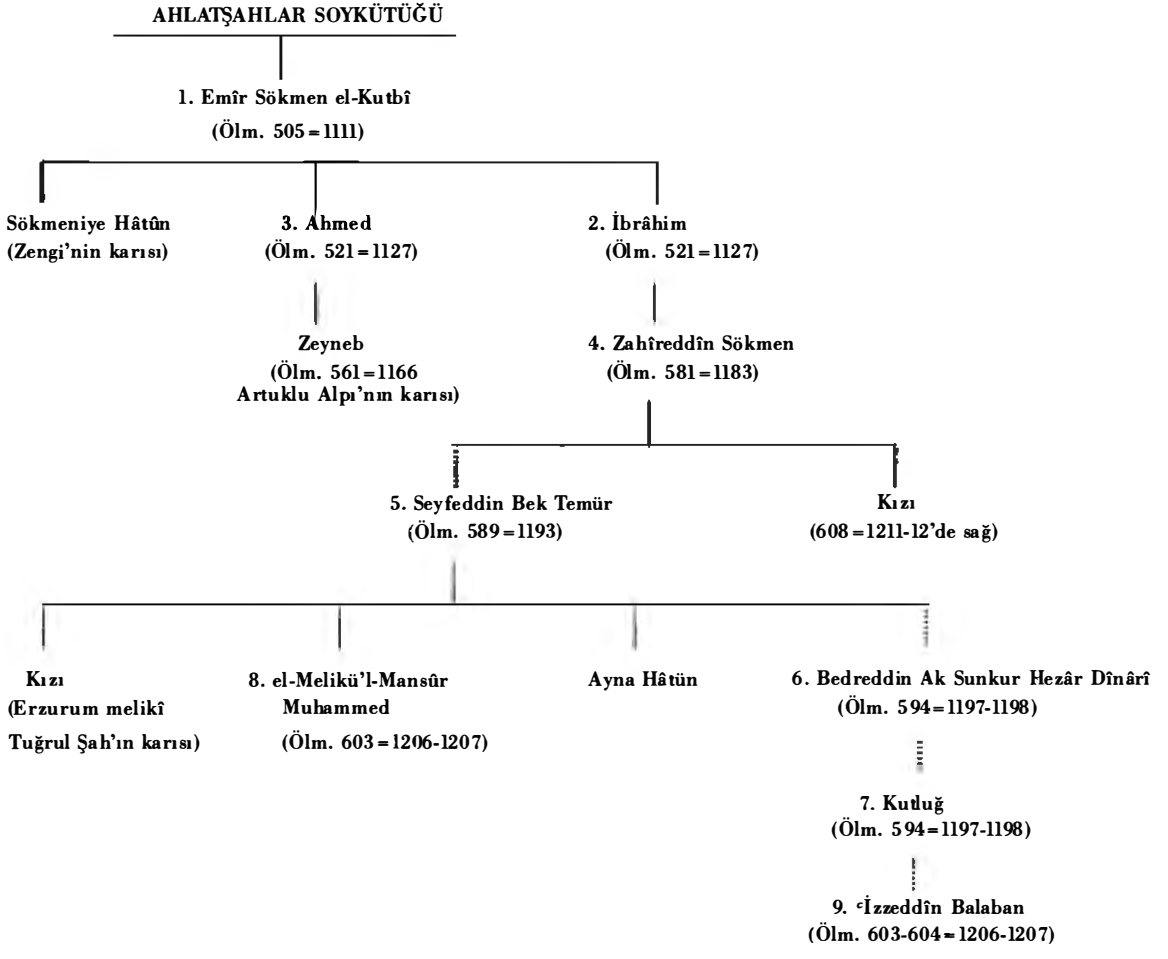
AHLATŞAHLAR SOYKÜTÜĞÜ
1. Emîr Sökmen el-Kutbî
(Ölm. 505 = 1111)
Sökmeniye Hâtûn
(Zengi'nin karısı)
3. Ahmed
(Ölm. 521 = 1127)
2. İbrâhim
(Ölm. 521 = 1127)
Zeyneb
(Ölm. 561 = 1166
Artuklu Alpı'nın karısı)
4. Zahîreddîn Sökmen
(Ölm. 581 = 1183)
5. Seyfeddin Bek Temür
(Ölm. 589 = 1193)
Kızı
(608 = 1211-12'de sağ)
Kızı
(Erzurum melikî
Tuğrul Şah'ın karısı)
8. el-Melikü'l-Mansûr
Muhammed
(Ölm. 603 = 1206-1207)
Ayna Hâtün
6. Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dînârî
(Ölm. 594 = 1197-1198)
7. Kutluğ
(Ölm. 594 = 1197-1198)
9. ʿİzzeddîn Balaban
(Ölm. 603-604 = 1206-1207)

Ahlat'ın Umumî Görünüşü*

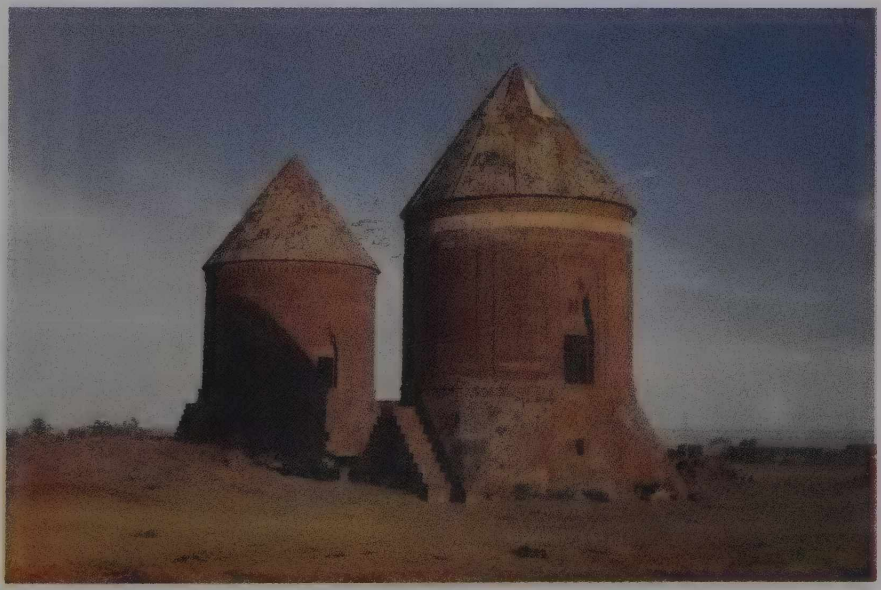

Çifte Kümbet, Boğatay Aka-Şirin Hatun,
Hasan Timur-Esen Tigin Kümbetleri

* Bu fotoğrafları Ahlat Kaymakamı Hasan Tütün Bey göndermiştir, kendisine teşekkür ederim.

Hasan Padişah Kümbeti (Hasan Aka b. Mahmud türbesi

Usta Şakirt (Ulu Kümbet)

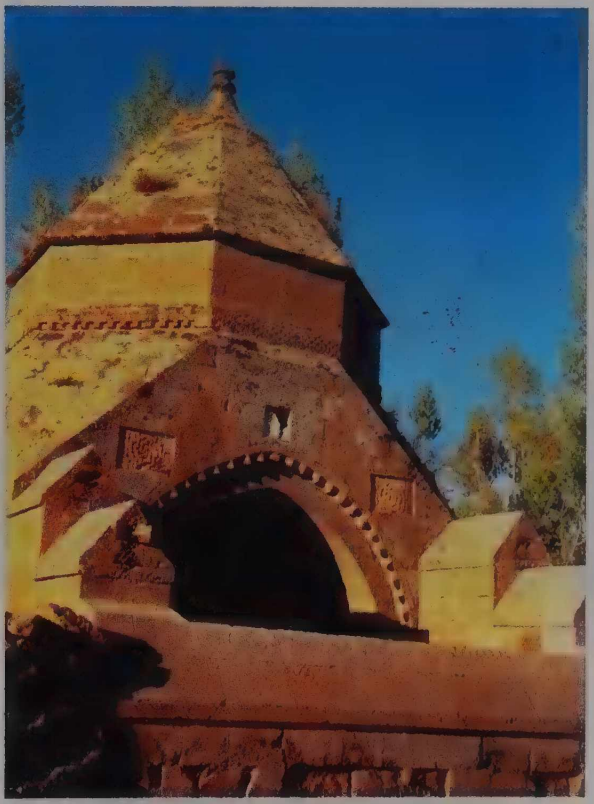

Emîr Ali Kümbeti

Ahlat Mezarlığından Bir Görünüş

Ahlat Mezartaşları

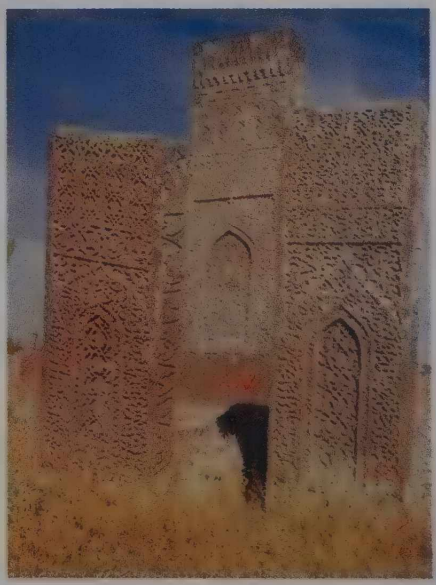

Ahlat Mezartaşları
(Yakından Görünüş)

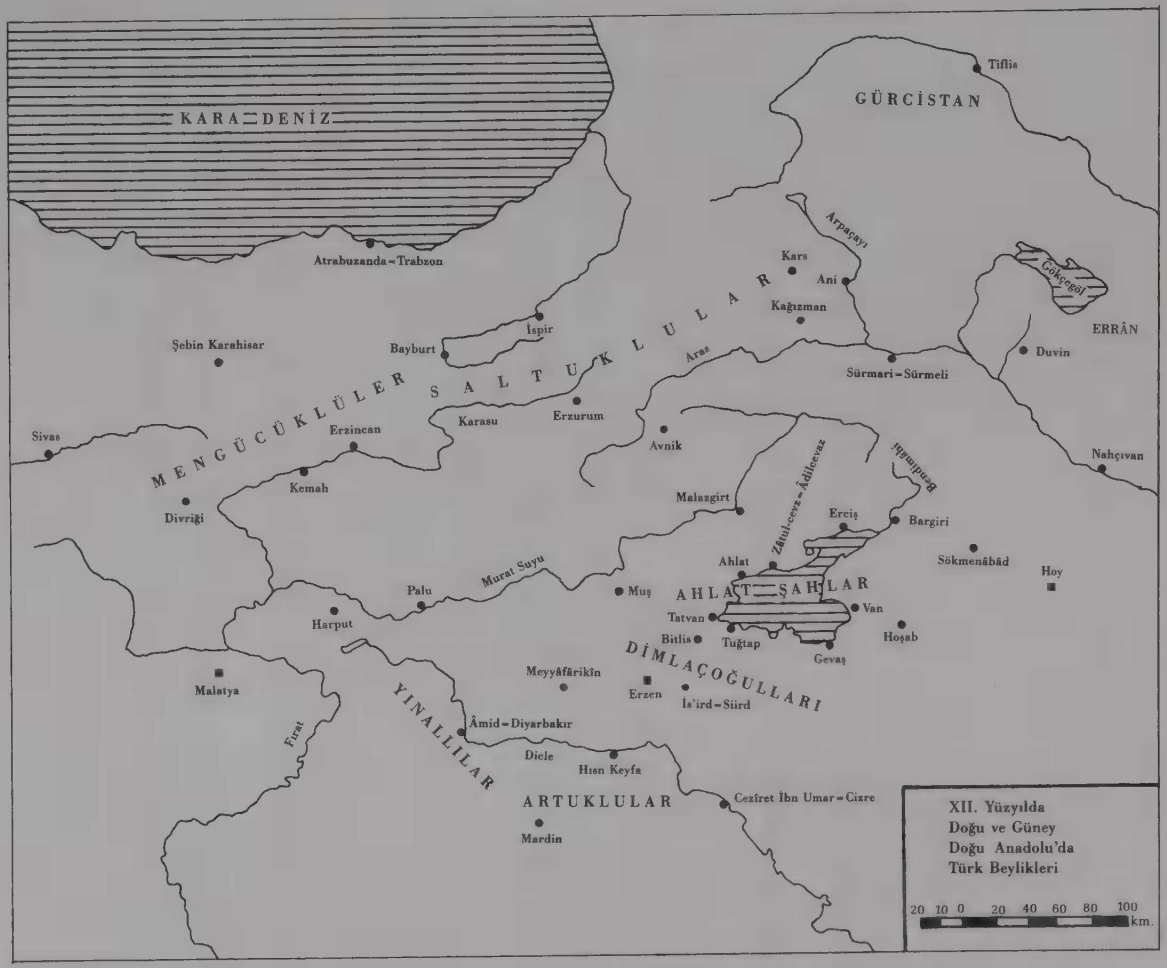
KARA DENİZ
GÜRCİSTAN
Tiflis
Atrabuzanda = Trabzon
Arpaçayı
Kars
Ani
Gökçegöl
ERRÂN
Kağızman
İspir
Bayburt
Şebin Karahisar
Aras
Duvin
Sürmari = Sürmeli
MENGÜCÜKLÜLER
SALTUKLULAR
Karasu
Erzurum
Erzincan
Sivas
Avnik
Nahçıvan
Kemah
Divriği
Malazgirt
Zâhul-cezr = Âdilcevaz
Bendmahi
Erciş
Bargiri
Ahlat
Sökmenâbâd
Hoy
Murat Suyu
Palu
Muş
AHLATŞAHLAR
Van
Tatvan
Harput
Bitlis
Tuğtap
Hoşab
Gevaş
DİMLAÇOĞULLARI
Meyyâfârikîn
Erzen
İs'ird = Siird
Malatya
YINALLILAR
Âmid = Diyarbakır
Fırat
Dicle
Hısn Keyfa
ARTUKLULAR
Cezîret İbn Umar = Cizre
Mardin
XII. Yüzyılda
Doğu ve Güney
Doğu Anadolu'da
Türk Beylikleri
20 10 0 20 40 60 80 100
km.

KAYNAKLAR VE İNCELEMELER

I. KAYNAKLAR

A. KİTÂBELER VE ESERLER

H.J. LYNCH, *Armenia*, Travels and studies, London, 1901, I-II.

H. HÜBSCHMANN, *Kirchen und Moscheen in Armenien und Kürdistan*, Leipzig, 1913.

M. VAN BERCHEM-H. EDHEM, *Materiaux pour un Corpus Inscriptionum Arabicarum*, Le Caire, 1907, III-I.

A. ŞERİF, *Ahlat kitâbeleri*, İstanbul, 1932.

İ. KAFESOĞLU, *Ahlat ve çevresinde 1945 de yapılan tarihî ve arkeolojik tetkik seyahatı raporu*, Tarih dergisi, 1949, I.

A. GABRİEL, *Monuments Turcs d'Anatolie, Paris, 1934, II.*, Voyages archéologiques dans la Turquie orientale, Paris, 1940, I.

B. KARAMAĞARALI, *Ahlat mezartaşları*, Ankara, 1972.

O. ASLANAPA, *Türk sanatı*, İstanbul, 1984.

B. SİKKELER

S.T. L. POOLE, *Catalogue of the Oriental coins in the British Museum*, London, 1877, III-IV.

M. MUBAREK, *Takvîm-i meskûkat-ı İslâmiye kataloğu*, İstanbul 1318, III.

İ. ARTUK, *Ahlat emiri Bektimur'un sikkesi*, Tarih dergisi (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi), 1949-1950, II.

A. MAYER, *Bibliography of Moslem numismatics*, London, 1954.

C. RESMÎ VESİKALAR

El-Muhtârât min'er-resâil, yayınlayan İ. Efşâr Tahran, 2535.

Ç. TAHRİR DEFTERLERİ

Âdilcevaz sancağı, Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü, nr. 208, 297, 730.

D. COĞRAFÎ ESERLER

İBN HURDÂDBİH, *Kitâbu'l-mesâlik ve'l-memâlik*, yayınlayan M. J. De Goeje, Leyden, 1889.

KUDAMA B. CAFER, *Kitâbu'l-harâc, yayınlayan* M.J. De Goeje, Leyden, 1889.

İBNÜ'L-FAKÎH, Muhtasar kitâbi'l-büldân, yayınlayan, M.J. De Goeje, Leyden, 1885.

EL-İSTAHRÎ, *Kitâbu mesâliki'l-memâlik*, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1927.

Hudûdu'l-âlem, Tahran, 1340, İngilizce tercüme ve izahlar V. Minorsky, The Regions of the world, GMNS, Londan, 1937.

İBN HAVKAL, *Kitâbu sûreti'l-arz*, yayınlayan J. H. Kramers, Leyden, 1938-1939, I-II.

EL-MUKADDESÎ, Ahsenü't-tekâsim, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1906.

NÂSİR-İ HUSREV, *Sefernâme*, Berlin, 1900.

ZEKERİYÂ EL-KAZVÎNÎ, *Âsarü'l-bilâd*, Beyrut, 1960.

YÂKÛT, *Muᶜcemü'l-büldân*, yayınlayan F, Wüstenfeld, Leipzig, 1867, II.

İBN SAᶜÎD, *Kitâbu basti'l-arz*, yayınlayan, J.V. Gines, Tetuan, 1958.

HAMDULLAH MÜSTEVFÎ *Nüzhetü'l-kulûb*, yayınlayan G. Le Strange, GMS, Leyden 1915; yayınlayan M. Debîr Siyâkî, Tahran, 1336.

ᶜAYN ᶜALÎ, *Kavânîn-âl-i Osmân der hülâsa-i mezâmîn-i defter-i dîvân*, İstanbul, 1280.

Salnâme, 1272 (1855).

Salnâme-i vilâyet-i Bitlîs, Bitlis, 1310.

G. LE STRANGE, *The lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge, 1930.

E. VEKÂYİNÂMELER.

VÂKÎDÎ, *Kitâbu'l-fütûh*, Kahire, 1302.

BELÂZÛRÎ, *Kitâbu fütûhil-buldân*, Kahire 1932.

TABERÎ, Târîh mulûk ve'r-rusul, yayınlayan M.J. De Goeje, Leyden, 1879-1901. III.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS, De Administrando imperio, Dumbarton Oaks, 1967.

İBNÜ'L-KALÂNİSÎ, *Zeylu Târihi Dimaşk*, yayınlayan H.F. Amedroz, Beyrut, 1908.

EL-AZÎMÎ *La Chronique abregée d 'al-ᶜAzîmî*, yayınlayan Cl. Cahen, Journal Asiatique, Juillet-Septembre, 1938. Azimî tarihi, yayınlayan ve çeviren A. Sevim, TTK, Ankara, 1988.

URFALI MATEOS, *Vekâyinâme*, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, TTK, 1962.

ANİLİ SAMUEL, *Tables Chronologiques, Collections d'historiens Armeniens,* Fransızca Tercüme M. Brosset, Pétersbourg, 1876, II.

SÜRYANÎ MİHAİL (Michel Lc Syrien), Chronique, Fransızca tercüme J.B. Chabot, Paris, 1905, III.

İBNÜ'L-EZRAK, *Târîh Meyyâfârikîn,* yayınlayan B. A. Awad, Kahire, 1959, dizin, basılmamış kısım, British Museum, Or. 5803.

İMÂDEDDÎN İSFAHÂNÎ, *Bundarî kısaltması, Zubdetü'n-nusra,* yayınlayan, M. Th. Houtsma, Leyden, 1889, Türkçe tercüme K. Burslan, TTK, İstanbul, 1943.

, *El-Fethü'l-kussî,* yayınlayan C. De Landberg, Leyden, 1888.

_____ , *El-Barkuş Şâmî,* yayınlayan R. Şeşen, İstanbul, 1979.

_____ , *Senâ el-Barku'ş-Şâmî,* R. Şeşen, Beyrut, 1971.

USÂME B. MUNKIZ, *Kitâbu'l-iᶜtibâr,* yayınlayan P.K. Hitti, Princeton, 1930.

İBNÜ'L-ESÎR *el-Kâmil,* Tornberg yayını, X-XII, Kahire, 1301, X-XII.

SADREDDİN EBÛL-HASAN ᶜALİ, *Ahbârud-devleti's-Selcukiyye,* yayınlayan M. İkbal, Lahor, 1933.

EL-HAMÂVÎ, *et-Târîhü'l-Mansûrî,* Moskova, 1963, dizin.

İBNÜ'L-ADÎM *Târih Haleb* yayınlayan S. ed-Dehhân, Dimaşk, 1954, I-III.

_____ , *Bugyetü' t-taleb fi târihî, Haleb,* yayınlayan A. Sevim, TTK, Ankara, 1976, Türkçe A. Sevim,*Bugyetü't-taleb fî târîhî Haleb* (Seçmeler), TTK, Ankara, 1982 İBN VÂSIL, *Müferricu'l-kûrub*
yayınlayan H.M. Rebi S.ᶜÂşur, Kahire, 1972, IV.

İBN BÎBÎ, *Tevârih-i âl-ı Selçuk* TTK, Ankara, 1960 11-5.

Niğdeli Kadı Ahmed, Câmiüt-tevârih (el-Veledüş-ş efîk), Fatih ktp., nr. 4519.

Târih-i güzîde, yayınlayan A. Nevâî, Tahran, 1339.

Târih-i Shaikh Uwais, tıpkı basım yayını ve İngilizce tercüme J.B. Van Loon, Lahey, 1954.

HAFIZ-I EBRÛ, *Zeyl-i Câmiu't-tevârîh-i Reşîdî,* yayınlayan H. Beyânî, Tahran, 1317.

Colophons of armenian manuscripts. 1301-1480, Cambridge, Massachusettes, 1969.

ŞEREFEDDÎN ᶜALÎ YEZDÎ, *Zafernâme,* yayınlayan M. Abbâsî, Tahran, 1336, I-II.

THOMAS DE MEDZOPHE, Exposé des guerres de Tamerlan et de Schah Rokh dans l'Asie occidentale, Fransızca tercüme F. Néve, Bruxelles, 1860,

EBUBEKR TİHRÂNÎ,*Kitâb-i Diyârbekriyye,* yayınlayanlar N. Lugal-F. Sümer, TTK, Ankara, 1962-1964, I-II.

FAZLULLAH B. RUZBÎHÂN, *Târih-i âlem ârâ-yi Emînî,* Fâtih ktp. nr. 4431, İngilizce muhtasar tercüme V. Minorsky, Persia A.D. 1478-1490.

İBN ÂCÂ, *Târih Emîr Yaş Bek ez-Zâhirî*, yayınlayan A. A. Tuleymât, Kahire, 1393 (1973).

VARDAN, *Türk fütûhatı tarihi*, Türkçe tercüme H.D. Andreasyan, Tarih Semineri Dergisi (Edebiyat Fakültesi), İstanbul, 1937, I.

GAFFÂRÎ, *Cihân ârâ*, Tahran, 1343.

HASAN BEG-İ RUMLU, *Ahsenü't-Tevârîh*, yayınlayan C.N. Seddon, Baroda, 1931.

ŞEREF HAN, *Şerefnâme*, Kahire, 1930.

MÜNECCİMBAŞI, Câmiüd-düvel, Süleymaniye, Esad Efendi Ktp, nr. 2102.

II. İNCELEMELER

Ahlat maddesi, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 160 (pek sathidir), The Encyclopaedia of Islam, I, pp. 329-330 (tatmin edici değildir.)

M.T.H. Houstma, La *Dynastie des benu Mangucek*, *Revue Orientale*, Paris, 1904.

NUSRET, *Tarihçe-i Erzurum*, İstanbul, 1338.

F. HONIGMANN, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, Bruxelles, 1935, Türkçe tercüme F. Işıltan, Bizans devletinin doğu sınırı (İstanbsul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları), İstanbul, 1970.

A. A. WASILIEV, *Byzance et les Arabs, édition française preparé par M. Canard*, Bruxelles, 1968.

M. CANARD, *Histoire de la dynastie des H'amdanides de Jazîra et de Syrie*, Paris, 1953, I.

A. KEMALİ, *Erzincan*, İstanbul, 1932.

Cl. Cahen, Abdullatif al-Bağdadî, Portrairist et historien de son temps, extraits inédits de ses mémoires, Bulletin de l'institut Français de Damas, Damas, 1970.

A. ŞERİF, *Erzurum tarihi*, İstanbul, 1936.

İ. H. KONYALI, *Erzurum tarihi*, 1960.

V. MINORSKY, *Studies in Caucasian history*, London, 1953.

O. TURAN, *Doğu Anadolu Türk devletleri tarihi*, İstanbul, 1953, I.

E. DIEZ, *Türk Sanatı, tercüme O. Aslanapa*, İstanbul, 1946.

O. ASLANAPA, *Türk sanatı*, İstanbul, 1984.

E. DE. ZAMBAUR, *Manuel de généologie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannovre, 1927.

H. EDHEM, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul, 1927.

C. E. BOSWORTH, *The Islamic dynasties*, Edinbourg, 1967, tercüme E. Merçil-H. Ipşirli, İstanbul, 1980.

DİZİN

—A—

Abaka: İlhanlı hükümdarı, 11, 57.
Abbasiler: 48.
Abdülhamid: Süleymoğullarından Ahlat emîri, 49.
Abdüllatîf el-Bağdadî: XII. yüzyılın tanınmış müelliflerinden, 9, 83.
Afşin: Abbasî halifesi el-Mu'tasım'ın kumandanı, 52.
Ahlat: 2, 29, 43, 48, 51-54, 57, 60, 62-65, 67, 68, 71-73, 75-77, 82-84.
Ahlat elması: 64.
Ahlat Şah: II. Sökmen'e bk.
Ahlat Şahlar: 37, 47, 53, 54, 67, 68, 71, 74, 81.
Ahlat Şahlar Devleti: 72, 83.
Ahlat yöresi: 61.
Ahmed Beg (1080): Erzurum bölgesinin fethinde rol oynamış bir Türk beyi, 19.
Ahmed Şah: Mengücüklü beylerinden olup XIII. yüzyılın birinci yarısında Divriği'de yaşamıştır, 1, 11-13.
Ahmed: Ahlat Şah, 1127 yılında tahta çıkmış ve 10 ay sonra ölmüştür, 70, 73.
Ahmedil: Meraga hakimi olup 1116 da Bâtiniler tarafından öldürülmüştür, 69.
Ahmed Sultan: Sofu Oğlu; Şah Tahmasb'ın kumandanlarından, 62.
Ak Koyunlular: 47, 62.
Akşehir:Bu, Konya Akşehiridir, 9.
Akşehir: Türkler'in XII. yüzyılda Gürcistan'daki Ahalkelek'e verdikleri isim, 75.
Ala Dağ: Van Gölü'nün kuzeyinde bulunmaktadır, 57, 60.
Ala Gez: Erran'da bir dağ, 28.
Alâeddin: 17, 18.
Alâeddin Davud Şah: Mengücüklü hükümdarlarından, 8. Davud Şah'a da bk.
Alâeddin Keykubad: Büyük Selçuklu hükümdarı; 4, 8, 40.
Alâeddin Nev Müsülman: Alamut'daki Bâtinilerin reisi, 8.
Ali: Saltuklu beylerinden, 23, 42.
Alp Arslan: Selçuklu hükümdarı, 2, 22, 24, 41, 53, 65.
Alp Sunkur Beg: Âzerbaycan meliki Selçuklu Yakuti'nin unvanı, 25.
Âmid: Diyarbakır şehrinin eski adı, Türkler şehre "Hemid" derlerdi, 21, 37, 50, 71, 76, 78, 79.
Ammâr oğlu Es'ad: Ahlat tarihini yazmış olan müellif, 73.
Anadolu: 13, 19, 52, 58.
Ani: XI-XII. yüzyıllarda Arpa çayı kıyısında bulunan ünlü bir şehir, 28, 29, 30, 31, 74.
Amasya: 22.
Arablar: 42, 49.
Aras: 76.
Arslan Apa: Meraga hakimi, 73, 74.
Arslan Hatun: Çağrı Bey'in kızlarından Hadice'nin unvanı, 25.
Arslan Şah: İran Selçukluları'ndan, 74.
Artuk Beg: Selçuklular'ın ünlü kumandanlarından ve Artuklu hanedanının başı, 2, 22, 67.
Artuk Arslan: Mardin Artuklu hükümdarı, 82.
Artuklular: 24, 37, 71, 73.
Aşağı Micingird: 39. Micingird'e de bk.
Aşağı Ula: Erzincan yakınında bir köy, 7.
Atabeg Yeldegüz: 32, İl Deniz'e de bk.
Avnik: Erzurum yöresinde berkitilmiş bir kale, 6, 32.
Ayna Hatun: Bek Temür'un kızı ve Hezâr Dînâri'nin karısı, 80.
Âzerbaycan: 20, 22, 69, 64, 67, 81.

—B—

Bağdad: 19, 20, 48, 49, 58, 59, 84.
Bağdadlı Abdüllatif: 8. Abdüllatif el-Bağdadi'ye de bk.
Bahâeddin: 1350 yılında Ahlat valisi.
Bahmerd: Güney Doğu Anadolu'da, Hısn Keyfa yöresindeki kalelerden, 21, 71.
Balaban: İzzeddin veya Seyfeddin, son Ahlat Şahı, ölümü 1206-1207'dedir, 54, 82, 83.
Bâlis: Suriye şehirlerinden, 69.
Bânisiyye: Siird yöresindeki kasaba veya kalelerden biri, 72.
Bargiri: Van gölü çevresindeki şehirlerden, 21, 49, 50, 52, 69, 73.
Bâtiniler: 28, 69, 80.
Bayburt: 32, 73.
Bayındur Bey: Ahlat'ı Ak Koyunlu ülkesine katan hanedana mensup kumandan, 62, 66. Koç Bayındır'a da bk.

Bayındırlar: Oğuz boylarından, 1.
Bedreddin: Şah Bânüvân'ın ana bir kardeşi, 31.
Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dînârî: Ahlatşah, 80.
Behram Şah: 6. Fahreddin Behram Şah'a da bk.
Bek Temür: Ahlat Şah, 36, 75-77, 80, 84.
Belek: Artuklular'dan; ünlü kahraman, ölümü 1124'dedir, 3.
Belih Çayı: Urfa bölgesinde, 68.
Bendi Mahi: Van gölü çevresinde, 64.
Berdea: Errân'daki şehirlerden, 28.
Berk Yaruk: Selçuklu hükümdarı, 20, 21, 24, 26, 28, 67.
Bey Bars: Ünlü Memlük hükümdarı, ölümü 1277'dedir, 11.
Bey dili Türkmenleri: 75.
Beygu: Doğu ve Güney Doğu Anadolu beyliklerine ait kitâbelerde görülen Türkçe unvanlardan, 24.
Beylekan: 74.
Bidlis: 19, 20, 49, 50, 52, 60, 61, 62, 70, 71, 77.
Bilge Kağan: Ünlü Gök Türk hükümdarı, 24.
Bizans: 37.
Bizanslılar: 49, 50.
Boğatay Aka: İnaloğlu, Ahlat baskakı, yani şehrin idarî, malî, hatta siyasî yetkilere sahip valisi, 57, 65.
Bohtan: 62.
Buhara: 24.
Buhayra-i Erciş: Van gölü, 64.
Buka oğulları: 19, 20.
Bulduk: Şahıs adı, 18.
Büyük Boğa (Buğa el-Kebîr): Halife el-Mu'tasım ve halefleri devrindeki Türk kumandanlarından; ölümü 862 yılındadır.

—C—

Can Begüm: Kara Koyunlu Cihanşah Mirza'nın eşi, 61.
Cebelcûr: 71, 72.
Celâleddin Harizimşah: 8, 55, 57.
Celayir Şeyh Hasan: Celayirliler devletinin kurucusu olan İlhanlı vâlisi, 58.
Cemaleddin Sevti: Artuklular'dan, 26.
Cezire: Bugünkü cizre ve yöresi, 62. Bk. bir de el-Cezîre.
Cihan Şah Mirza: Kara Koyunlu hükümdarı, 61.
Cihan Pehlivan: İl Deniz Oğlu Atabeg Muhammed, 54, 73, 75, 77.
Cürcan (= Gürgen): 54, 80.
Cuyûş Beg: Selçuklu kumandanlarından; şehzadelerden Mes'ud'un atabegi, 70.
Çağrı Beg: 25.
Çavlı: Selçuklu beylerinden, 22.
Çavuldur Çağa: Anadolu'nun fethinde rol oynayan beylerden, 2, 22.
Çemişkezek: 41.
Çobanlı Küçük Şeyh Hasan: 58, 65.
Çökürmüş: Selçukluların Musul vâlisi, 67.
Çubuk (yahut Çapak): Harput (Hısn Ziyad) yöresini feth eden Türk beyi, 21.

—D—

Danişmend: Danişmendli devletinin kurucusu, 2, 22.
Danişmendliler: 37.
David: Gürcü kıralı, 28, 29, 34.
Davud: Fahreddin Behram Şah'ın babası, 4, 5.
II. Davud: Fahreddin Behram Şah'ın oğlu ve Erzincan hükümdarı, 7, 9.
Develi: Şimdiki develi, 22.
Dimitri: Gürcü kıralı, 29.
Dimlaç: Türkmen beylerinden, 19.
Dimlaç oğulları: Bidlis ve Erzen'i idare etmiş olan Türkmen hanedanı, 73.
Divriği: Mengücüklü şehirlerinden, 1, 2, 4, 5, 13, 37.
Diyarbekir Bölgesi: Bölgenin baş şehri Âmid (= Diyarbakır) idi. Yani Diyar Bekir (<Bekr) bölgenin adıdır, 21, 26, 48, 50, 65.
Doğu Anadolu: 1, 21, 38, 49, 57, 59, 62, 73, 76, 79.
Domanis: Gürcistan'da, 75.
Dubeys b. Sadaka: Hille hükümdarı. Ona "Melikül-Arab" yani Göçebe Arab Meliki denilirdi, 19, 20, 28.
Duvin (= Duveyn): Errân şehirlerinden, 26, 27, 29, 34, 74.

—E—

Ebû Ali Hasan b. Mervân: Mervanlılardan, 50.
Ebû Bekr: Âzerbaycan atabeglerinden, 81.
Ebû Bekr b. Rebî' b. Ahmed el-Aḫaveyn en-Neccârî: Kitâbu hidâye fi't-tıbb adlı eserin müellifi, 23.
Ebû Leys: Gürcü kumandanlarından, 29.
Ebû Sâlim: Süleym oğullarından, 49.
Ebû Saîd Bahadur Han: 58.
Ebû'-l-Esvâr: Şeddadiler'den, 29.
Ebû'l-Esved: Süleym oğullarından, 49.
Ebû'l-Ferec: 16, 57.
Ebû'l-Fidâ: 16, 53, 65, 71, 77.
Ebû Sevâde: Süleym oğullarından, 49.
Ebû'l Ḳâsım: 19-23.
Ebû'l-Muizz Ahmed: Süleym oğullarından, 49.
Ebû'l-Verd: Kaysîler veya Süleym oğulları hanedanının kurucusu, 49.
Ebû Mansûr, Argın(?) Basat(?): 40.
El-Âdil: Eyyubî hükümdarlarından, 36, 54, 76, 83.

El-ʿAzîmî: XII. yüzyılda yaşamış Halebli müverrih, 27, 70.
El-Bâriiʿyye: Âmid-Mardin arasında bir kale, 71.
El-Cerrâh b. Abdullah: Emevîlerin Âzerbaycan valisi, 48.
El-Cezîre: 21.
El-Diranî (Gagik): Ermeni kıralı, 49.
Eleşgird ovası: 60.
El-Eşref: Eyyubî hükümdarlarından, 8, 77. El-Melikü'l-Eşref'e de bk.
El-Evhad: Eyyubîler'den Meyyâfârikîn ve Ahlat hükümdarı, 54, 83. El-Melikü'l Evhad'a da bk.
El-Fazl el-Hâricî: 48.
El Ḳâim bi-Emri'llah: Abbasî halifesi, 25.
El-Ma'den: Siird yöresinde bir kasaba, 72.
El-Melikü'l-Eşref: 55, 57, 83.
El-Melikü'l-Evhad: 55. Melik Evhad'a da bk.
El-Melikü'l-Mansur: Nâsireddin Mahmud, Eyyubilerden, 36.
El-Müsterşid bi'llah: Abbasî halifesi, 19, 71.
Emeviler: 47, 48.
Emîr Ahmed: 19. Ahmed Beg'e de bk.
Emîr Ali: Saltuklu, Erzurum valisi, 21. Ali'ye de bk.
Emîr Kıfçak (=Kıpçak): Şehrizor bölgesindeki Türkmen beylerinden, Arslan Taş'ın oğlu, 20.
Er Tokuş: Türkiye Selçukluları kumandanlarından, 9.
Erciş: 21, 49, 56, 57, 60, 69, 73, 81.
Erdebil Çayırlığı: 48.
Errân: 20, 21, 28.
Erzâs(?): Muş yöresinde bulunan bir kale, 80, 81.
Erzincan: 1, 5, 7-9, 11, 12, 22, 37, 63.
Erzen: Bitlis ile Meyyafârikin (Silvan) arasında bulunan bir şehir idi, 19, 20, 48, 49, 71.
Erzen Hatun: 66.
Erzenu'r-Rûm: 41. Erzurum'a da bk.
Erzurum: 15, 16, 21-23, 27, 29, 30, 32, 34, 35, 37, 39, 41, 43, 73, 81.
Erzurum Bölgesi: 40.
Es-Saur: Mardin yöresinde berkitilmiş bir kale, 71.
Esen Tigin: Ulu Beg Hüsameddin Hüseyin Aka'nın kızı ve Hasan Timur'un eşi, 57, 66.
Et-Ṭirriḥ: Van gölünün ünlü balığı, 47, 51.
Evliya Çelebi: 3, 64.
Eyruh(?): Siird yöresindeki Eruh, 72.
Eyyubiler: 9, 22, 37, 38, 47, 57, 65, 79.
Ezange: Erzincan, 4.

—F—

Fadlûn: Şeddad oğullarından, 29.
Fahreddin Behram Şah: Mengücüklülerin tanınmış beyi olup 1225 yılında ölmüştür, 1, 2, 4, 5, 7, 12, 13, 38, 39.
Fahrüddevle Devlet Şah: Bidlis-Erzen hakimî; Dimlaç oğullarından, 31, 73, 76, 77.
Fahreddin Kara Arslan: 75.
Fahreddin Şeddûd: 1154'de Anî emiri, 30.
Fâriseddin Meymûn el-Kasrî: Eyyubî kumandanlarından, 36.
Fars: 21.
Ferruhşah: Zengi'nin terbiyesi altında bulunan Selçuklu şehzâdesi, 72.
Filistin: 20, 21.
Fîruz: II. İzzeddin Saltuk'un veziri(?) 33.

—G—

Gaffarî: Safevî devri müverihlerinden (ölm. 1564), 16, 66.
Gazi: Ziyâeddin, Saltuklu hânedanından, 20, 23, 26, 27.
Gence: Errân'ın büyük şehirlerinden, 28, 74.
Genceli Nizamî: Adıgeçen şehre mensup ünlü şâir, 8.
Germiyan Türkleri: 34.
Gevher Hatun: Âzerbaycan meliki Selçuklu Kutbeddin İsmail'in kızı ve Muhammed Tapar'ın zevcesi, 70.
Geyhatu: İlhan, 58.
Gızoğlu: Sökmen'in Meyyâfârikîn vâlisi, 68, 69.
Gızoğlu es-Silahî: Melik Selçuk'un atabegi, 71.
Gızıl: Kızıl Arslan'a bk.
Gıyaseddin Keyhüsrev: 10.
Giorgi: Gürcü kıralı, 30, 74.
Gök Türk: 24.
Gümüş Tigin: Selçuklu beylerinden, 52.
Güney-Doğu Anadolu: 30.
Gürcistan: 1, 19, 34, 35, 37, 39, 41, 43.
Gürcüler: 6, 15, 16, 28, 30, 31, 34, 39, 54, 71, 75, 76, 81, 82.
Gürşenbe: İran'da bir yerin adı, 71.

—H—

Habib b. Mesleme: İslâm kumandanı, 47.
Hacı Tuğay: İlhanlı Moğol beylerinden, 58, 59.
Hâcib Kameriddin: Mengücüklüler'in hizmetindeki beylerden, 13.
Haçlılar: 21, 69.
Hâkan: 1387 yılında Adilcevaz hakimi, 60.
Halîfe Hişam: 48.
Halîfe el-Müstaʿin: 48.
Hamdan oğulları: 50.
Hamdanî Seyfüddevle: 49.
Hamdullah-ı Müstevfî: 58, 64.
Hânî: Diyarbekir bölgesindeki şehirlerden, 21.
Harizim: 21.
Harizmliler: 56.

Harran: 76.
Harput: 21, 37, 73.
Hattah: 73.
Hasan: Kıfçak (=Kıpçak) oğlu, Şehrizor bölgesindeki Türkmen beyi, 78, 79.
Hasan Aka: XII. yüzyılın ikinci yarısında Ahlat'daki Moğol baskaklarından, 66.
Hasan Timur: İki Kümbed'de yatan Moğol beyi, 57, 65, 66.
Hasan Pâdişah: 58.
Hasan Pâdişah Türbesi: 66.
Hasnûn: XII. yüzyılda yaşamış Urfalı ünlü bir tabib, 81.
Hazarlar: 48.
Hazret-i Osman: 47.
Hazret-i Ömer: 47.
Hemedan: 74.
Hezâr Dînârî: 81. Bedreddin Ak Sunkur Hezâr Dînârî'ye de bk.
Hınûs (=Hınıs): 60.
Hıristiyanlar: 77, 80.
Hısn Keyfâ: 21, 29, 68, 70.
Hısn Tıbn: Erzurum'a yakın Ahlatşahlar'a ait bir kale 81.
Hısn Ziyâd: Ziyâd kalesi, Harput, 21.
Hısn Zulkarneyn: 72.
Hızır Şah Beg: Celayirliler'in Ahlat valisi, 59.
Hicaz: 29.
Hizân: Diyarbekir bölgesindeki şehirlerden, 72.
Horasan: 21, 29, 52.
Hoy: 21, 26, 65.
Hülegü: 57.
Hüsâmeddin Ali: Eyyublu Melik Eşref'in Ahlat valisi, 55.
Hüsâmüd-devle Kırtı: Dimlaç oğullarından, 71, 72. Kurtu'ya da bk.
Hüsâmeddin Hüseyin Aka: 66.
Hüsâmeddin Temûr Taş: Artuklular'dan 26, 72.
Hüsâmeddin Yavlak Arslan: Mardin hakimi, 79.

—I—

Ilgın (Âb-ı germ): 9.
Irakeyn seferi: 62.

—İ—

İasi: 1080 yılında Anadolu'ya gitmekte olan iki Türk beyinden birinin Gürcü kaynağındaki adı, 19.
İbn Hamdûn: XII. yüzyılın Bağdadlı müverrihlerinden, 30.
İbn Havkal: X. yüzyıl coğrafyacılarından, 53.
İbn Vâsıl: XII. yüzyıl müverrihlerinden, 54.
İbn-i Bibî: 2, 5, 7, 8.
İbnü'l-Adîm: 72.
İbnül-Ezrak: XII. yüzyılda yaşamış Meyyâfârikinli müverrih, 15, 16, 26, 29, 30, 68, 70.
İbnül-Esir: 15, 16, 30, 70, 72, 77.
İbn Haldun: 16.
İbn Mangug: Mengücük oğlu, 3.
İbn Saîd: XII. yüzyıl coğrafyacılarından, 53.
İbrahim: İnal oğlu, 20, 25, 70, 71.
İbrahim Beg: Bidlis hakimi, 62, 75, 77.
İhtiyareddin Hasan: II. Kılıç Arslan'ın veziri, 6.
İki Irak: Irakeyn, 21.
İki Kümbet: 66.
İl Aldı: Âmid hakimi İnaloğlu İbrahim'in oğlu, 24.
İl Arslan: Selçuklular'dan Âzerbaycan meliki Kutbeddin İsmail'in unvanı, 25.
İl Begi: Porsuk'un oğullarından, 69.
İl Deniz: Atabeg, 37, 73, 75.
İl Düzen Beg(?): XII. yüzyılda Meyyâfârikîn vâlisi, 70.
İl Gazi: Artuk Bey'in oğullarından, Mardin ve Meyâfârikîn valisi, 20, 28, 29, 69, 70, 75.
İmadeddin Zengî: Ak Sunkur oğlu, Selçuklu beylerinden ve Zengiler devletinin kurucusu, 25, 71, 72.
İmadeddin Zengi: Zengiler hânedanından Sincar hakimi, 79.
İnanç Beygu: Türk beylerinin unvanlarından, 24.
İnanç Hatun: I. Sökmen'in karısı, 69, 70, 72.
İran: 13, 59, 62, 84.
İran Selçukluları: 37.
İranlılar: 65.
İsfahan Mirza: 18.
İsfahanlı İmâdeddin: Ünlü müverrih ve edip, 16.
İshak: Mengücük oğlu, 10, 11.
II. İshak: Mengücüklü Şahan Şah'ın oğlu, 11.
İs'ird (Siirt): 21, 72.
İskender Paşa Câmii: 66.
İskender Mirza: Kara Koyunlu hükümdarı, 60, 61.
İspir: 29, 32.
İvane: Gürcü kumandanı, 54.
İyaz b. Ganm: Hz. Ömer devri kumandanlarından, Cezîre fâtihi, 47.
İzzeddin Ay Beg: Eyyublu Melik Eşref'in Ahlat kumandanı, 56.
İzzeddin Keykâvus: 5, 10.
İzzeddin Mes'ud: Zengiler'den, Musul hakimi, 75, 76, 78, 79.
II. İzzeddin Saltuk: 15, 16, 18, 29, 30-32, 43, 44, 74.

—J—

Josselin: Urfa kontu, 3.

—K—

Kale Câmii (Mescidi): Erzurum'da, 23, 43, 44.
Kalikala: Eski Erzurum, 50.
Kanunî: 62.
Kara Arslan: Kirman meliki Kavurt Beg'in unvanı, 25.
Kara Belli vilayetleri: Şehrizor bölgesinde bir yöre, 78.
Kara Hanlılar: 25, 67.
Kara Hasan: Celayir Şeyh Hasan'ın beylerinden, 59.
Karahisar (Şebin): 9, 12. Kögonya'ya da bk.
Kara Koyunlular: 60.
Kara Su: 2, 3.
Kara Yusuf Beg: Kara Koyunlu, 60.
Kâtib Çelebi: 57, 64.
Kars: 31, 32, 74.
Kays Arabları: 49.
Kayseriyye (Kayseri): 8, 9, 22.
Kaysiler: 47.
Kemah: 1-5, 7, 9, 11, 12, 22, 37, 73.
Kemâleddin Kâmyâr: Selçuklu beylerinden, 8.
Keykubad: 9.
Kıfçak (= Kıpçak): Türkmen beylerinden, 19, 20.
Kıpçaklar: 28.
II. Kılıç Arslan: 5, 6, 10, 27, 32, 37, 41.
Kırşehir: 9, 10.
Kızıl Arslan: XI. yüzyılın sonları ile XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Siird (İs'ird), Tanze, Bahmerd-şehir, kasaba ve kalelerinin sahibi, 20, 21, 26, 27, 67.
Kızıl Arslan: Atabeg, İl Deniz oğlu, 33, 75.
Kızıl Arslanlı beyliği: 72.
Kolonia: Kögonya, 22.
Konstantin Gabras: 3.
Kögonya: Şarki Kara Hisar, 22, 37.
Koç Bayındır Beg: 38.
Koç Hızır Beg: Celayirlerin Ahlat ve Âdilcevaz vâlisi 56. Hızır Şah'a da bk.
Koç Hüseyin: Çobanlı ailesinden, 59.
Kuddüs: 1421 yılında Âdilcevaz valisi, 60.
J. Kurcus: Bizans kumandanı, 49.
Kurtu (Kurtı): Dimlaç oğullarından, 27, 29.
Kutbeddin (II.) İl Gazi: 73, 76.
Kutbeddin İsmail İl Arslan: 67.
Kutbeddin Melik Şah: II. Kılıç Arslan'ın oğullarından, Sivas-Aksaray meliki, 5. Melik Şah'a da bk.
Kutluğ: 1198 de Ahlatşah seçilen fakat halk tarafından kabul edilmeyip öldürülen emir, 81.
Küçük Şeyh Hasan: 59, 66.

—L—

Lore: Errân'da bir şehir, 26.
Lori: Gürcistan'da bir yer, 75.

—M—

Mahmud: Selçuklu hükümdarı, 28.
Makü: 65.
Malatya: 18, 22.
Malazgird: 21, 22, 37, 49, 50, 68, 69, 73, 74, 78, 81, 82.
Mama Hatun: 16, 18, 33, 35, 36, 44, 78.
Maraş: 22.
Mardin: 26, 57, 72, 73.
Mâzenderan: 24.
Melike Hatun: Fahreddin Behram Şah'ın kızı, 6.
Melik Eşref: Eyyubîler'den, 9.
Melik Gazi Türbesi: Kemah'ta bulunan Mengücüklü hânedanına ait türbelerden, 2, 3.
Melik Muhammed: Danişmendli hükümdarı, 4.
Melik Muhammed: Hakkârî-Van hâkimi, İzzeddin Şîr oğlu, 60.
Melik Salih: Son Mengücüklü hükümdarı, 11.
Melik Şah: II. Kılıç Arslan'ın oğullarından, 6. Kutbeddin Melik Şah'a da bk.
Melik Şah: Saltuklu, 17, 18, 36-38.
Melik Şah: Büyük Sultan; vefatı: 1092. 19, 20.
Melikîş: 41, 43.
Mengü Bars: Fars vâlisi olup 1137 de Sultan Mes'ud'a isyan etmişti; 71.
Mengücük Bey: 3, 10, 22. Mengücük Gazi'ye de bk.
Mengücük Gazi: Mengücük hanedanının ad aldığı bey, 1, 2.
Mengücüklüler: 1, 4, 5, 11, 12, 34, 73, 84.
Mengücüklü ülkesi: 2, 7.
Mengücük oğulları: 37.
Meraga: 69.
Merend: 68.
Mervaniler: 47.
Mervanlılar: 65.
Mervan oğulları: 53, 68.
Mes'ud: Muhammed Tapar'ın oğullarından; sonra hükümdarlık etti, 30, 70.
Meyyâfârikîn: Güney Doğu Anadolu'daki en büyük şehirlerden biri idi; bugünkü Silvan, 27, 37, 38, 48, 50, 52, 54, 57, 68-70, 72, 73, 77, 79, 80, 82.
Mevdûd: Sultan Muhammed Tapar'ın emîrlerinden, Altun Tigin oğlu, 69.
Mısır: 35, 84.
Micingird kalesi: 15, 22.
Minuçihr: Şeddadîler'den, 29.

Moğollar: 35, 47, 56, 58.
Muaviye: 47.
Muğisiddin Tuğrul Şah: Selçuklular'dan, Erzurum meliki, 6, 8, 35, 38, 39, 43, 80, 81, 83.
Muhammed: İzzeddin Saltuk'un oğlu olan Saltuklu hükümdarı, 15, 18, 32, 35. Nâsireddin Muhammed'e de bk.
Muhammed: Buka oğullarından, 20.
Muhammed: el-Melikü'l-Mansur, Ahlat Şah, Bek Temür'ün oğlu, 81.
Muhammed: Antakya valisi Yağı Sıyan'ın oğlu, 21.
Muhammed Beg: Ak Koyunlu Bayındır Bey'in oğlu, 62.
Muhammed b. Mervan: Emevî hânedanından, Cezîre valisi, 47, 48.
Muhammed Tapar: İran Selçuklularının büyük hükümdarlarından, 20, 23, 27, 28, 68, 70. Tapar'a da bk.
Mûsa b. Zurrâra: 851 yılında Van gölü çevresinde karışıklık çıkaran hâricî, 48.
Musul: 67, 70, 77.
Muş: 21, 49, 60-63, 69, 73, 80.
Muzaffereddin Muhammed: Mengücüklüler'den, Kavu Hisar (Kögonya) vâlisi: 7, 9, 10, 17, 33, 34, 35.
Muzafferiddin Gök (Kök) Böri: 76, 79.
Mükrimin Halil Yınanç: 19.
Müslüman Türkler: 65.

—N—

Nahçıvan: 75.
Nâsir-i Hüsrev: XI. yüzyılda yaşamış, şâir ve gezgin, 52.
Nâsireddin Muhammed: Saltuklu begi, 17, 33, 36, 76. Muhammed'e de bk.
Nâsireddin Yavlak Arslan: Mardin Artukluları'ndan, 76.
Nâsireddin Ebû Nasr Ahmed: Mervan oğullarından, 51.
Necmeddin Alpı: Artuklular'dan, 26, 31, 73-75.
Nehr-i Kali: Bugünkü Nergile; Elbistan'da küçük bir yöre, 42.
Nemrud Yanardağı: Ahlat yakınında, 61.
Niğdeli Kadı Ahmed: 1332-1333 yıllarında yazılan *el-Veledü'ş-şefik* adlı tarihî eserin müellifi: 4, 5.
Niksar: 22.
Nizâmeddin Yavlak Arslan: 76.
Nureddin Mahmud: Zengiler devletinin büyük hükümdarı, 75.
Nureddin Muhammed: Artuklular'dan, 37.
Nureddin Salih: Hacib, 13.
Nusreted-dîn Muhammed Cihan Pehlivan: 75.

—O—

Oğuz boyları: 2.
Oğuzlar: 24.
Olcaytu: 58.
Oltu 29, 32.
Orta Asya: 13, 24.
Orta Doğu: 35.
Osmanlılar: 47, 63.

—Ö—

Ömer b. Ubeydullah: 48.

—P—

Pasin Ovası: 15, 39, 57.
Prens Avak: Gürcü kumandanı, 56.

—R—

Re'sul-ayn: 45.
Reşîdeddin: İlhanlı devlet adamı ve müverrihi, 2, 16, 58, 64.
Rey: 20.
Rükneddin Süleyman: Selçuklu hükümdarı, 1, 10, 15, 17, 37.
Rükneddin Cihan Şah: 43.
Rüstem: XII. yüzyılın sonlarındaki ünlü Türkmen beyi, 34.
Rüstem Beg: Koç Bayındır Bey'in babası ve Kara Yülük Osman Beg'in torunu: 66.
Rusudan: Gürcü kıraliçesi, 35.
Rûzegiler: 47, 65.

—S—

Sadaka b. Mezyed: Arab Meliki, 20, 67.
Safevîler: 62, 63, 65.
Saîd el-Ḥaraşî: Emevî valilerinden, 48.
Saltuk: 17, 18, 22, 29. Saltuk Beğ'e de bk.
Saltuk Beğ: 20. Saltuk'a da bk.
Saltuk oğlu: 29, 40.
Saltuk Oğulları (Benu Saltuk): 19, 20, 44.
Saltuklu beyliği: 32.
Saltuklular: 15, 16, 24, 42-44, 73.
Salurlar: 1.
Sarus (Sarız): 22.
Saru Saltuk: 18.
Sasunlular: 72.
Selahaddin: 36, 37, 75-80, 83.
Selçuk (Selçük): 71.
Selçuk Hatun: Fahreddin Behramşah'ın kızlarından, 6.

Selçuk Şah: Fahreddin Behramşah'ın oğlu ve Kemah hakimi, 7.
Selçuklu hânedanı: 5.
Selçuklu ordusu: 5, 6.
Selçuklular: 24, 25, 35, 37, 41, 43, 44.
Seyfeddin Bek Temür: 37. Bek Temür'e de bk.
Seyhun (Sir Derya): 24.
Siird: 26, 72.
Sirman: Erzincan yakınında bir yer, 3.
Sitti Melik: 10, 13.
Sivas: 6, 22, 43.
Sökmen: Artuk Bey'in oğullarından, Hısn Keyfa hakimi, 20, 21.
Sökmen Artuklu: 68.
II. Sökmen: Ahlat Şah, 29, 31, 37, 67-69, 71-74, 76-77, 81-82.
Sökmen Abâd (Ovası): 73, 77.
Sökmen el-Kıtbî: Ahlat ve diğer birçok yerlerin emîri, 21, 53, 67, 68, 70.
Sökmeniyye Hatun: 72.
Sultan Alp Arslan: 52.
Sultan Mes'ud: 71.
Sultan Sancar: 29.
Sunduk Beg: 1071 yılında Ahlat'ın Türk beyi, 52.
Suriye: 20, 21, 30, 35.
Sutaylılar: 59.
Süleyman: 10.
Süleyman: Mengücüklü Şahan Şah'ın iki oğlundan biri, 11, 66.
Süleyman Bey: Biçen oğlu; Ak Koyunlu beylerinden, 61.
Süleyman Han: 59.
Süleyman Şah: Divriği Mengücüklülerinin başı, 5, 37, 39.
Sürmari (=Sürmeli): 28, 31, 33, 74, 75.

—Ş—

Şadi: 57.
Şadi Aka b. Sokur b. Çagan(?): 65.
Şah Bânûvân: İzzeddin Saltuk'un kızı ve Ahlat Şah II. Sökmen'in eşi, 31, 42, 74.
Şahan Şah: Mengücüklüler'den, 10, 12, 13.
Şahruh: 60.
Şah Tahmasb: 84.
Şarki Karahisar: 11.
Şârûḫ: Güney Doğu Anadolu'da, (Diyar Bekir'de) bulunan Hâni şehrinin hakimi; bu şehirde demir madeni olup başka yerlere ihraç edilirdi; 20, 21, 73.
Şeref b. Ebû'l-Mutahhar: Târih Ḫilâṭ müellifi, 84.
Şeddad oğulları: 26, 28.
Şehrizor (şehrezor): 20, 79.
Şemseddin: Bidlis hakimi, 60.
Şemseddin Han: Eski Bidlis hakiminin oğlu ve Tahmasb'ın emirlerinden, 63.
Şemsüddevle İsâ: Mervanlılar'dan Hattah hakimî, 73.
Şerefü'l-mülk: Celâleddin Harizimşah'ın veziri, 56.
Şeref Han: Bitlis hakimi, müverrih (ölm. 1596'dan sonra), 15.
Şeyh Ammâr-i Ahlati zaviyesi: 63.
Şihabeddin Gazi: Meyyâfârikin hakimi, 55.
Şimşat: 50.
Şîrîn Hatun: Abdullah kızı, Boğatay Aka'nın eşi, 57.
Şirvan: 64.
Şücâeddin Kutluğ: Ahlat Şahlar devleti emirlerinden, 81.

—T—

Tahir Gediği: 32.
Tahmasb: 62, 63, Şah Tahmasb'a da bk.
Takiyeddin Ömer: Eyyubîler'den Meyyâfarikin hakimi, 35-37, 78, 80, 82.
Tamar: Gürcü kıraliçesi, 34, 35.
Tamtam: Gürcü kumandanı Prens Avak'ın kızkardeşi, 56.
Tanze: Diyarbekir yöresinde bir kasaba. Bu kasabada çok meyve yetişirdi, 21, 26, 71, 72.
Tapar: 21, 26, 67, 70. Muhammed Tapar'a da bk.
Tatvan: Van gölü çevresindeki şehirlerden, 73.
Tebriz: 68-69.
Temür Taş: Mardin Artukluları'ndan, 73.
Tel Başir: 67.
Tepsi Minare: Erzurum'da, 15, 23, 27, 44.
Tercan: 16, 32, 36, 44.
Tiflis: 28, 29.
Timur Taş: Çobanlı Melik Eşref'in oğlu, 59.
Timur: 60.
Toğan Arslan: Dimlaç oğlu, Bitlis ve Erzen hakimi, 19, 20, 26, 27, 30, 70, 71.
Tokat: 22.
Trabzon: 43.
Tuğtab: Van gölü çevresindeki şehirlerden, 73.
Tuğrul: Errân meliki, sonra sultan, 28.
Tuğrul Arslan: I. Kılıç Arslan'ın oğlu ve Malatya hakimi, 3.
Tuğrul Beg: Selçuklu devletinin kurucusu, büyük hükümdar, 3, 25, 52.
III. Tuğrul: Selçuklu hükümdarı, 33.
Tuğrul Şah: 54, 83, Muğisiddin Tuğrul Şah'a da bk.
Turan Melek: Fahreddin Behram Şah'ın kızlarından, Divriği beyi Ahmed Şah'ın karısı, 11, 13.
Tutuş: Selçuklular'dan Suriye ve Filistin hükümdarı, 20, 21.

Türk: 30, 74.
Türk beyleri: 31.
Türkler: 1, 18, 21, 29, 43, 44, 47, 51, 74.
Türk ordusu: 39.
Türkiye: 13, 38.
Türkiye Selçukluları: 22, 37, 43.
Türkmen beyleri: 20.
Türkmenler: 6, 20, 28, 29, 43, 69, 75.

—U—

Ulu Câmi: Erzurum'da Nâsireddin Muhammed'in yaptırdığı veya tamamladığı câmi, 13, 34, 43, 44.
Ulu Kümbet: 65, Usta Şâgird'e de bk.
Urartular: 47.
Urfa: 66, 68.
Usta Şâgird: 65.
Ustâd u Şâgird: 65.
Usâme b. Munkîz: XII. yüzyıldaki Şeyzer emîrleri ailesinden Kibâbu'l-itibâr adlı eserin müellifi, 72.
Uygur: 24.
Uygurlar: 65.
Uzun Hasan Beg: 61, 66.

—Ü—

Üç Kümbetler: Ahlat'ta, 44.
Üveys: Celayir hükümdarı: 59.

—V—

Van: 21, 52, 62, 64.
Van gölü: 47, 48, 50-53, 62-64, 72, 77.
Vestan: Van gölü çevresindeki şehirlerden, 52, 61, 73.

—Y—

Yağı Basan: Danişmendli hükümdarlarından, 4, 5, 31.
Yağı Sıyan: Muhammed oğlu Alp oğlu, Antakya vâlisi, 20, 28.
Yakub: Abak'ın oğullarından, 20.
Yakub: Kızıl Arslan'ın oğlu, 72, 73.
Yakub Arslan: Yağı Basan'a bk.
Yakub Bey: Ak Koyunlu hükûmdarı, 66.
Yakut: el-Hamavi, tanınmış müellif, 53, 64.
Yaruklu askeri: Türkmen Yıva boyundan Yaruklu ailesinin askeri, 76.
Yaş Bek: XV. yüzyılda yaşamış Memlük kumandanı, 66.
Yazıcıoğlu Ali: II. Murad devrindeki müverrihlerden olup, Tevârih-i âl-i Selçuk adlı eseri yazmıştır, 1.
Yınal oğulları: 37.
Yınallılar: Âmid (= Diyarbakır) ve yöresini idare etmiş olan Türkmen ailesi, 73. Yınal oğullarına da bk.
Yıldegüz (İl Deniz): 77. İl Deniz'e de bk.
Yıva Türkmenleri: 55.
Yusuf: Beylerden Abak'ın oğullarından, 20.
Yusuf: Selçuk Sübaşı'nın oğullarından Musa'nın oğlu. O İnanç Beygu unvanını taşımıştı, 24.

—Z—

Zab (çayı): 78.
Zâtü'l-Cevz: Âdilcevaz, 21, 69, 73.
Zâhid: 1421'de Kuddüs ile birlikte Âdilcevaz'ı idare eden iki vâliden biri, 60.
Zekarî: XIII. yüzyılın başlarında Gürcü ordusu başkumandanı, 82.
Zekeriya el-Kazvinî: XIII. yüzyıldaki coğrafyacılardan, 51, 53.
Zengi: 19, 72, İmadeddin Zengi'ye de bk.
Zengi: Porsuk Bey'in oğullarından, 69.
Zengiler: 22.
Zeyneddin Ali Kûçek: Erbil hakimi, 76.
Ziyâeddin Gazi: Saltuklu, 23. Gazi'ye de bk.
Ziyaeddin Kara Arslan: Artuklular'dan, 56.
Zünnun: Danişmendli, Kayseri hakimi, 4, 18, 32.

90. 06. Y. 0152. 177

02031

ISBN 975-16-0242-4

Fiyatı : 15 000 Lira